

พุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติกับการบรรลุธรรม

พระมหาฤทธิรงค์ กิตฺติรงฺโค (เสนาน้อย)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
พุทธศักราช 2567

พุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติกับการบรรลุธรรม

พระมหาฤทธิรงค์ กิตฺติรงฺโค (เสนาน้อย)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
พุทธศักราช 2567

BUDDHIST METHODS OF USING NATURAL MEDIA AND ENLIGHTENMENT

PHRAMAHA RITTIRONG KITTIRANGGO (SENANOI)

A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS

FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS

PROGRAM IN BUDDHISM AND PHILOSOPHY

GRADUATE SCHOOL

MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY

2024

บทคัดย่อ

หัวข้อวิทยานิพนธ์ : **พุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติกับการบรรลุธรรม**

ชื่อนักศึกษา : **พระมหาฤทธิรงค์ กิตฺติรงฺโค (เสนาน้อย)**

ชื่อปริญญา : **ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**

สาขาวิชา : **พุทธศาสนาและปรัชญา**

ปีพุทธศักราช : **2567**

อาจารย์ที่ปรึกษา : **ผู้ช่วยศาสตราจารย์.ดร.อุเทน ลาพิงค์**

วิทยานิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาความหมายและความสำคัญของสื่อธรรมชาติ 2) เพื่อศึกษาพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ 3) เพื่อวิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติ ซึ่งได้รวบรวมจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาวิเคราะห์เพื่อหาความเชื่อมโยงระหว่างเนื้อหาต่าง ๆ ในแต่ละบทให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์

ผลการวิจัยพบว่า:

1) สื่อธรรมชาติเป็นธรรมธาตุ คือ ภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา มีการแปรปรวนอยู่รอบตัวมนุษย์และในตัวมนุษย์ ทุกหนทุกแห่งเต็มไปด้วยธรรมชาติ ไม่มีที่ใดว่างจากธรรมชาติ การประยุกต์ใช้สิ่งใกล้ตัวเป็นสื่อเพื่อให้ได้เรียนรู้และเข้าใจในหลักธรรมง่ายขึ้นจึงมีความสำคัญในกระบวนการเรียนรู้

2) พุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติ เป็นอุปกรณ์ประกอบการสอนมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และอุปกรณ์นั้นไม่ต้องลงทุนทำขึ้นใหม่ เพราะเป็นของที่มีอยู่แล้วทั่วทุกหนทุกแห่งตามธรรมชาติ นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังทรงเลือกใช้ลักษณะของสื่อธรรมชาติเพื่อให้ได้ประโยชน์มากที่สุด โดยคำนึงถึงประเภทของผู้เรียนหรือผู้ฟังเป็นสำคัญ

3) วิเคราะห์การบรรลุธรรม อันเป็นความสำเร็จหรือการบรรลุจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงการเข้าใจธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ พระพุทธองค์ทรงใช้สื่อธรรมชาติในกระบวนการฝึกและพัฒนามนุษย์เพื่อการบรรลุสัจธรรมในระดับต่าง ๆ

คำสำคัญ : สื่อธรรมชาติ, พุทธวิธี, การบรรลุธรรม

ABSTRACT

Thesis Topic	**: Buddhist Methods of Using Natural Media And Enlightenment**
Student's Name	**: Phramaha Rittirong Kittiranggo (Senanoi)**
Degree Sought	**: Master of Arts**
Program	**: Buddhism and Philosophy**
Anno Domini	**: 2024**
Advisor	**: Asst. Prof. Uten Laping**

The objectives of this research were as follows; 1) to study the meaning and importance of natural media, 2) to study Buddhist method in using natural media, 3) to analyze attainment through Buddhist natural media which had been compiled from relevant documents and research and then analyzed to find link between various contents in each chapter to meet the objectives.

The results of research were found that:

1) Natural medium was doctrinal element that was a state of ordinary stability. There were variations around human beings and within human beings. Nature was available everywhere. There was no place devoid of nature. The application of things nearby as a medium to learn and understand Buddhist principles more easily was therefore important in the learning process.

2) The Buddhist method of using natural media as teaching aids had existed since the time of the Buddha and the equipments needed no investment for new invention because it was naturally present everywhere. In addition, the Lord Buddha chose to use natural media in order to get the most benefit, taking into account the type of learners or listeners.

3) Analysis of enlightenment which is the success or attainment of the goal in Buddhism beginning from the understanding of Buddhist doctrines at the first level, that is, the mundane level until the understanding of Buddhist doctrine at the unworldly

level, that is, the supra-mundane level. The Buddha used natural media in the process of human training and development to attain enlightenment at various levels.

Keywords: Natural media, Buddhist method, enlightenment

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จได้เนื่องจากบุคคลหลายฝ่ายที่ได้ช่วยเหลือในครั้งนี้ ผู้วิจัยใคร่ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถาบันที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ทางการศึกษาด้านพุทธศาสน์ศึกษา ระดับปริญญาโท

ขอกราบขอบพระคุณอธิการบดีและคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ที่ได้อำนวยความสะดวกในการศึกษาตลอดหลักสูตร ขอกราบขอบพระคุณพระมหาวิเศษ ปญฺญาวชิโร, รองศาสตราจารย์ ดร. ที่กรุณาให้คำปรึกษา ขอขอบคุณคณาจารย์ทุกท่านที่ได้อบรมสั่งสอนให้ความรู้ระดับมหาบัณฑิตสาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา และขอขอบคุณคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่านที่ได้ให้คำแนะนำเกี่ยวกับความถูกต้องของเนื้อหาในเล่มวิทยานิพนธ์ด้วยดี

ขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุเทน ลาพิงค์ อาจารย์ที่ปรึกษา ที่ได้ช่วยเหลือให้คำปรึกษาแนะนำ ตรวจแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ พร้อมทั้งให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขเนื้อหาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จนสำเร็จลุล่วงได้เป็นอย่างยิ่ง ขอขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. โผน นามณี ที่ได้ดูแลตรวจสอบรูปแบบ และสนับสนุนเอกสารตำราจนสำเร็จสมบูรณ์

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านที่ได้ให้ความสะดวกด้วยดีเสมอมา ตลอดจนเพื่อนนักศึกษาระดับปริญญาโททุกท่านที่คอยเป็นกำลังใจแก่ผู้วิจัยเสมอมา

ขอกราบขอบพระคุณในเมตตาบารมีของหลวงพ่อพระพรหมมงคลวัชโรดม เจ้าอาวาสวัดจองคำ (พระอารามหลวง) ผู้ที่เปรียบเสมือนบิดาคนที่ 2 ผู้ที่คอยให้การสนับสนุนในทุกด้านและครอบครัวที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาในครั้งนี้ ที่คอยห่วงใยให้การสนับสนุนและเป็นกำลังใจตั้งแต่เริ่มเรียนจนถึงจบการศึกษา

คุณค่าและประโยชน์อันเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอมอบเป็นเครื่องสักการบูชาพระคุณรัตนตรัย พระคุณพ่อคุณแม่ ครู อาจารย์ และผู้มีพระคุณทุกท่านที่ให้ผู้วิจัยได้มีโอกาสศึกษาจนสำเร็จ และขอแผ่คุณความดีนี้ให้แก่เพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ทุกรูปทุกนาม พร้อมทั้งเจ้ากรรมนายเวรในทุกภพทุกชาติด้วยเทอญ

พระมหาฤทธิรงค์ กิตฺติรงฺโค (เสนาน้อย)

สารบัญคำย่อ

ตำราที่ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าหลักคำสอนใน “พุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติกับการบรรลุธรรม” เป็นข้อมูลอ้างอิง จากพระไตรปิฎกภาษาไทย 45 เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 โดยมีคำย่อและคำเต็มที่อ้างถึง ดังนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.ม.	=	วินัยปิฎก มหาวรรค

พระสุตตันตปิฎก

ที.ปา.	=	ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค
ม.อุ.	=	มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์
ม.มู	=	มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์
สํ.ม.	=	สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค
องฺ.ติก.	=	อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต
องฺ.จตุกฺก.	=	อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต
องฺ.ปญฺจก.	=	อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต
องฺ.ฉกฺก.	=	อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต
องฺ.สตฺตก.	=	อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต
องฺ.ทสก.	=	อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต
ขุ.ธ.	=	ขุททกนิกาย ธรรมบท
ขุ.อิติ.	=	ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ
ขุ.ป.	=	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ปกรณ์วิเสส

มิลินฺท.	=	มิลินทปัญหา (ภาษาไทย)
วิสุทฺธิ.	=	วิสุทธิมรรค
วิสุทฺธิ.มหาฏีกา	=	วิสุทธิมรรค มหาฏีกา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ขุ.ขุ.อ.	=	ขุทฺทกนิกาย ขุททกปาฐะ อรรถกถา
ม.ม.อ.	=	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ อรรถกถา
สํ.ส.อ.	=	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค อรรถกถา
สํ.ส.ฏีกา	=	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ฏีกา

การอ้างอิง

ชื่อย่อคัมภีร์พระไตรปิฎกมี 3 ตอน คือ เลขเล่ม/เลขข้อ/เลขหน้า เช่น ที.ม. 10/136/82. หมายถึง พระไตรปิฎก หมวดพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 10 ข้อที่ 136 หน้าที่ 82 เป็นต้น

ชื่อย่อคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส มี 2 ตอน หมายถึง เลขเล่ม/เลขหน้า เช่น 3/5 หมายถึง เล่มที่ 3 หน้าที่ 5 เป็นต้น

มหามกุฏราชวิทยาลัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	**จ**
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	**ช**
กิตติกรรมประกาศ	**ฌ**
สารบัญคำย่อ	**ญ**
สารบัญ	**ฏ**
บทที่ 1 บทนำ	**1**
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 คำถามวิจัย	3
1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	3
1.4 ขอบเขตของการวิจัย	3
1.5 วิธีดำเนินการวิจัย	3
1.6 ประโยชน์ที่จะได้รับ	4
1.7 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	4
1.8 นิยามศัพท์เฉพาะ	10
บทที่ 2 ความหมายและความสำคัญของสื่อธรรมชาติ	**11**
2.1 ความหมายของสื่อธรรมชาติ	11
2.2 ความสำคัญของสื่อธรรมชาติ	14
2.3 ลักษณะของสื่อธรรมชาติ	18
2.4 ประเภทของสื่อธรรมชาติ	19
2.4.1 การใช้พืชเป็นสื่อ	19
2.4.2 การใช้สัตว์เป็นสื่อ	19
2.4.3 การใช้บุคคลเป็นสื่อ	20
2.4.4 การใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อ	21
2.5 สรุปสาระสำคัญ	23
บทที่ 3 พุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ	**25**
3.1 พุทธวิธีการสอน	47

สารบัญ (ต่อ)

3.1.1 ตัวผู้สอน..... 26
3.1.2 ตัวผู้เรียน..... 27
3.1.3 ตัวเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน..... 28
3.1.4 พุทธลีลาการแสดงธรรม..... 29
3.1.5 เทคนิคในการสอน..... 29
3.2 จุดมุ่งหมายในการสอน..... 30
3.3 สื่อการสอนของพระพุทธเจ้า..... 33
3.3.1 การใช้พืชเป็นสื่อการสอน..... 33
3.3.2 การใช้สัตว์เป็นสื่อการสอน..... 37
3.3.3 การใช้บุคคลเป็นสื่อการสอน..... 42
3.3.4 การใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อการสอน..... 51
3.4 สรุปสาระสำคัญ..... 58
บทที่ 4 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ..... 59
4.1 วิเคราะห์การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา..... 59
4.1.1 การบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมของพระสาวก..... 61
4.1.2 ระดับการบรรลุธรรม..... 64
4.2 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้พืชเป็นสื่อ..... 66
4.3 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สัตว์เป็นสื่อ..... 68
4.4 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้บุคคลเป็นสื่อ..... 71
4.5 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อ..... 73
4.6 สรุปสาระสำคัญ..... 75
บทที่ 5 บทสรุปและข้อเสนอแนะ..... 77
5.1 บทสรุป..... 77
5.1.1 พุทธวิธีในการสอนโดยใช้สื่อธรรมชาติ..... 77
5.1.2 การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ..... 78
5.2 ข้อเสนอแนะ..... 79
5.2.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย..... 79

สารบัญ (ต่อ)

5.2.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย..... 80

บรรณานุกรม..... 81

ประวัติผู้วิจัย..... 85

บทที่ 1
บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้รับการเคารพบูชาทั่วโลก พระพุทธเจ้าก็ทรงเผยแผ่ โดยนำเอาสิ่งแวดล้อมใกล้ตัวมาเป็นเครื่องมือ หรือสื่อในการสอน แม้กระนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ธรรมเพราะอาศัยธรรมชาติเป็นจุดศูนย์กลาง การใช้สื่อธรรมชาตินั้นเป็นมิติที่มีมานาน และยังนิยมใช้เพื่อให้คนเข้าถึงธรรมได้โดยง่าย เพราะชีวิตปกติก็เห็นและสัมผัสสิ่งเหล่านี้ อันเป็นการโน้มน้าวจิตใจผู้ฟัง ให้เกิดอรรถรสในการฟังธรรมก่อให้เกิดศรัทธาในพุทธศาสนา ซึ่งในสมัยปัจจุบันการดำเนินชีวิตของชาวพุทธนั้นก็ยังยึดถือตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา มีความเคารพในกฎกติกาของสังคม มีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย มีการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติ มากกว่าที่จะเปลี่ยนแปลงธรรมชาติให้เข้ากับการดำเนินชีวิตของตน พระพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนไทยเป็นอย่างมาก ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญและมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิต เป็นความเชื่อ ดุจดวงประทีปส่องทางในการดำเนินชีวิต เพราะได้นำเอาหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนามาเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อเกิดความสุขต่อตนเอง ครอบครัว สังคมและประเทศชาติ (พระบุญโชค ชยธมฺโม (ส่งแสง), 2548, น. 1) สื่อธรรมชาติที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในสมัยพุทธกาลมาใช้สอนในการเข้าถึงหลักธรรมได้ในปัจจุบันเพราะอาศัยธรรมชาติเป็นที่เรียนรู้ธรรมนั่นเอง หากไม่มีการสอนให้เข้าถึงหลักธรรมชาติที่แท้จริงก็ไม่สามารถที่จะเข้าถึงแก่นธรรมได้ ดังพระพุทธเจ้าได้ตรัสองค์แห่งธรรมกถึกไว้ว่า “อานนท์การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น พึงตั้งธรรม 5 อย่างไว้ในใจ (องฺ.ปญฺจก, เล่ม 22 ข้อ 159 หน้า 263) การใช้อุปกรณ์หรือสื่อการสอน พระองค์ทรงใช้สื่อทุกอย่างที่อยู่ใกล้ตัวมาสอน เช่น ขณะที่เดินไปในป่าแห่งหนึ่ง มีพระสงฆ์หมู่ใหญ่ตามเสด็จ พระองค์ทรงหยิบใบไม้ขึ้นมากำหนึ่งแล้ว ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เห็นใบไม้ในมือตถาคตไหม “เห็นพระเจ้าข้า” พระสงฆ์ตอบพร้อมกัน นี่คือการใช้สื่อใกล้ตัวในการสอน (วิ.ม, เล่ม 5 ข้อ 365 หน้า 240) สำหรับรูปแบบและวิธีการในการเผยแผ่ธรรมะก็มีอยู่ด้วยกันหลายวิธีผู้แสดงธรรมนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเลือกรูปแบบและวิธีการนั้น ๆ ให้มีความเหมาะสมทั้งต่อตนเอง และต่อผู้รับฟัง คือ เลือกรูปแบบที่ตนนั้นถนัด และให้มีความเหมาะสมกับผู้ฟัง เพียงเท่านี้ก็สามารถที่จะทำให้การเผยแผ่นั้นดูน่าสนใจมากขึ้น (พระบุญโชค ชยธมฺโม (ส่งแสง), 2548, น. 87)

ฉะนั้น เราจึงควรทราบถึงปัญหาในการเผยแผ่พุทธธรรม เพื่อหาแนวทางแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้นโดยปัญหาที่พบเจอ คือ พุทธบริษัท 4 ยังขาดความรู้และทักษะ และขาดสื่อการสอนที่น่าสนใจใน

การเผยแผ่พระพุทธศาสนา ภาษาที่ใช้ไม่เป็นที่เข้าใจ อีกทั้งยังขาดแคลนพระภิกษุที่มีความสามารถในการเผยแผ่ธรรมะอย่างแท้จริง วิธีการหรือกลวิธีการเผยแผ่ธรรมะ เช่น ไม่มีการกำหนดหัวข้อ ธรรมะที่เหมาะสมกับผู้ฟัง หรือไม่มีการศึกษาหัวข้อธรรมะอย่างถ่องแท้ก่อนนำไปเผยแผ่ หรือไม่มีการยกสื่อธรรมชาติมาประกอบการสอน เนื่องจากพระสงฆ์จำนวนไม่น้อยมุ่งเน้นการพัฒนาทางด้านวัตถุมากเกินไป มีการเรี่ยไรทำบุญสร้างวัตถุมากเกินความจำเป็น ทำให้การใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดไม่เกิดประโยชน์ต่อการเผยแผ่พุทธธรรม (คณะกรรมการจัดทำแผนพัฒนาจิต สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย, 2528, น. 65–66) ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญต่อการพัฒนาจิตใจ ทำให้บทบาทของวัดและพระสงฆ์ในด้านการพัฒนาจิตใจลดน้อยลงมาก หากไม่มีการศึกษาและทำความเข้าใจ และนำสื่อธรรมชาติมาสอนให้เห็นคุณค่าในเร็ววัน ก็อาจทำให้ธรรมชาติถูกทำลายมากไปกว่านี้ ผู้คนก็มองเห็นธรรมได้น้อยลงในที่สุด

อย่างไรก็ตาม หากหาทางป้องกัน และเปิดช่องทางสื่อทางธรรมชาติให้กว้างขึ้น อาจจะช่วยให้ธรรมชาติเป็นสื่อที่จะพัฒนาคนให้มีความรู้ มีจิตใจอ่อนโยน ก่อให้เกิดความรักในธรรมชาติรักชุมชน ได้เรียนรู้ เพิ่มพูนทักษะ กระบวนการทางความคิดอย่างเป็นวิทยาศาสตร์และเป็นสมาชิกที่ดีของสังคมต่อไปก็ได้ เมื่อสื่อธรรมชาติแต่ละชนิดมีข้อดี ข้อจำกัดและความเหมาะสมในการใช้ประโยชน์การศึกษาที่แตกต่างกันไปตามกลุ่มบุคคล วัตถุประสงค์ของการเผยแพร่ เนื้อหาสาระและสถานการณ์ สื่อที่เป็นจุดเด่นของ ข้อดี ข้อจำกัดของสื่อแต่ละประเภทในการใช้เผยแผ่ธรรมและความรู้ การประเมินผลการใช้สื่อ ในด้านความสามารถ สร้างความสนใจ แรงจูงใจในความสามารถบรรลุธรรมและผลกระทบของการใช้สื่อ ควรพิจารณาการใช้สื่อ เพื่อให้การใช้สื่อเกิดประสิทธิภาพ และประสิทธิผลสูงสุด โดยพิจารณาจากความเหมาะสมกับความสนใจ ความต้องการพฤติกรรมการเรียนรู้และความสามารถในการใช้สื่อธรรมชาติของผู้ปฏิบัติที่เป็นกลุ่มเป้าหมาย เช่น การเผยแผ่ธรรมไปยังพุทธศาสนิกชนเพื่อจะได้เข้าถึงบรรลุธรรม กล่าวคือ มรรคผลและนิพพาน ซึ่งการปฏิบัติธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎก เพื่อให้ศึกษาหลักธรรมและนำไปปฏิบัติตามแนวทางแห่งการบรรลุธรรม ตลอดจนถึงสื่อธรรมชาติการเรียนรู้ อันเป็นอุปมาอุปไมยเพื่อใช้ในการพิจารณาหลักธรรม อันเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

จากเหตุผลดังกล่าวพุทธศาสนิกชน ควรหันมาให้ความใส่ใจในธรรมมากขึ้นเพื่อจะได้ดำเนินรอยตามพระพุทธเจ้าโดยแท้ เพราะการนำสื่อธรรมชาติใช้ในการบรรยาย หรือสอนธรรมตามหลักของพระพุทธเจ้า มีอยู่ในขนบธรรมเนียมประเพณี อันวิถีชีวิตของคนไทยอยู่แล้ว ทำให้มีเกิดความเข้าใจและสามารถนำหลักธรรมเกี่ยวกับสื่อที่ปรากฏในรูปของหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ดียิ่งขึ้น และยังช่วยจรรโลงพุทธศาสนา ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยต่อการบรรลุธรรม เพื่อจะเป็นแนวทางให้ได้ศึกษาจะเป็นผลเกื้อกูลแก่การปฏิบัติพัฒนาตน และบุคคลผู้สนใจที่จะปฏิบัติตามสืบไป

1.2 คำถามวิจัย

1.2.1 ความหมายและความสำคัญของสื่อธรรมชาติเป็นอย่างไร

1.2.2 พุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติมีอย่างไร

1.2.3 การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติเป็นอย่างไร

1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1.3.1 เพื่อศึกษาความหมายและความสำคัญของสื่อธรรมชาติ

1.3.2 เพื่อศึกษาพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ

1.3.3 เพื่อวิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติ

1.4 ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยการศึกษาสื่อธรรมชาติในพระพุทธศาสนา โดยแบ่งขอบเขตออกเป็น 2 ด้าน ได้แก่ ขอบเขตด้านเนื้อหาและขอบเขตด้านเอกสารซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

1.4.1 ขอบเขตด้านเอกสาร

ขอบเขตด้านเอกสาร การวิจัยในครั้งนี้จะศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา มีพระไตรปิกฎ ธรรมบท คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตำราเกี่ยวกับการสื่อสาร สื่อพื้นบ้าน สื่อท้องถิ่น บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.4.2 ขอบเขตด้านเนื้อหา

ด้านเนื้อหา ศึกษาความหมาย ความสำคัญ พุทธวิธีในการใช้ รวมทั้งการบรรลุธรรมจากการใช้สื่อธรรมชาติตามที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา

1.5 วิธีดำเนินการวิจัย

1.5.1 รวบรวมตำราทางพระพุทธศาสนา เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวกับสื่อธรรมชาติ ว่ามีความหมาย ความสำคัญ ประเภท ลักษณะและเป้าหมาย กล่าวคือการบรรลุธรรมอย่างไร

1.5.2 รวบรวมเรียบเรียงจัดกลุ่มพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติไว้เป็นหมวดหมู่

1.5.3 รวบรวมเรียบเรียง และวิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติ

1.5.4 สรุปผลและเสนอแนะ ตลอดจนถึงรายงานผลการวิจัยตามที่มหาวิทยาลัยกำหนด

1.6 ประโยชน์ที่จะได้รับ

1.6.1 ทราบความหมายและความสำคัญของสื่อธรรมชาติ เพื่อเข้าใจที่มาว่าเป็นอย่างไร

1.6.2 ทราบพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ เพื่อเป็นแบบแผนในการพัฒนาตัวเองและสังคมได้

1.6.3 ทราบการบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติ เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการสอนได้

1.7 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.7.1 เอกสารที่เกี่ยวข้อง

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2525, น. 2-3) ได้กล่าวบทความเรื่อง พุทธศาสนาในอังกฤษ จากอานันทเมตเตยะถึงท่านสุเมโธภิกขุ โดยเล่าถึงประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาเริ่มเกิดเป็นครั้งแรกในประเทศอังกฤษโดยมีพระภิกษุที่ชื่อว่า “อานันทเมตไตยะ” ซึ่งเป็นพระภิกษุพุทธศาสนาชาวอังกฤษรูปแรก ต่อมาใน พ.ศ. 2451 ได้มีพระธรรมทูตทางพระพุทธศาสนารุ่นแรกที่เข้าไปเผยแผ่ในประเทศอังกฤษ และได้ก่อเกิดพระพุทธศาสนาในกรุงลอนดอนของประเทศอังกฤษ ได้ทำให้พระพุทธศาสนาฝังลึกไปในสหราชอาณาจักรเรื่อยมาตามลำดับ จากจุดเริ่มต้นใน พ.ศ. 2448 จนถึงยุคก่อตั้งสมาคมบาลีปกรณ์ในอังกฤษ ผ่านมาถึงยุคนายฮัมเฟร่ย์ นายกพุทธสมาคมแห่งกรุงลอนดอน ใน พ.ศ. 2507 และสมาคมมหาโพธิ์ของท่านธรรมปาละ จนถึงปัจจุบันนี้ นับเป็นเวลายาวนานถึง 91 ปี พุทธสมาคมอังกฤษก็ผ่านมาในยุคสมัยของนายกพุทธสมาคมชื่อว่าท่านสุเมโธภิกขุ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2555, น. 334) กล่าวไว้ว่า พระนิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากสภาวะทั้งหลายที่ปุถุชนรู้จัก นอกเหนือออกไปจากการรับรู้ที่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทานครอบงำ เป็นภาวะที่เข้าถึงทันทีพร้อมกับการละกิเลสที่เคลือบคลุมใจ หรือพ้นจากภาวลักษณะต่าง ๆ ที่เป็นวิสัยของปุถุชน เหมือนเลื่อนฉากออกก็มองเห็นท้องฟ้า นิพพานไม่มีลักษณะอาการเหมือนสิ่งใดที่ปุถุชนเคยรู้ เคยเห็น ปุถุชนจึงไม่อาจนึกเห็นหรือคิดเข้าใจได้ แต่จะว่านิพพานไม่มี ก็ไม่ถูก มีผู้กล่าวอุปมาบางอย่างไว้ เพื่อให้ปุถุชนพอสำนึกได้ว่า สิ่งที่ตนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ ไม่จำเป็นต้องไม่มี

พระปราโมทย์ ปาโมชฺโช (2558, น. 21) กล่าวไว้ว่า นิพพานคือสภาวะที่สิ้นตัณหา นิพพานมีสภาวะ มีลักษณะเฉพาะ คือ มีความสงบ มีสันติ สันติเพราะปราศจากความเสียดแทง เพราะปราศจากความปรุงแต่ง ฉะนั้น ถ้าถามว่านิพพานมีลักษณะอย่างไร นิพพานมีสันติลักษณะ มีลักษณะสงบจากกิเลส สงบจากความปรุงแต่ง นิพพานเป็นบรมสุข นิพพานจริง ๆ แล้วเป็นสภาวะยังไง นิพพานคือสภาวะที่สิ้นตัณหา หรือคำว่า วิราคะ ไม่มีราคะ ไม่มีตัณหา นิพพานเป็นสภาวะ ที่เรียกว่าวิสังขาร สิ้นความปรุงแต่ง เป็นอสังขตะ คือไม่ปรุงแต่ง

หลวงพ่อธี วิจิตฺตธมฺโม (2550, น. 115-116) กล่าวไว้ว่า โยคีผู้ปฏิบัติธรรม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบรรลุถึงพระนิพพานนั้น สัมมาทิฏฐิเป็นสาระสำคัญที่มีประโยชน์มากเป็นอันดับหนึ่ง

อันเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงพระนิพพานที่สงบเย็น ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นถูกต้องนี่เองเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งยวด สัมมาทิฏฐินี้เป็นธรรมมีอุปการะ ช่วยให้บุคคลเข้าสู่ความเป็นพระอริยะ 8 จำพวก การที่จะปฏิบัติตนให้บรรลุถึงพระนิพพานได้นั้น นอกเสียจากทาง คือ สัมมาทิฏฐินี้แล้ว เป็นอันไม่มี หากดำเนินบนเส้นทางแห่งการให้ทาน ผลที่จะได้ก็คือ ความอยู่ดีมีสุขในโลกมนุษย์ และสวรรค์เท่านั้นเอง หากดำเนินบนเส้นทางแห่งศีล (รักษาศีล) ผลที่จะได้ก็คือความสุขกายสุขใจและความอุดมสมบูรณ์ในโลกมนุษย์และสวรรค์เช่นเดียวกัน หากดำเนินบนเส้นทางแห่งสมถะ (ฝึกสมาธิ) ผลที่จะได้ก็คือ จิตสงบเป็นโลกียสุขในโลกนี้ และเมื่อตายไปก็ไปเกิดในพรหมโลกเสวยผลเป็นรูปพรหม 11 ชั้นหรือรูปพรหม 4 ชั้น ทางดำเนินไปสู่ทางพระนิพพานก็คือ สัมมาทิฏฐิ เห็นสภาวะปรมัตถ์เป็นอนัตตา สัมมาสังกัปปะ พิจารณาปรมัตถ์ที่เป็นอนัตตา ซึ่งหมายถึงเห็นถูกต้อง คิดถูกต้องนั่นเอง ความเห็นความคิดอันถูกต้องดังกล่าวนี้มีลักษณะ 6 ประการ คือ 1) เห็นถูกต้อง หมายถึง สัมมาทิฏฐิ เห็นขันธ์ 5 ว่าเป็นอนัตตา 2) คิดถูกต้อง หมายถึง สัมมาสังกัปปะ พิจารณาขันธ์ 5 ว่าเป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ 3) ทำถูกต้อง หมายถึง เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้ว อนุโลมญาณ หรือสัจจานุโลมญาณจะเกิดขึ้นมาเป็นโอปนยิกธรรมแล้วส่งเข้าสู่มรรคญาณ 4) ได้ถูกต้อง หมายถึง มรรคญาณเกิดขึ้นมาตัดกิเลสขาดสะบั้นลงไป 5) เป็นถูกต้อง หมายถึง เป็นผล เป็นอริยะ 6) คำพูดและพฤติกรรมถูกต้อง หมายถึงพระอริยเจ้าเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์สมบูรณ์แล้ว คำพูดและพฤติกรรมของท่านจึงถูกต้อง

พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (องฺ.ปญฺจก, เล่ม 22 ข้อ 26 หน้า 33) ได้แสดงเกี่ยวกับการบรรลุในขณะฟังธรรมไว้ในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ว่า

> พระพุทธเจ้าหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ในธรรมนั้น ตามที่พระพุทธเจ้าหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี้เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ 1 ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ
>
> (ปกรณ์วิเสส “วิสุทธิมรรค”, 2554, น. 852) พระพุทธโฆสาจารย์ ได้แสดงถึงการบรรลุธรรมไว้ว่า อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะ คือ ความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้วเป็นอรูป เพราะล่วงเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษ สำเร็จด้วยความบากบั่น อันสม่ำเสมอ ไม่ย่อหย่อนเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย จริงอยู่ พระสัพพัญญูเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไร ๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้แต่งขึ้น

วศิน อินทสระ (2546, น. 3) กล่าวไว้ว่า แนวคิดพื้นฐานของการสอนและวิธีการสอนพระพุทธเจ้าทรงวางพื้นฐานไว้ว่าสอนให้มีวิธีการใหม่ วางรากฐานอยู่บนสติปัญญาและการถามหาเหตุผล สอนให้คิดอย่างอิสระเชิญคิดหาเหตุผลให้เต็มที่แต่อย่าคิดอย่างเดียวให้ปฏิบัติด้วย การสอนธรรมะในพระพุทธศาสนา ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าเป็นบรมครู หมายถึง ครูที่ยอดเยี่ยมที่สุด พระองค์ทรงใช้วิธีการสอนที่หลากหลายตามแต่ระดับสติปัญญาของผู้เรียนวิธีที่พระองค์ทรงใช้ เช่น ทรงใช้วิธี เอกังสลักษณะ คือ ทรงแสดงยืนยันไปข้างเดียว เช่น ดีมีผลเป็นสุข ชั่วมีผลเป็นทุกข์ แน่นอนไม่มีอย่างอื่น

อานันทเมตเตยะ (ม.ป.ป, น. 65-78) ได้เขียนบทความเรื่อง พุทธศาสนาในอังกฤษจากอานันทเมตเตยะถึงท่านสุเมโธภิกขุ ได้กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาเริ่มเกิดเป็นครั้งแรกในประเทศอังกฤษโดยมีพระภิกษุที่ชื่อว่า “อานันทเมตไตยะ” ซึ่งเป็นพระภิกษุพุทธศาสนาชาวอังกฤษรูปแรก ต่อมาใน พ.ศ. 2451 ได้มีพระธรรมทูตทางพระพุทธศาสนารุ่นแรกที่เข้าไปเผยแผ่ในประเทศอังกฤษ และได้ก่อเกิดพระพุทธศาสนาในกรุงลอนดอนของประเทศอังกฤษ ได้ทำให้พระพุทธศาสนาฝังลึกไปในสหราชอาณาจักรเรื่อยมาตามลำดับ จากจุดเริ่มต้นใน พ.ศ. 2448 จนถึงยุคก่อตั้งสมาคมบาลีปกรณ์ในอังกฤษ ผ่านมาถึงยุคนายฮัมเฟร่ย์ นายกพุทธสมาคมแห่งกรุงลอนดอนใน พ.ศ. 2507 และสมาคมมหาโพธิ์ของท่านธรรมปาละ จนถึงปัจจุบันนี้ นับเป็นเวลายาวนานถึง 91 ปี พุทธสมาคมอังกฤษก็ผ่านมาในยุคสมัยของนายกพุทธสมาคมชื่อว่าท่านสุเมโธภิกขุ

1.7.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาประพันธ์ ศุภษร (2544, น. 98) ได้วิจัยเกี่ยวกับความสำคัญของบุคลิกภาพของพระพุทธเจ้าที่มีต่อการเผยแผ่พุทธศาสนา พบว่า ปัจจัยที่พระองค์เผยแผ่ศาสนาได้สำเร็จคือ สถานะครอบครัว การศึกษาสภาพแวดล้อมทางสังคม เป็นปัจจัยภายนอก ส่วนปัจจัยคือพุทธวิธีในการเผยแผ่ที่เป็นระบบทั้งของพระองค์เองและพระสาวก กล่าวคือทรงศึกษาข้อมูลและศึกษาอุปนิสัยของบุคคลที่จะตรัสสอน ทรงแสดงธรรมให้เหมาะกับจริตของเขา และทรงมอบหมายให้พระสงฆ์ทำงานอย่างอิสระแต่มีเป้าหมายชัดเจนร่วมกัน ที่สำคัญพระองค์ มีบุคลิกภาพทางพระวรกาย พระวาจา และสติปัญญาอันงดงามสามารถนำพาผู้ฟังไปถึงความสงบสุขได้อย่างแท้จริง

พระมหาสมพร อาภากโร (เหลาฉลาด) (2548, น. 158) ได้วิจัยเกี่ยวกับอุปมาอุปไมยในคำสอนของพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท) พบว่า ในการสอนหลักธรรมและการบรรยาย ท่านได้เอาหลักธรรม คือ ในพระไตรปิฎกมาแสดง โดยอ้างพระบรมศาสดาเป็นผู้ตัดก่อนทั้งสิ้น มิได้กล่าวมิได้อ้างอิง ซึ่งถือว่าเป็นแบบอย่างในการสอนหรือการบรรยายที่เลิศในการสอน คือ ท่านไม่ได้ทิ้งพระบรมครูไม่ว่าจะอ้างหลักธรรมใด ๆ ท่านจะยกว่าเป็นดำรัสของพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น แล้วจึงค่อยมายกอุปมาอุปไมยที่เรื่องของปัจจุบัน และเหมาะสมบุคคล สถานการณ์ เกี่ยวเนื่องกับสถานที่นั้น ๆ เพื่อความเข้าใจได้อย่างชัดเจน ตามที่ปรากฏให้เห็นในเอกสารการวิจัย ทั้งหลักฐานด้านเอกสารหนังสือแผ่นสื่อการสอน (วีซีดี) เทปบันทึกเสียงและผลงานที่เล่า และคณะศิษยานุศิษย์ ทั้งผลงานการอบรม

การเทศนาข้อวัตรปฏิบัติที่เหมาะสมกับสมณวิสัยทั้งสิ้น ซึ่งเป็นสิ่งประจักษ์พร้อมที่จะให้เข้าใจหลักธรรมการสอน พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท) พระสงฆ์ผู้ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า

พระมหาสัญญา ปญฺญาวิจิตฺโต (โปร่งใจ) (2543, น. 97) ได้วิจัยเกี่ยวกับรูปแบบและวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพระครูพิศาลโกศล (สุพจน์ กญฺจนิโก, “หลวงตา” แพรเยื่อไม้) พบว่า ท่านได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบการเทศน์ตามแบบประเพณีโบราณ เช่น เทศน์มหาชาติเทศน์ธรรมวัตรแล้ว ได้นำเข้าสู่ปาฐกถาบรรยาย อภิปราย โต้วาที สนทนาธรรมแบบร้อยแก้วนอกจากนี้ ท่านยังได้ใช้การเผยแผ่ผ่านสื่อสารมวลชนแขนงต่าง ๆ โดยมีจุดมุ่งหมายให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจถูกต้อง

พระมหาศรัญญู ปญฺญาธโร (นุชมิตร) (2546, น. 142) ได้วิจัยเกี่ยวกับการศึกษาหลักการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสุธรรมยานเถร (ครูบาอินทจักรรักษา) พบว่าหลักการและวิธีการที่ท่าน ครูบายึดถือในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา คือหลักวิปัสสนากรรมฐาน ดังนั้น ทุกอิริยาบถที่แสดงออกเป็นเสมือนท่านกำลังสื่อสาร วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสู่พุทธบริษัท โดยท่านครูบายืนอยู่บนหลักการนี้ จะเห็นได้ว่า ถ้าคำสอนใดผิดไปจากหลักการที่ว่ามา ท่านครูบาจะออกมาชี้แจง แก้ไขโต้ตอบ คำสอนที่ผิดเหล่านั้น โดยมีหลักสำคัญ ที่ยึดถือ โดสรุปเป็นประเด็นสำคัญได้ 5 ประการ คือ 1) หลักสติปัฏฐาน 4 2) หลักไตรสิกขา 3) หลักตระหนักถึงศักยภาพผู้ฟัง 4) หลักธรรมาธิปไตย 5) หลักสร้างปัญญา

พระมหารุ่งเพชร ชวนปญฺโญ (พัดทาป) (2548, น. 96) ได้วิจัยเกี่ยวกับรูปแบบวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) พบว่า ท่านเป็นนักคิด นักเผยแผ่ นักวางแผน มีความเชื่อมั่นในตนเอง มีประสบการณ์ที่ได้รับผิดชอบงานคณะสงฆ์ ทำให้ท่านมีวิสัยทัศน์ มองการไกล ยอมรับความคิดเห็นของส่วนรวม และท่านเป็นนักปกครองที่อาศัยหลักธรรมเมตตาเป็นสิ่งยึดเหนี่ยว โดยสรุปท่านจะมีคุณลักษณะ คือ 1) รักในการเผยแผ่ 2) มีความคิดก้าวหน้า 3) หมั่นค้นคว้าเสมอ 4) มีจิตใจกว้างขวาง ด้วยบุคลิกที่โดดเด่น มีจริยาวัตรงดงาม มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส มีความคิดก้าวหน้า เป็นพระที่กล้าคิด กล้าทำ กล้าแสดงออก มีธรรมภูมิความรู้สมเป็นเปรียญธรรม เป็นนักคิด นักเขียน นักประพันธ์ ตลอดจนบุคลิกลักษณะอื่น ๆ เป็นปัจจัยส่งผลให้การเผยแผ่พุทธธรรมของท่าน ประสบความสำเร็จเป็นที่เคารพของประชาชน

พระมหาทวี มหาปญฺโญ (2545, น. 9) ได้วิจัยเกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์พุทธวิธีการสอนในธัมมปทัฏฐกถา พบว่า พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการสอนที่เหมาะแก่แต่ละบุคคล คือ ทรงคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยทรงคำนึงถึงความพร้อมของผู้ฟังเป็นเกณฑ์ ทรงปรับรูปแบบการสอนให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพแวดล้อมของผู้ฟังอยู่เสมอ คือพระองค์ทรงจัดรูปแบบการสอนให้เข้ากับจริตของผู้ฟังนั้น ๆ เช่น ทรงรู้จักการเริ่มต้นในการสอนสร้างบรรยากาศในการสอน ทรง

ปรับปรุงรูปแบบการสอนให้เหมาะสมกับสถานการณ์ของผู้ฟังนั้น ๆ เช่น ทรงสอนแบบสนทนา แบบบรรยาย แบบตอบปัญหา แบบวางกฎข้อบังคับ เป็นต้น

พระมหานิพนธ์ ฐิตวีรคุโณ (2548, น. 70) ได้วิจัยเกี่ยวกับสมาธิตามหลักพุทธศาสนากับความฉลาดทางอารมณ์ของเยาวชนกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน พบว่า สมาธิตามหลักพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับความฉลาดทางอารมณ์ของเยาวชน และเมื่อนำไปปฏิบัติภาวนาย่อมมีลักษณะ 4 ประการ คือ พัฒนากาย พัฒนาพฤติกรรม พัฒนาจิต และพัฒนาปัญญา ซึ่งเป็นทั้งการพัฒนาความฉลาดทางอารมณ์ และการพัฒนาความฉลาดทางปัญญา (เชาวน์ปัญญา) ด้านสมาธิ ได้ศึกษาวิธีสอนปฏิบัติสมาธิจากวัด 6 แห่งในกรุงเทพและปริมณฑล ผลการวิจัยได้ข้อสรุป คือ สมาธิตามหลักพุทธศาสนาสามารถใช้ในการพัฒนาความฉลาดทางอารมณ์และเชาวน์ปัญญาของเยาวชนได้ โดยอาศัยความร่วมมือกันของฝ่ายชุมชน สังคมวัด และโรงเรียนทั้งรัฐบาลและเอกชนรัฐ

พระสมุห์พรเลิศ วิสุทฺธสีโล (2556, น. บทคัดย่อ) ได้วิจัยเกี่ยวกับ การศึกษามรรคมีองค์ 8 เพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า มรรคมีองค์ 8 เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงทัศนะและปัญญา โดยให้เดินทางสายกลาง อันนำไปสู่ความสงบและความหลุดพ้น มีอยู่ 8 ประเภท ได้แก่ 1) สัมมาทิฏฐิ (ความเข้าใจถูกต้อง) 2) สัมมาสังกัปปะ (ความใฝ่ใจถูกต้อง) 3) สัมมาวาจา (การพูดจาถูกต้อง) 4) สัมมากัมมันตะ (การกระทำถูกต้อง) 5) สัมมาอาชีวะ (การดำรงชีพถูกต้อง) 6) สัมมาวายามะ (ความพากเพียรถูกต้อง) 7) สัมมาสติ (การระลึกประจำใจถูกต้อง) และ 8) สัมมาสมาธิ (การตั้งใจมั่นถูกต้อง) เป็นหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางจิต จึงละเอียดอ่อนลึกซึ้งมากกว่าหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางกาย ถ้ามองมรรค 8 ตามนัยพระพุทธศาสนา คือ สิกขา 3 ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ผู้เจริญตามมรรคมีองค์ 8 บริบูรณ์แล้ว ย่อมได้ความรู้ จึงเป็นเหตุให้เกิดวิชชา คือ ความรู้ทั่วถึงตามความเป็นจริง มีลักษณะสามารถตัดอวิชชาให้ขาดสิ้น วิชชาเปรียบเหมือนแสงสว่าง เพราะเป็นแสงสว่างที่ส่องทางดำเนินเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้ มีศัพท์ที่เป็นชื่อใช้แทนกันได้ เช่น ญาณ ปัญญาวิปัสสนา และสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

พลกฤษณ์ วสีวิวัฒน์ (2559, น. 113) ได้วิจัยเกี่ยวกับนิทานชาดกสอนคติธรรมสำหรับเด็ก การสร้างสรรค์และบทบาทในสังคมไทยปัจจุบัน พบว่าการสร้างสรรค์นิทานชาดกสอนคติธรรมสำหรับเด็กเป็นไปในลักษณะการนำอรรถกถาชาดกมาปรับเปลี่ยนให้เป็นนิทานที่น่าสนใจ และสามารถสื่อสารให้เด็กเข้าใจได้ง่าย ด้วยการตัด ปรับ และเพิ่มเติมในส่วนองค์ประกอบ ทำให้รูปแบบการเขียนโครงเรื่อง แก่นเรื่อง ตัวละคร ฉาก กลวิธี การนำเสนอ และการใช้ภาษา เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม แต่สาระสำคัญของความเป็นชาดก คือเรื่องราวของพระโพธิสัตว์และคำสอนของพระพุทธองค์ยังคงอยู่ ด้านบทบาทของนิทานชาดกสอนคติธรรมสำหรับเด็ก ได้แก่ การให้ความรู้และสอนคติธรรมแก่เด็ก การเป็นสื่อสอนคุณธรรมในครอบครัว และการเป็นนิทานฝึกอ่านภาษาไทย สิ่งเหล่านี้แสดงถึงการดำรงอยู่ และความเปลี่ยนแปลงของชาดกในสังคมไทยปัจจุบัน

พัชรินทร์ อนันต์ศิริวัฒน์ (2556, น. 19) ได้วิจัยเกี่ยวกับการวิเคราะห์แนวคิดในนิทานอนุตตรธรรม พบว่า งานวิจัยนี้มุ่งจะวิเคราะห์แนวคิดที่แฝงอยู่ในนิทานพระโอวาทของอนุตตรธรรม ซึ่งการเล่านิทานนี้ มีจุดประสงค์เพื่อขยายความคำสอนให้กระจ่างชัดยิ่งขึ้นเพื่อให้ผู้รับสารเข้าใจธรรมะที่เป็นหลักในการดำเนินชีวิตได้ถ่องแท้ แนวคิดที่ปรากฏในนิทานเหล่านี้แฝงด้วยข้อคิดที่สอดคล้องกับคำสอนในทางพุทธศาสนา อันได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับโทษของความโลภ โทษของการมีอัตตา โทษของการมีอคติ โทษของการอิจฉาการหวาดระแวงกัน เรื่องการหวังลาภลอยเป็นเรื่องเพ้อฝัน เรื่องของพฤติกรรมของมนุษย์จะทำให้คนรักหรือชังได้ เรื่องความสุขเกิดจากการคิดดีและพอใจในสิ่งที่ตนเองมีอยู่เป็นอยู่ เรื่องข้อดีและข้อเสียเฉพาะตัวของมนุษย์ที่ไม่ควรเลียนแบบกัน เรื่องความไม่แน่นอนของชีวิต เรื่องความโชคดีหรือโชคร้ายที่จะเกิดขึ้นกับมนุษย์ได้เสมอ เรื่องความทุกข์หรือสุข เรื่องปัญหาชีวิตมนุษย์ สามารถแก้ไขได้ด้วยการพิจารณาข้อบกพร่องของตนและแก้ไขที่ตัวเอง บางปัญหาหากยังแก้ไขไม่ได้ก็ต้องปล่อยวาง เรื่องอายุมนุษย์ไม่ยืนยาว ไม่รู้ว่าวันใดจะหมดอายุขัย ทุกขณะที่ยังมีชีวิตอยู่จึงต้องเร่งรีบทำคุณงามความดี เพื่อให้เกิดบุญกุศล จะไม่ต้องสำนึกเสียใจภายหลัง เมื่อไร้กายเนื้อที่จะสร้างบุญกุศล เรื่องการมีจิตใจหนักแน่นและมั่นใจว่า กำลังทำในสิ่งที่ถูกต้องดีงาม ผู้บำเพ็ญธรรมจึงไม่ควรหูเบา เชื่อคำวิพากษ์วิจารณ์ของผู้อื่นจนกระทั่งเกิดความลังเลใจในสิ่งที่ตนกำลังทำอยู่

ดารารัตน์ อุทัยพยัคฆ์ (2548, น. บทคัดย่อ) ได้วิจัยเกี่ยวกับการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนตามแบบพุทธวิธีสำหรับเสริมสร้างพฤติกรรมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของเด็กปฐมวัย พบว่า นักเรียนที่ได้รับประสบการณ์การเรียนการสอนตามแบบพุทธวิธีมีพฤติกรรมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมมากกว่านักเรียนที่ได้รับประสบการณ์การเรียนการสอนปกติ การปฏิบัติสมถะกรรมฐานตามวิธีการดังกล่าวขั้นต้น จัดว่าเป็นกระบวนการพัฒนาชีวิตแบบองค์รวมที่ครอบคลุมทั้ง 4 มิติ คือ มิติทางกาย มิติทางสังคม มิติทางอารมณ์ และมิติทางปัญญา ที่สามารถประเมินผลได้ด้วยเกณฑ์ชี้วัด 4 ด้าน ได้แก่ ภาวิตกาย หรือพัฒนากาย (Physical growth) ภาวิตศีล หรือพัฒนาศีล (Social growth) ภาวิตจิต หรือพัฒนาจิต (Emotional growth) และภาวิตปัญญา หรือพัฒนาปัญญา (Intellectual growth)

วิระดา แก่นกระโทก (2555, น. บทคัดย่อ) ได้วิจัยเกี่ยวกับศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า การบรรลุธรรม คือ การบรรลุมรรคผลในระดับต่าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ตั้งแต่ระดับต้นจนถึงระดับสูงสุด ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาและกัมมัฏฐาน พระมหาสาวก 80 องค์ มาจากกลุ่มบุคคลหลากหลายสถานะและอาชีพในสมัยพุทธกาลที่ได้บรรลุธรรม คือ พระอรหัตตผล จัดเป็น 17 สถานะและอาชีพ คือ นักบวช พระสงฆ์ กษัตริย์พระโอรสหรือพระนัดดา บุโรหิต อำมาตย์ เศรษฐี บุตรหรือหลานเศรษฐี อาจารย์สอนมนต์ บุตรพราหมณ์ทั่วไป บุตรพราหมณ์ร่ำรวย หมอดู ช่างกัลบก ชาวประมง คนอาศัยวัด โจร คนลวงโลก

และสามารถจัดลักษณะการบรรลุธรรมเป็น 3 ประเภท คือ บรรลุธรรมจากการฟังธรรม บรรลุธรรมจากการปฏิบัติ และบรรลุธรรมจากการฟังธรรมและปฏิบัติคู่กัน

1.8 นิยามศัพท์เฉพาะ

พุทธวิธีในการสอน หมายถึง วิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงสอนพุทธบริษัททั้ง 4 คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา หรือบุคคลทั่วไปทั้งเทวดาหรือมนุษย์ เพื่อการรู้แจ้งเห็นจริงตามอริยสัจ 4 บรรลุมรรคผลและนิพพาน

สื่อธรรมชาติ หมายถึง ภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมฐิติ คือภาวะ ที่ตั้งดำรงอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา ไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติ ว่าดังนี้ ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุหลักนั้น (ดิน น้ำ ลม ไฟ) ก็ยังคงมีอยู่เป็นธรรมฐิติ ความตั้งอยู่แห่งธรรม เป็นธรรมนิยาม คือความจริงที่มีอยู่ หรืออยู่ตามธรรมดาของมัน

การบรรลุธรรม หมายถึง สำเร็จ หรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกิยะ มีฌานและอภิญญาเป็นต้น แม้แต่การมีความเห็นชอบในธรรม จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับ โลกุตตระ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบความเป็นพระอริยบุคคลระดับต่าง ๆ กันไป กล่าวโดยย่อ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

บทที่ 2
ความหมายและความสำคัญของสื่อธรรมชาติ

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษา ค้นคว้า ประมวล แนวคิด ทฤษฎี จากพระไตรปิฎก วิทยานิพนธ์ บทความวิจัย ตลอดถึงผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินการวิจัย ตามประเด็นผู้ศึกษาได้ค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับการที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นตัวอย่างในการใช้สื่อธรรมชาติการสอน พระองค์ทรงใช้ทุกอย่างที่อยู่ใกล้ตัวมาเป็นสื่อการสอนได้หมด เข้ากับทฤษฎีสมัยใหม่ว่า สื่อการสอนไม่จำเป็นต้องมีค่ามีราคาที่แพง อะไรก็ได้ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ให้เข้าใจง่าย ๆ และเหมาะกับกิจกรรมการเรียน การสอน ให้นำมาปรับใช้ได้ สื่อธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการสอน โดยแบ่งการศึกษาเพื่อการบรรลุธรรมออกเป็น 4 ประการ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1 ความหมายของสื่อธรรมชาติ

2.2 ความสำคัญของสื่อธรรมชาติ

2.3 ลักษณะของสื่อธรรมชาติ

2.4 ประเภทของสื่อธรรมชาติ

2.5 สรุปสาระสำคัญ

2.1 ความหมายของสื่อธรรมชาติ

คำว่า “สื่อ” ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้ให้ ความหมายไว้ดังนี้ สื่อ (กริยา) หมายถึง ติดต่อให้ถึงกัน เช่น สื่อความหมาย ชักนำให้รู้จักกัน สื่อ (นาม) หมายถึง ผู้หรือสิ่งที่ติดต่อให้ถึงกัน หรือชักนำให้รู้จักกัน เช่น เขาใช้จดหมายเป็นสื่อติดต่อกัน เรียกผู้ที่ทำหน้าที่ชักนำให้ชายหญิงได้แต่งงานกันว่า พ่อสื่อ หรือ แม่สื่อ (ศิลปะ) วัสดุต่าง ๆ ที่นำมาสร้างสรรค์งานศิลปกรรมให้มีความหมายตามแนวคิด ซึ่งศิลปินประสงค์แสดงออกเช่นนั้น เช่น สื่อผสม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 1240) “ธรรมชาติ” ในราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายว่า สิ่งที่เกิดมีและเป็นอยู่ตามธรรมดาของสิ่งนั้น ๆ หรือภาพภูมิประเทศ สิ่งที่เป็นไปเองโดยมิได้ปรุงแต่ง เช่น สีธรรมชาติ คำที่ยกขึ้นตั้งเพื่อนิยามความหมายของ “ธรรมชาติ” คือ ธรรมะ (ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2556, น. 597)

สื่อธรรมชาตินี้ คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมฐิติ คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา ไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ ในรูปของกฎธรรมชาติ ว่าดังนี้

ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่เป็นธรรมฐิติ ความตั้งอยู่แห่งธรรม เป็นธรรมนิยาม คือความจริงที่มีอยู่หรืออยู่ตามธรรมดาของมันว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา
(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2537, น. 1-3)

อนึ่ง ธรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติหรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดของศาสนาหรือศาสดาใด ๆ สื่อธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมายของพุทธธรรม ด้วยว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผย ชี้แจงแสดงบอกกล่าว ให้แก่ชาวโลกได้รู้ ได้เข้าใจถึงนิยาม 5 เป็นกฎที่กำหนดรายละเอียดที่แน่นอนในธรรมชาติ ได้แก่ 1) อุตุนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับลมฟ้าอากาศ 2) พืชนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับกรรมพันธุ์ของพืชและสัตว์ 3) จิตตนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต 4) กรรมนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการกระทำและผลแห่งการกระทำ) ธรรมนิยาม (กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยกันของสิ่งทั้งหลาย (องฺ.ติก, เล่ม 20 ข้อ 576 หน้า 368)

สื่อธรรมชาติ หมายถึง เรื่องที่เกี่ยวกับธาตุ 4 มีการแปรปรวนของธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ซึ่งประกอบเข้าเป็นร่างกายส่วนใจ (จิต,วิญญาณ) นั้น มีความสำคัญพอ ๆ กันกับร่างกาย คือ ถ้าร่างกายไร้จิตใจ ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ ถ้าธาตุต่าง ๆ ของร่างกายปรวนแปร ก็จะมีผลกระทบต่อใจเช่นกัน และเมื่อเป็นโรคจนธาตุต่าง ๆ ค่อย ๆ ดับไปทีละอย่าง จนกระทั่งดับหมด จิตไม่สามารถทำให้ร่างกายเคลื่อนไหวตามความปรารถนา ชีวิตก็เป็นอันถึงที่สุด (ม.อุ, เล่ม 14 ข้อ 325 หน้า 407) สอดคล้องกับที่ พระบุรกรณ์ บริบูรณ์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า สื่อธรรมชาติ คือ การนำเอาสื่อธรรมชาติที่ปรากฏในรูปของป่าไม้ในฐานะเป็นสิ่งแวดล้อมอันเหมาะสมในการอบรมพฤติกรรมทางกาย วาจา และจิตวิญญาณ หล่อหลอมให้เข้าเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติ โดยที่คุณลักษณะของป่าไม้ธรรมชาติของความสงบ อันเป็นภาวะที่สอดคล้องกับภาวะความจริงอันสูงสุด ซึ่งได้ตรงกับที่ประเวศ วะสี (2545, น. 51) ได้พูดถึงสื่อธรรมชาติไว้ว่า สิ่งที่เกิดขึ้นดำรงอยู่ไม่ได้เฉพาะพืช สัตว์ บุคคล แต่ยังเป็นความเกี่ยวข้องกับลมหายใจมนุษย์ที่เกี่ยวพันกับทั้งจักรวาล ลมเป็นธรรมชาติอยู่รอบตัวมนุษย์ทั้งใกล้และไกล มนุษย์ต้องสัมผัสอยู่กับธรรมชาติลมอยู่ตลอดเวลา ถ้ามนุษย์รู้จักใช้ประสบการณ์ธรรมชาติลมมาพัฒนาจิตวิญญาณของมนุษย์ ก็เท่ากับสามารถพัฒนาจิตใจของมนุษย์ ให้สูงขึ้นตลอดเวลาทุกลมหายใจเข้าออก ข้อสำคัญมนุษย์ต้องตระหนักรู้ว่ามีธรรมชาติอยู่รอบตัวมนุษย์และในตัวมนุษย์ ทุกหนทุกแห่งเต็มไปด้วยธรรมชาติ ไม่มีที่ใดว่างจากธรรมชาติ มนุษย์ เกิดมาในธรรมชาติ ธรรมชาตินั้นเชื่อมต่อกันทั้งจักรวาล อากาศที่มนุษย์หายใจ สายลม แสงแดด ต้นไม้ แม่น้ำ ภูเขา ทะเล ดวงอาทิตย์

ดวงดาว เชื่อมโยงต่อเนื่องเป็นหนึ่งเดียวกันทั้งจักรวาล เมื่อมนุษย์หายใจเข้าหายใจออกมนุษย์จึงเชื่อมโยงกับจักรวาลทั้งจักรวาล

เพราะฉะนั้น ความหมายของสื่อธรรมชาติ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง มีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดที่ชัดเจนแน่นอน ไม่สามารถย้อนกลับ กระทำใหม่ได้ และองค์ประกอบในกระบวนการต่างมีอิทธิพลต่อกัน ซึ่งสื่อแต่ละอย่างแต่ละประเภทมีข้อดีและข้อจำกัดแตกต่างกันไป ซึ่งช่องทางการสื่อสาร หรือสื่อเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการสื่อสาร ถือเป็นพาหนะตัวนำหรือพาข่าวสารจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสารอันเป็นช่องทางการสื่อสาร จึงอาจหมายถึงประสาทสัมผัสทั้ง 5 ของมนุษย์ที่รับรู้ความหมายจากสิ่งต่าง ๆ อันได้แก่ การมองเห็น การได้ยิน การดมกลิ่น การสัมผัส และการลิ้มรส เป็นต้น หรือนอกจากนี้ ยังหมายถึงคลื่นแสงคลื่นเสียงและอากาศที่อยู่รอบ ๆ ตัวคนเราด้วย สื่อจึงอาจแบ่งออกเป็นหลายชนิดหลายประเภท (ธรรมประทีป, 2533, น. 9)

สื่อธรรมชาตินี้ เป็นภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา อยู่รอบตัวมนุษย์ และในตัวมนุษย์ ทุกหนทุกแห่งเต็มไปด้วยธรรมชาติ ไม่มีที่ใดว่างจากธรรมชาติ การนำสิ่งที่มนุษย์เราพบประสบ พบเจอเป็นประสบการณ์ตรงเชื่อมโยงเข้ากับหลักธรรม เป็นการประยุกต์สิ่งใกล้ตัวมาให้ได้เรียนรู้และเข้าใจในหลักธรรมได้ง่ายขึ้น ซึ่งสื่อนั้นเป็นส่วนช่วยติดต่อให้ถึงกัน ระหว่างสิ่งที่เกิดมี และเป็นอยู่ตามธรรมดาของสิ่งนั้น ๆ และธรรมะซึ่งเป็นภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เชื่อมโยงต่อเนื่องเป็นหนึ่งเดียวกันเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง มีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา เป็นองค์ประกอบที่จำเป็นและสำคัญต่อการสื่อสาร ทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะพระพุทธเจ้าทรงใช้สิ่งของที่เห็นได้ด้วยตาเปล่าเป็นสื่อ ซึ่งสิ่งของนั้นมี ในขณะที่ทรงสั่งสอน ในการออกโปรดเวไนยสัตว์ ก็ได้เสด็จออกจาริกไปในถิ่นต่าง ๆ เสด็จพักตามป่าเขา ทุ่งนา ริมฝั่งน้ำ หมู่บ้านและที่พักที่มีทายกสร้างถวายเป็นที่พักระหว่างทาง ดังนั้น เวลาที่พระองค์ทรงสั่งสอน พระสาวกทั้งหลาย ในช่วงเสด็จจาริก สื่อที่ทรงใช้ประกอบการสั่งสอนจึงขึ้นอยู่กับเหตุการณ์และสถานที่เป็นตัวอย่าง

สรุปได้ว่า ลักษณะเด่นของสื่อธรรมชาติที่เห็นดาษดื่นในทุกหนทุกแห่งสามารถทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ได้ โดยอาศัยหลักการอธิบายพร้อมทั้งยกอุปมาประกอบให้ผู้รับสารนั้นคิดตาม ทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น การประยุกต์สิ่งใกล้ตัวมาให้ได้เรียนรู้และเข้าใจในหลักธรรมได้ง่ายขึ้น จึงจัดเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการสื่อสาร เพราะพระพุทธเจ้าทรงใช้สิ่งของที่เห็นได้ด้วยตาเปล่าเป็นสื่อ ซึ่งสิ่งของนั้นมีอยู่ในขณะที่ทรงสั่งสอนทำให้ง่ายต่อการนำมาใช้ โดยไม่ต้องเสาะหาปัจจัยภายนอก

2.2 ความสำคัญของสื่อธรรมชาติ

สื่อธรรมชาติ เป็นเครื่องมือสำคัญในการเผยแผ่หลักคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความคิดความเห็นของสาวกและพุทธบริษัททั้งหลายข้อคิดเห็นต่าง ๆ ระหว่างการสร้างความเข้าใจในกฎของธรรมชาติ ช่วยก่อให้เกิดการเข้าใจในธรรมชาติสอนให้เราเข้าใจที่จะดำเนินอยู่เพื่อสร้างความสมดุลย์ให้กับธรรมชาติ

ความสำคัญของสื่อธรรมชาตินั้น เป็นพุทธวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอน โดยการนำตัวอย่างหรืออุปกรณ์ในการสื่อสารในชีวิตประจำวันหรือตลอดชีวิตของพระพุทธเจ้า ได้แก่ เวลาเช้ามืดทรงตรวจดูสัตว์โลกที่สามารถบรรลุธรรมได้ เวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาต เวลาเย็นทรงแสดงธรรม เวลาย่ำค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ เวลาเที่ยงคืนตอบปัญหาเทวดา นอกจากนี้พระองค์ยังสอนพระสาวกให้เผยแผ่ธรรมโดยการใช้สื่อธรรมชาติเช่นเดียวกัน เพราะบุคคลที่สามารถบรรลุธรรมได้และที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรม สารคือหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสื่อออกไปและบุคคลาธิษฐานที่ทำให้เห็นภาพ เพื่อใช้ในการแก้ปัญหาคือความทุกข์ของสรรพสัตว์ จะทำให้เกิดการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุขและผู้ที่ศึกษาแล้วนำไปปฏิบัติก็สามารถพัฒนาจิตไปตามลำดับจนถึงพระนิพพานได้

ความสำคัญของสื่อธรรมชาติ เมื่อกล่าวถึงอุปกรณ์การสอน ส่วนมากมักจะนึกถึงสิ่งที่ต้องสร้างขึ้น หรือต้องจัดทำขึ้น แท้จริงแล้วบางอย่างมีอยู่ในธรรมชาตินั่นเอง เช่น ต้นไม้ ใบหญ้า สัตว์ เศษวัสดุ สิ่งของต่าง ๆ เพียงแต่ว่าต้องเป็นผู้ที่รู้จักคิดและดัดแปลงให้เข้ากับบทเรียน ก็จะเกิดประโยชน์ต่อการเรียนการสอนเป็นอย่างมาก ในพระพุทธศาสนาเถรวาทก็ได้อธิบายถึงสื่อธรรมชาติ โดยแท้จริงแล้ว มนุษย์อาศัยสื่อธรรมชาติกันอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะผ่านทางการพูดหรือการกระทำสื่อธรรมชาติ จึงเป็นสิ่งที่มนุษย์ให้ความสำคัญและสนใจศึกษา เพราะไม่ว่าจะทำสิ่งใดล้วนต้องอาศัยสื่อธรรมชาติเป็นเครื่องมือช่วยให้บรรลุจุดประสงค์ทั้งสิ้น รวมทั้งช่วยให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่รอดได้และอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข

หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับสื่อธรรมชาติในการสื่อสาร เพื่อให้เกิดการมองเข้าหาธรรมชาติช่วยสร้างสรรค์ให้โลกน่าอยู่นั้น อยู่ในกลุ่มประเภทของหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา เนื่องจากหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาสามารถสรุปได้เป็น 2 ประเภท คือ 1) การใช้สื่อธรรมชาติสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคม 2) เกี่ยวกับการใช้สื่อธรรมชาติในการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง แนวทางทั้ง 2 นั้นมีหลักการที่นำไปสู่การปฏิบัติที่สำคัญในการที่ให้ละเว้นจากสิ่งที่เป็นอกุศลกรรมทั้งปวง เพื่อให้มองเห็นสภาพธรรมชาติตามความเป็นจริง

ความสำคัญของสื่อธรรมชาติจากนามธรรมเป็นรูปธรรมที่สามารถเห็นได้ชัดเจน มี 6 ข้อ คือ

1. ทำหน้าที่ในการผดุงรักษาวัฒนธรรม และการแสดงออกถึงเอกลักษณ์ของชาติ พระพุทธเจ้าทรงใช้สื่อธรรมชาติในพุทธศาสนามาเป็นอุปกรณ์ในการสอน เพื่อให้ผู้เรียนได้ตระหนักถึง

คุณค่าของวัฒนธรรมที่ดีงามและเอกลักษณ์ของชาติ เช่น ทรงสอนวิธีอุปมาลักษณะ คือพระพุทธองค์ทรงสอนพระภิกษุว่า “ผ้ากาสีมีลักษณะสามประการคือ สีงาม สัมผัสนิ่มและราคาแพง ไม่ว่าจะใหม่ กลาง หรือเก่าคนก็นิยมใช้ เปรียบเหมือนภิกษุไม่ว่าจะเป็นภิกษุใหม่ กลาง หรือเป็นเถระก็มีสามลักษณะ คือ เป็นผู้มีศีล (สีงาม) ให้ประโยชน์สุขแก่ผู้คบหา (สัมผัสนิ่ม) และทำให้ปัจจัยที่ทายกถวายมีอานิสงส์มาก (มีราคาแพง)” (ขุ.อิติ, เล่ม 25 ข้อ 92 หน้า 465)

2. ชุมชนพระพุทธเจ้าใช้สื่อในพุทธศาสนาในการทำหน้าที่ในการเริ่มสร้างความมั่นคงทางจิตใจและรักษาความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ทรงตรัสไว้ในสังยุตตนิกายสคาถวรรค ถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดมาในโลกนี้ ล้วนแต่เป็นญาติเป็นพี่เป็นน้องกันทั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายสัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาบิดาพี่น้องชายหญิงบุตรธิดาโดยกาลนานนี้มิใช่หาได้ง่ายเลย เมื่อทราบอย่างนี้ ความรักความผูกพันในเครือญาติในโลกนี้ก็จะมั่นคงถาวรทำให้เกิดความสงบสุขได้ในชุมชน (ขุ.ธ.อ, เล่ม 1 ข้อ 2 หน้า 19-20)

3. ทำหน้าที่ในการพัฒนาด้านต่าง ๆ ได้แก่ การเมือง เศรษฐกิจ สังคม และศิลปวัฒนธรรม โดยการให้ข่าวสารที่โน้มน้าวใจผ่านสื่อธรรมชาติ

พระพุทธเจ้าทรงใช้ช้างเป็นสื่อธรรมชาติ ในพุทธศาสนาในการบริหารบ้านเมือง บริหารเศรษฐกิจ โดยให้มีความอดทนต่อสิ่งที่มากระทบต่อหน้าที่การงาน โดยตรัสถึงคุณสมบัติของช้างว่า “ช้างของพระราชาในโลกนี้เข้าสู่สมรภูมิแล้วอดทนต่อการประหารด้วยหอก ดาบ ลูกศร ง้าว เสียง กลอง บัณเฑาะว์ สังข์ และมโหระทึกที่กระหึ่ม ช้างของพระราชาเป็นสัตว์อดทนได้ เป็นอย่างนี้แล” แต่ก่อนที่ช้างจะอดทนต่อดาบลูกศรได้ ย่อมผ่านการฝึกหัดมาอย่างดี จากช้างป่ามาเป็นช้างเลี้ยงได้รับการฝึกหัดเป็นขั้นตอนจนถึงขั้นไม่หวั่นไหว สมควรเป็นช้างศึก และเป็นช้างพระที่นั่งของพระราชา พระพุทธเจ้าทรงยกพระองค์เปรียบเทียบกับช้างตัวประเสริฐเรื่องความอดทน ดังพุทธดำรัสว่า “อานนท์เราเป็นเช่นกับช้างที่ก้าวไปในสงคราม การอดทนลูกศรที่ยิงมาจากทิศทั้ง 4 จะต้องเป็นภาระของช้างเชือกนั้น การอดทนต่อถ้อยคำที่คนไม่มีศีลเป็นจำนวนมากกล่าวแล้วก็เป็นภาระของเราเหมือนกัน” และได้ตรัสพระคาถานี้ว่า “เราจักอดกลั้นถ้อยคำที่ล่วงเกินเหมือนพญาช้างในสงครามอดทนลูกศรที่ตกจากแล่งเพราะคนจำนวนมากเป็นผู้ทุศีล” พระพุทธเจ้าทรงยกพระองค์เปรียบเทียบกับช้างตัวประเสริฐด้วยความอดทนเช่นนี้ ความจริงแล้วใช่ว่าพระองค์จะยกย่องช้างเป็นสัตว์ประเสริฐโดยการอุปมาเท่านั้น หากแต่ช้างเชือกนั้นต้องได้รับการฝึกหัดอย่างดีเสียก่อน สามารถทนต่อลูกศรหอกดาบได้ จึงจะได้ชื่อว่าเป็นสัตว์ประเสริฐเหมาะที่จะเป็นช้างทรงของพระราชา เฉกเช่น เดียวกับภิกษุต้องฝึกฝนในการปฏิบัติธรรมให้จิตสงบ ไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ที่มากระทบ (ม.ม, เล่ม 13 หน้า 201-205 และ 239-243)

4. ทำหน้าที่ในการผ่อนคลายความตึงเครียด ความกดดันทางสังคม ความตึงเครียดของสังคม มีมาตั้งแต่สมัยครั้งพุทธกาล เหตุเพราะคนเราไม่มีความอดทนต่อสิ่งที่มากระทบต่อจิตใจ

จึงทำให้เกิดความเครียด พระพุทธเจ้าทรงใช้สัตว์เป็นสื่อในพุทธศาสนา โดยมองเห็นว่าสัตว์ป่าที่ไม่มีความรู้ภาษาคนก็สามารถนำมาฝึกสอนได้ เช่น พระพุทธองค์ทรงกล่าวถึงภัททาลิ และทรงเปรียบเหมือนคนฝึกม้าผู้ชำนาญ ได้ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีแล้วครั้งแรกทีเดียว ฝึกให้มันรู้เรื่องในการสวมบังเหียน เมื่อเขากำลังฝึกให้มันรู้เรื่องในการสวมบังเหียน มันก็พยศสะบัดดิ้นรน อย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนม้าที่ยังไม่เคยฝึกม้านั้นหมดพยศได้เพราะได้รับการฝึกบ่อย ๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ เช่น ฝึกเทียมแอก เมื่อเขากำลังฝึกให้มันรู้เรื่องในการเทียมแอก มันก็จะพยศสะบัดดิ้นรนอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนม้าที่ไม่เคยฝึกม้านั้น หมดพยศลงได้เพราะได้รับการฝึกบ่อย ๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ คนฝึกม้าก็จะฝึกให้มันรู้เรื่องอื่นต่อไปอีก คือ 1) การเหยาะย่าง 2) การวิ่งเป็นวงกลม 3) การจรดกีบ 4) การวิ่ง 5) การใช้เสียงร้องให้เป็นประโยชน์ 6) คุณสมบัติได้เป็นราชนิยม 7) ความเป็นวงศ์พญาม้า 8) ความว่องไวชั้นเยี่ยม 9) การเป็นม้าชั้นเยี่ยม 10) การเป็นม้าที่ควรแก่การชมเชยอย่างยิ่ง เมื่อคนฝึกม้าฝึกให้มันรู้เรื่องในความว่องไวชั้นเยี่ยม ในการเป็นม้าชั้นเยี่ยม ในการเป็นม้าควรแก่การชมเชยอย่างยิ่ง ม้านั้นก็จะพยศสะบัด ดิ้นรนอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนม้าที่ยังไม่เคยฝึกม้านั้น หมดพยศลงได้เพราะได้รับการฝึกอยู่บ่อย ๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ ในการขี่ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีซึ่งหมดพยศลงนั้น คนฝึกม้าก็จะเพิ่มการฝึกให้มีคุณภาพให้มีกำลังขึ้น ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีประกอบด้วยองค์ 10 ประการนี้แล จึงเป็นม้าควรแก่พระราชา เป็นต้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้ แม้ฉันใด ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม 10 ประการ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ธรรม 10 ประการอะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ 1) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิอันเป็นอเสขะ 2) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะอันเป็นอเสขะ (องฺ.จตุกฺก, เล่ม 21 ข้อ 14 หน้า 24-26)

5. ทำหน้าที่สร้างความสามัคคีในกลุ่ม เกิดความภาคภูมิใจในชุมชนและชาติ ความสามัคคีคือความพร้อมเพรียงกันของหมู่เป็นเหตุแห่งความเจริญ เรียกว่า อปริหานิยธรรม ซึ่งเป็นความหมายของสามัคคี การรวมแยกเป็นพฤติกรรมของคนและสัตว์ในสังคมมนุษย์ ความสามัคคีมีความสำคัญมากในการอยู่ร่วมกันและดำรงชีวิต เนื่องจากมนุษย์ไม่สามารถจะอยู่ได้ตามลำพัง จะต้องมีการอยู่ร่วมกันในลักษณะของสถาบันครอบครัวขึ้นไป การอยู่รวมกันของสังคมมนุษย์จึงจำเป็นต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันในลักษณะต่าง ๆ ทั้งในด้านศิลปวัฒนธรรมประเพณี และการติดต่อเป็นต้น เมื่ออยู่รวมกันเป็นสังคมใหญ่และมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอยู่ตลอดเวลา บางครั้งทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาครอบครัว ปัญหายาเสพติด ปัญหาการละเมิดสิทธิ ปัญหาการขัดแย้งเป็นต้น ปัญหาเหล่านี้ มีสาเหตุมาจากการขาดความสามัคคีต่อกันเป็นประการสำคัญ หลักธรรมคือความสามัคคีนั้น เป็นหลักธรรมที่สูงส่งและสำคัญประการหนึ่ง ในพระพุทธศาสนาที่สอนให้มองเห็นคุณความดีและความสำคัญของบุคคลและสิ่งของต่าง ๆ แล้วปฏิบัติต่อบุคคลหรือสิ่งนั้นโดยถูกต้องและเหมาะสมด้วยความจริงใจ ช่วยให้สังคมมนุษย์มีความสามัคคีและมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน จึงจำเป็นที่

บุคคลในสังคมจะได้นำหลักธรรมข้อนี้ไปประยุกต์ใช้ในสังคมและชีวิตประจำวันให้เหมาะสม ในพรรษาที่ 9 พระพุทธเจ้าทรงประทับจำพรรษากรุงโกสัมพีแคว้นโกศล พระองค์ทรงใช้สื่อธรรมชาติในพุทธศาสนาสอนภิกษุในกรุงโกสัมพี เกี่ยวกับความคิดเห็นที่แตกต่างกันในเรื่องการใช้ห้องน้ำ โดยมีภิกษุสองกลุ่ม ที่เป็นพระธรรมธร มีหน้าที่สอนอบรมเทศน์ และอีกรูปเป็นพระวินัยธร มีหน้าที่ในการให้ความรู้เกี่ยวกับวินัย วันหนึ่งพระธรรมธรเข้าห้องน้ำราดน้ำไม่หมดปล่อยให้น้ำอยู่ในขัน ทำให้พระวินัยธรมาติเตียน จนมีเรื่องทะเลาะกันถึงพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงห้ามเท่าไหร่ภิกษุสงฆ์ไม่ฟัง พระองค์จึงเสด็จไปจำพรรษาที่ป่ารักขิตวัน เป็นการสื่อให้เห็นว่า ถ้าไม่มีความไม่สามัคคีกันจะเกิดอะไรขึ้นในหมู่คณะ ผลที่ได้รับไม่มีใครไปทำบุญตักบาตร เพราะพระสงฆ์แบ่งเป็นพรรคเป็นพวกจนพระราชาห้ามภิกษุกลุ่มนั้นเข้าสู่วิหาร จากนั้น พระองค์เสด็จกลับกรุงโกสัมพี ในการยุติความขัดแย้งดังกล่าว (ม.ม.อ, เล่ม 2 ข้อ 2 หน้า 155-156)

6. ทำหน้าที่ในการอบรมสั่งสอนคุณธรรม จริยธรรม ระบบคุณค่าให้แก่บุคคลและสังคม พระพุทธเจ้าทรงเห็นความสำคัญของจริยธรรมในสังคม โดยให้เห็นความรับผิดชอบในการประพฤติปฏิบัติของผู้นำ ทรงตรัสนิทานชาดกเพื่อเป็นสื่อในพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องกัฏฐหาริชาดกของพระพุทธศาสนาเล่าไว้ว่า พระเจ้าพรหมทัตแห่งนครพาราณสี ทรงมีจิตปฏิพัทธ์รักใคร่ในหญิงตัดฟืนและได้เสด็จไปอยู่ร่วมด้วย ต่อมานางตั้งครรภ์ เมื่อกราบทูลให้ทรงทราบ จึงพระราชทานพระธำมรงค์วงหนึ่งแก่นางแล้ว ตรัสว่าหากบุตรในครรภ์เป็นหญิง ให้นำพระธำมรงค์นั้นไปขายเลี้ยงชีวิต แต่หากบุตรเป็นชายให้พาไปหาพระองค์ เวลาผ่านไปนางได้คลอดบุตรเป็นชายและพากันไปเข้าเฝ้า แต่พระเจ้าพรหมทัตรู้สึกละอายจึงตรัสปฏิเสธ แม้นางนำพระธำมรงค์มาถวายให้ทอดพระเนตร พระองค์ก็ยังไม่ทรงยอมรับ นางรู้สึกเสียใจจึงกล่าวสัตยาธิษฐานว่า หากกุมารน้อยนี้เป็นโอรสของพระองค์ก็จงลอยอยู่ในอากาศ หากว่ามิใช่ก็ขอให้ตกลงมาตายเสียเถิด กล่าวจบ นางจับกุมารน้อยโยนขึ้นไปบนอากาศทันที ท่ามกลางความตกตะลึงของพระเจ้าพรหมทัต และหมู่อำมาตย์ข้าราชบริพารทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งสัตยาธิษฐาน ร่างของกุมารน้อยกลับนั่งลอยอยู่ในอากาศและภาษิตคาถาว่า แม้คนเหล่าอื่นพระองค์ทรงชุบเลี้ยงได้ ไฉนจะไม่ทรงชุบเลี้ยงโอรสของพระองค์เองเล่า พระเจ้าพรหมทัตทรงตื้นตันพระทัยและทรงยอมรับพระราชโอรส หลังจากนั้น ได้พระราชทานตำแหน่งอุปราชให้แก่พระราชโอรสและทรงแต่งตั้งหญิงเก็บฟืนให้เป็นพระอัครมเหสี ต่อมาเมื่อพระเจ้าพรหมทัตได้เสด็จสวรรคต พระราชโอรสได้ครองราชย์สมบัติสืบแทนทรงพระนามว่าพระเจ้ากัฏฐวาหนะ (สำ.ม, เล่ม 19 ข้อ 1070 หน้า 582)

สรุปได้ว่า ความสำคัญของสื่อธรรมชาตินั้น เป็นพุทธวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในสอนโดยการนำตัวอย่าง หรืออุปกรณ์การสื่อสารในชีวิตประจำวันตลอดชีวิตของพระพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่เช้ามืดทรงตรวจดูสัตว์โลกที่สามารถบรรลุธรรมได้ จนกระทั่งถึงตอบปัญหาของเทวดาในตอนค่ำ นอกจากนี้พระองค์ยังสอนพระสาวกให้เผยแผ่ธรรมโดยการใช้สื่อธรรมชาติเช่นเดียวกัน เพราะบุคคล

ที่สามารถบรรลุธรรมได้และที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรม สารคือหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสื่อออกไป และบุคคลาธิษฐานที่ทำให้เห็นภาพ เพื่อใช้ในการแก้ปัญหาคือความทุกข์ของสรรพสัตว์ จะทำให้เกิดการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุขและผู้ที่ศึกษาแล้วนำไปปฏิบัติก็สามารถพัฒนาจิตไปตามลำดับจนถึงพระนิพพานได้

2.3 ลักษณะของสื่อธรรมชาติ

ลักษณะทั่วไปของสื่อธรรมชาติในพุทธศาสนาเกี่ยวเนื่องกับการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งปวงในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การพ้นจากทุกข์ภัยในสังสารวัฏ คือ พ้นจากกิเลสตัณหาทั้งปวงที่ผูกมัดสัตว์ไว้ในภพที่สืบต่อเวียนไปไม่รู้จุดสิ้นสุด ผู้ที่ยังไม่สามารถพ้นจากทุกข์นี้ได้ ก็ยังวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏเรื่อยไป ส่วนผู้ที่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ได้แก่ ผู้ที่บรรลุนิพพาน ถึงกระนั้น การที่จะพ้นจากทุกข์ได้นั้น ก็ต้องมีหลักปฏิบัติเพื่ออบรมหรือขัดเกลาในการพัฒนาตนเองเป็นลำดับขั้นไปจนสามารถพ้นทุกข์ทั้งปวง กล่าวคือพระนิพพานได้ ซึ่งการปฏิบัติเช่นนี้ บุคคลแต่ละบุคคลต้องกระทำด้วยตัวของตัวเอง ดังนั้น การอาศัยสื่อธรรมชาติ จึงเป็นลักษณะเด่นลักษณะหนึ่งที่จะทำให้บุคคลเข้าถึงแก่นธรรม และสามารถที่จะถ่ายทอดหลักธรรมต่าง ๆ ได้ เพราะโดยธรรมชาติมีลักษณะที่สงบไม่วุ่นวาย และบุคคลสามารถพิจารณาให้เห็น รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงไปของสรรพสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติ

การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งปวงในพระพุทธศาสนานั้น ไม่สนับสนุนให้ทำการสื่อสารกับบุคคลอื่นโดยไม่จำเป็น ทั้งนี้พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงโทษของการพูดมากไว้ ยกตัวอย่างเช่น เมื่อพูดมาก ความฟุ้งซ่านก็เกิดขึ้น เมื่อฟุ้งซ่านเกิด ความไม่สำรวมจะเกิดตามมา เมื่อไม่สำรวมจิตจะไม่เป็นสมาธิ (องฺ.สตฺตก, เล่ม 23 ข้อ 61 หน้า 118) โดยพระองค์ได้แสดงเหตุของการพูดมาก ประการหนึ่งว่าเนื่องมาจากการกล่าวถ้อยคำที่เป็นเหตุให้ทุ่มเถียงกัน (องฺ.สตฺตก, เล่ม 23 ข้อ 62 หน้า 119) พระพุทธเจ้าไม่ทรงสรรเสริญการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ได้ตรัสว่า “เราไม่สรรเสริญการคลุกคลีด้วยหมู่ชน ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต แต่เราสรรเสริญการคลุกคลีด้วยเสนาสนะที่มีเสียงน้อย มีเสียงอึกทึกน้อย ปราศจากการสัญจรไปมาของผู้คน ควรเป็นสถานที่ทำการลับของมนุษย์ สมควรเป็นที่หลีกเร้น” เพราะมีลักษณะที่เป็นไปตามธรรมชาติที่สุด

สรุปได้ว่า สื่อธรรมชาตินั้น มีลักษณะเด่นลักษณะที่จะทำให้บุคคลเข้าถึงแก่นธรรม และสามารถที่จะถ่ายทอดหลักธรรมต่าง ๆ ได้ เพราะมนุษย์นั้นได้ชื่อว่าเป็นลูกของธรรมชาติ และเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จากธรรมชาติผู้ให้กำเนิด

2.4 ประเภทของสื่อธรรมชาติ

เมื่อกล่าวถึงอุปกรณ์การสอนที่มีอยู่ในธรรมชาติ หรืออยู่ในพื้นบ้าน เช่น ต้นไม้ ใบหญ้า สัตว์ เศษวัสดุสิ่งของต่าง ๆ เพียงแต่ว่าต้องเป็นผู้ที่รู้จักคิดและดัดแปลงให้เข้ากับบทเรียน ก็จะเกิดประโยชน์ต่อการเรียนการสอนอย่างมาก ด้วยว่าในพระพุทธศาสนาก็ได้อธิบายถึงสื่อธรรมชาติโดยแท้จริงแล้ว มนุษย์อาศัยสื่อธรรมชาติกันอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะผ่านทางการพูด หรือการกระทำสื่อพื้นธรรมชาติ จึงเป็นสิ่งที่มนุษย์ให้ความสำคัญ และสนใจศึกษาไม่ว่าจะทำสิ่งใดล้วนต้องอาศัยการสื่อธรรมชาติเป็นเครื่องมือช่วยให้บรรลุจุดประสงค์ทั้งสิ้น รวมทั้งช่วยให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่รอดได้และเป็นปกติสุขในสังคม (ธนัชกร กีรติเสถียร, 2550, น. 44) เช่นเดียวกับพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา มีลักษณะเป็นผู้สื่อสารหลักแห่งความเป็นธรรมชาติที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบสู่พุทธศาสนิกชนอย่างทั่วถึง ซึ่งมีการนำมาใช้เป็นสื่อ 4 ประการ ดังนี้

2.4.1 การใช้พืชเป็นสื่อ

การใช้พืชเป็นสื่อ เนื่องจากพระพุทธเจ้ามีภูมิหลังเกี่ยวกับธรรมชาติคือใกล้ชิดกับพืชมาก โดยเฉพาะต้นไม้ ตั้งแต่พระองค์ประสูติ ตรัสรู้และปรินิพพาน ล้วนแต่มีต้นไม้เข้ามาเกี่ยวเนื่องอยู่เสมอ ทำให้พระองค์ทรงสอนพระสงฆ์ ตระหนักและมองเห็นคุณค่าของการรักษาดูแลต้นไม้ ให้คงอยู่กับเรานาน ๆ ยกตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องคนที่จะทำสิ่งใดก็ตาม ก็ต้องค่อยเป็นค่อยไปไม่รีบร้อนจะทำให้เสียมากกว่าได้ ดังเช่นต้นไม้ที่ต้องใช้เวลารดน้ำพรวนดินให้ปุ๋ย จึงจะออกดอกผลให้เป็นไปตามกระบวนการของธรรมชาติ เพราะพืชแต่ละชนิดหรือต้นไม้แต่ละต้น ก็มีอายุระยะเวลาให้ดอกผล (อนันต์ จันทร์กวี, 2563) ซึ่งการใช้สื่อประเภทต้นไม้ในการสอน จะทำให้ทุกคนมองเห็นภาพและที่สำคัญเป็นสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวสัมผัสได้ เพราะมีอยู่โดยทั่วไปแต่ก็มีจำนวนน้อยที่จะรู้ค่าของต้นไม้ว่าเป็นหลักธรรมคำสอนมากมายที่ซ่อนอยู่กับสื่อโดยเฉพาะต้นไม้ และที่สำคัญในแต่ละส่วนของต้นไม้ก็มีความหมายที่แตกต่างกันออกไป (กมล ฉายาวัฒนะ, 2549, น. 34)

2.4.2 การใช้สัตว์เป็นสื่อ

การใช้สัตว์เป็นสื่อ คำว่า สัตว์เดรัจฉาน จัดเป็นสัตว์โลกประเภทหนึ่งอยู่ในอบายภูมิ (ภูมิที่ไร้ความเจริญ) เวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารเช่นเดียวกับสัตว์โลกประเภทอื่น ๆ สัตว์ทั้งหลาย เมื่อจะกล่าวโดยส่วนรวมแล้วเป็นพี่น้องกันทั้งสิ้น แม้จักรวาลถ้ามองในส่วนรวมแล้วแท้จริง ก็เป็นครอบครัวใหญ่ครอบครัวหนึ่ง ทุกคนมีความเกี่ยวข้องเป็นญาติทางจิตวิญญาณ ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค แสดงว่า “ภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นที่กางกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาบิดาพี่น้องชายหญิงบุตรธิดา โดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย”

จากเรื่องราวข้างต้นนี้ แสดงว่าเป็นเรื่องที่ถูกต้องที่เราควรจะปฏิบัติต่อสัตว์ด้วยความเมตตากรุณา เพราะสัตว์นั้น ๆ อาจเคยเป็นญาติพี่น้องของเราก็ได้ ในเบญจศีลซึ่งเป็นมนุษยธรรม

(ธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์) โดยเฉพาะศีลข้อที่ 1 เว้นจากการฆ่าเบียดเบียนชีวิตมนุษย์และสัตว์ แสดงถึงความเข้าใจขั้นพื้นฐานของชาวพุทธที่เห็นว่าชีวิตนั้นมีค่าควรแก่การให้ความเคารพ และใส่ใจทุกชีวิตล้วนเป็นเพื่อนร่วม เกิด แก่ เจ็บ ตาย ร่วมชะตากรรมเดียวกัน และเข้าใจถึงสัญชาตญาณของสัตว์โลกคือความกลัวตายและความรักชีวิตของตนเอง ในธรรมบทสนับสนุนต่อแนวคิดเช่นนี้ว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่อการลงโทษ สัตว์ทั้งปวง ย่อมกลัวต่อความตายบุคคลทำตนให้เป็นอุปมาไม่ควรฆ่าเอง ไม่ควรใช้ผู้อื่นฆ่า” และว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่อการลงโทษ ชีวิตเป็นที่รักของสัตว์ทั้งปวงบุคคลทำตนให้เป็นอุปมาไม่ควรฆ่าเองไม่ควรใช้ผู้อื่นฆ่า”

ในกรณียเมตตสูตร เสนอการเจริญเมตตาจิตแก่สรรพสัตว์โดยไม่มีขอบเขตจำกัดไว้ว่า

> กุลบุตรผู้ฉลาดในประโยชน์ พึงแผ่เมตตาจิตในสัตว์ทั้งหลายว่า ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีสุข มีความเกษม มีตนถึงความสุขเถิดสัตว์ มีชีวิตเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีอยู่ เป็นสัตว์ตัวอ่อนหรือเป็นสัตว์ตัวแข็งผอมหรืออ้วน และสัตว์เหล่าใดมีกายยาวหรือใหญ่ปานกลางหรือสั้น ที่เราเห็นแล้วหรือมิได้เห็นอยู่ในที่ไกลหรือที่ใกล้ที่เกิดแล้ว หรือแสวงหาที่เกิดของสัตว์ทั้งหมดนั้น จงเป็นผู้มีตนถึงความสุขเถิด สัตว์อื่นไม่พึงข่มขู่สัตว์อื่นไม่พึงดูหมิ่นอะไรเขาในที่ไหน ๆ ไม่พึงปรารถนาทุกข์แก่กันและกันเพราะความกริ้วโกรธเพราะความเคียดแค้น มารดาถนอมบุตรคนเดียวผู้เกิดในตนแม้ด้วยการยอมสละชีวิตได้ ฉันใด กุลบุตรผู้ฉลาดในประโยชน์พึงเจริญเมตตามีในใจไม่มีประมาณในสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น” (ขุ.ธ, เล่ม 25 ข้อ 100 หน้า 61)

ดังนั้น สัตว์ถือเป็นสื่อในพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าที่ใช้ในการเผยแผ่เรื่อยมา แม้แต่พระสงฆ์ไทยก็มีการเผยแผ่พุทธศาสนาโดยใช้สัตว์เป็นสื่อการสอน ยกตัวอย่างพระพุทธเจ้าทรงนำเอาสัตว์ทั้งหลายมาเปรียบเทียบกับอวัยวะของร่างกายอย่างลงตัว เช่น การเปรียบเทียบทวาร 6 เสมือนสัตว์ต่าง ๆ เช่น ตาเปรียบเสมือนงู (ป่ารก) หูเปรียบเสมือนจระเข้ (น้ำ) จมูกเปรียบเสมือนนก (อากาศ) ลิ้นเปรียบเสมือนสุนัขบ้าน (ใต้ถุน) กายเปรียบเสมือนสุนัขจิ้งจอก (ป่าช้า) ใจเสมือนลิง (ป่าต้นไม้) (พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปญโญ), 2548, น. 203)

2.4.3 การใช้บุคคลเป็นสื่อ

การใช้บุคคลเป็นสื่อ พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการศึกษาธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ธรรมชาติที่เกิดจากขันธ์ 5 ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือรูปกับนามรูปแห่งกายนี้เกิดจากองค์ประกอบสำคัญ 4 ชนิดมารวมตัวกันปรากฏเป็นรูปกายขึ้น (ม.มู, เล่ม 12 ข้อ 361 หน้า 398-399) ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระพุทธเจ้าตรัสถึงการที่มนุษย์ได้ก่อกำเนิดขึ้นในครรภ์มารดา มีองค์ประกอบ 3 ประการคือ 1) บิดามารดาต้องอยู่ร่วมกัน 2) มารดามีระดูและ 3) ต้องมีสัตว์มาเกิด (ม.มู, เล่ม 12 ข้อ 408 หน้า 443)

การปฏิสนธิมีการตั้งครรภ์ให้กำเนิดบุตร และมารดาเลี้ยงดูบุตรด้วยน้ำนม ในอินทกสูตร ยักขสังยุต พระพุทธองค์ตรัสถึงกำเนิดมนุษย์ว่า รูปนี้เป็นกลละ (ส.ส.อ, เล่ม 1 ข้อ 235 หน้า 284

และ สำ.ส.ฏีกา, เล่ม 1 ข้อ 235 หน้า 236) ก่อนจากกลละเกิดเป็นอัพพุทะจากอัพพุทะเกิดเป็นเปสิ (ชิ้นเนื้อเล็ก) จากเปสิเกิดเป็นฆนะ (เป็นก้อน) จากฆนะเกิดเป็นปุ่ม 5 ปุ่ม ต่อจากนั้น ผมขนและเล็บจึงเกิดขึ้น มารดาของสัตว์ที่ผู้อยู่ในครรภ์นั้นบริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้นก็ยังอัตภาพให้เป็นไปในครรภ์มารดาด้วยข้าวน้ำโภชนาหารอย่างนั้น

นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญอีกประการที่มีปรากฏอยู่ในพระพุทธศาสนา คือ ธรณีสูบ หรือแผ่นดินสูบ ในคัมภีร์มิลินทปัญหาได้กล่าวถึงบุคคลที่ถูกแผ่นดินสูบไว้ 5 คน (มิลินฺท, เล่ม 1 หน้า 15) ได้แก่

1. นางจิญจมาณวิกา สาเหตุที่ถูกธรณีสูบเพราะโทษใส่ร้ายพระพุทธเจ้าด้วยเรื่องไม่จริง (ขุ.ธ.อ, เล่ม 6 หน้า 74-81)

2. พระเจ้าสุปปพุทธะ สาเหตุที่ถูกธรณีสูบเพราะปิดทางโคจรพระพุทธเจ้าเนื่องจากผูกอาฆาตพระผู้มีพระภาคด้วยเหตุผล 2 ประการนี้ คือ 1) พระสมณโคดมนี้ทิ้งลูกสาวของเราออกบวช 2) ให้ลูกชายของเราบวชแล้วตั้งอยู่ในฐานะแห่งผู้มีเวรต่อลูกชาย โดยพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสกับพระอานนท์ว่า “เจ้าสุปปพุทธะผู้ไม่ยอมให้ทางแก่พระพุทธเจ้าผู้เช่นเรานับว่าทำกรรมหนักแล้ว ในวันที่ 7 ถัดจากวันนี้ไป ท้าวเธอจักถูกแผ่นดินสูบ ณ ที่ใกล้เชิงบันไดใต้ปราสาท”

3) พระเทวทัต สาเหตุที่ถูกธรณีสูบคือทำสังฆเภท

4) นันทยักษ์ สาเหตุที่ถูกธรณีสูบเพราะทุบศรีษะพระสารีบุตรเถระ

5) นันทมานพ ถูกธรณีสูบสาเหตุเพราะประทุษร้ายข่มขืนพระอุบลวรรณาเถรี (ขุ.ธ.อ, เล่ม3 หน้า 215-216) เรื่องเหล่านี้ เป็นเรื่องธรณีสูบที่ถูกนำมาใช้เป็นสื่อธรรมชาติในพุทธศาสนา

2.4.4 การใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อ

การใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อ ได้แก่ การใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยตัวของมันเอง มิได้ถูกสร้างขึ้นมาโดยผู้ใดผู้หนึ่ง เช่น การเกิดพยับแดด การเกิดฟองน้ำในน้ำ เป็นต้น มาเป็นสื่อในการถ่ายทอด เนื่องจากสิ่งเหล่านี้สามารถเกิดขึ้นมาได้เพราะอาศัยองค์ประกอบรอบด้านเหมือนกัน เช่น ฟองน้ำเกิดขึ้นได้จากการกระทบกระเทือนที่ผิวน้ำ เกิดเป็นฟองขึ้นมา ในนั้นกลวงไม่มีอะไร เดี๋ยวก็แตกดับ นี่เรียกว่าฟองน้ำ เป็นต้น สื่อธรรมชาติในพุทธศาสนาเป็นสื่อที่ให้ความสำคัญกับกระบวนการเกิดและธรรมชาติ การตั้งอยู่และการดำเนินไปของธรรมชาติ และสาเหตุที่จะทำให้ดินเสื่อมสลายหรือพินาศไป ดังเช่นความสัมพันธ์ของดินกับมนุษย์และประโยชน์ที่ได้รับจากดิน เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ศึกษาธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต ที่เกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลาง และแตกสลายในที่สุด พระพุทธศาสนาแสดง ความจริง 4 ประการของสิ่งมีชีวิต แม้สิ่งไม่มีชีวิตก็เป็นทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับทุกข์และหนทางนำไปสู่ความดับทุกข์ (ขุ.ป, เล่ม 31 ข้อ 8 หน้า 427-437) พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาตว่า “พื้นดินตั้งอยู่บนน้ำ น้ำตั้งอยู่บนลม ลมตั้งอยู่บนอากาศ” (องฺ.สตฺตก, เล่ม 23 ข้อ 70 หน้า 377) ข้อความนี้พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์

เมื่อครั้งพุทธกาลและมีสิ่งที่วิชาอุตุนิยมวิทยากล่าวไว้มีนัยใกล้เคียงกันคือ “มีการแบ่งบรรยากาศเป็นชั้น ๆ บรรยากาศชั้นต่ำสุด คือ โทรพอสเฟียร์ (Troposphere)” ซึ่งมีความสำคัญต่อมนุษย์มาก เป็นชั้นที่มีการเปลี่ยนแปลงของอากาศเกิดขึ้น เช่น มีฝุ่นละอองไอน้ำอยู่ทั่วไป มีเมฆฝนพายุฟ้าคะนอง เมื่อพ้นบรรยากาศโทรพอสเฟียร์ขึ้นไปเบื้องบนก็มีเทหวัตถุอื่น ๆ ที่อยู่ในลักษณะหมุนเวียนมีการโคจรอย่างสม่ำเสมอ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “พระจันทร์พระอาทิตย์ย่อมหมุนเวียนสม่ำเสมอกัน หมู่ดาวนักษัตรก็ย่อมหมุนเวียนสม่ำเสมอคืน และวันก็ย่อมหมุนเวียนสม่ำเสมอ เดือนหนึ่งและกึ่งเดือน ก็ย่อมหมุนเวียนสม่ำเสมอกัน” (องฺ.จตุกฺก, เล่ม 21 ข้อ 70 หน้า 114-115) ซึ่งการโคจรของเทหวัตถุดังกล่าวนั้นเป็นประโยชน์ในการกำหนดเวลาทั้งแบบสากลที่ใช้กันทั่วไปในปัจจุบันนี้และแบบสุริยคติจันทรคติที่ใช้ในทางโหราศาสตร์

คัมภีร์วิสุทธิมรรค (วิสุทฺธิ, น. 356-358) ได้อธิบายถึงเรื่องจักรวาลที่มีความแตกต่างไปจากศาสตร์สมัยใหม่กล่าวคือในจักรวาลมีแผ่นดินหนาประมาณ 240,000 โยชน์ แผ่นดินนั้นมีน้ำตั้งอยู่บนลมรองรับไว้ โดยความหนาประมาณ 480,000 โยชน์ มีลมดันขึ้นสู่นภากาศรองไว้ โดยความหนาประมาณ 960,000 โยชน์ มีภูเขาสิเนรุเป็นภูเขาที่สูงที่สุดหยั่งลงในมหาสมุทร 84,000 โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น ภูเขาจักรวาลหยั่งลงไปในมหาสมุทร 84,000 โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น ภูเขาจักรวาลลูกนี้ตั้งล้อมโลกธาตุทั้งหมดนั้นไว้ ในโลกธาตุนั้น วงกลมแห่งพระจันทร์ 49 โยชน์ วงกลมแห่งพระอาทิตย์ 50 โยชน์ ภพดาวดึงส์ 10,000 โยชน์ ภพอสูร อเวจีมหานรกและชมพูทวีปเหมือนกัน อปรโคยานทวีป 7,000 โยชน์ ปุพพวิเทหทวีปเหมือนกัน อุตตรกุรุทวีป 80,000 โยชน์ ทำให้เห็นภาพของจักรวาลมีลักษณะแบนราบเรียงซ้อนกันเป็นชั้น คือ ชั้นแรกเป็นพื้นดินอยู่บนสุด ชั้นที่สองเป็นชั้นของพื้นน้ำที่รองรับพื้นดินไว้ ชั้นที่สามเป็นชั้นของลมที่รองรับน้ำ และดินเอาไว้และชั้นที่สี่เป็นชั้นของอากาศ หรือชั้นของบรรยากาศที่รองรับลมน้ำและพื้นดินเอาไว้ โดยมีภูเขาจักรวาลตั้งล้อมเป็นวงกลม มีภูเขาสิเนรุเป็นศูนย์กลางหยั่งผ่านพื้นดินลึกลงไปถึงพื้นน้ำถึง 84,000 โยชน์ มีพระจันทร์มีพระอาทิตย์มีสวรรค์และนรกซ้อนกันเป็นชั้น

สรุปได้ว่า การใช้สื่อธรรมชาติของพระพุทธเจ้า เป็นการอาศัยสื่อธรรมชาติโยงผู้รับให้เข้าหาธรรม ทรงมีพุทธวิธีในการใช้สื่อและทรงมีเทคนิคตามระดับปัญญาของผู้ฟัง ซึ่งเปรียบได้กับบัว 4 เหล่า กล่าวคือการยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบการเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมาการใช้อุปกรณ์การสอน การใช้ภาษา อุบายการเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล การรู้จักจังหวะและโอกาส มีความยืดหยุ่น กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นได้ และจุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า ทรงคำนึงถึงผู้ฟังเป็นสำคัญเพื่อให้รู้ตามเห็นจริงในสิ่งที่พระองค์ทรงสอน ลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า ได้แก่ แบบสากัจฉา หรือสนทนา แบบบรรยาย แบบตอบปัญหา การสอนธรรมโดยใช้สื่อธรรมชาติที่พระพุทธองค์ทรงยกตัวอย่างทรงใช้สื่อ ได้แก่ พืช สัตว์ บุคคล และสิ่งแวดล้อม

2.5 สรุปสาระสำคัญ

จากความหมาย ความสำคัญ ลักษณะ และประเภทของสื่อธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรมดังกล่าวมา สามารถสรุปสาระสำคัญได้ว่า

1) สื่อธรรมชาตินี้ เป็นธรรมธาตุ คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดาของตัวมันเอง การแปรปรวน อยู่รอบตัวมนุษย์และในตัวมนุษย์ ทุกหนทุกแห่งเต็มไปด้วยธรรมชาติ ไม่มีที่ใดว่างจากธรรมชาติ เป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องประสบพบเจออยู่เป็นนิจ เพราะฉะนั้น การประยุกต์สิ่งใกล้ตัวมาให้ได้เรียนรู้และเข้าใจในหลักธรรมได้ง่ายขึ้น จึงจัดเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการสื่อสาร ทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเพราะพระพุทธเจ้าทรงใช้สิ่งของที่เห็นได้ด้วยตาเปล่าเป็นสื่อ ซึ่งสิ่งของนั้นมีอยู่ในขณะที่ทรงสั่งสอนทำให้ง่ายต่อการนำมาใช้ โดยไม่ต้องเสาะหาปัจจัยภายนอก

2) ความสำคัญของสื่อธรรมชาตินั้น เป็นพุทธวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอน โดยการนำตัวอย่าง หรืออุปกรณ์การสื่อสารในชีวิตประจำวันหรือตลอดชีวิตของพระพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่เช้ามืดทรงตรวจดูสัตว์โลกที่สามารถบรรลุธรรมได้ จนกระทั่งถึงตอบปัญหาของเทวดา ในตอนค่ำ นอกจากนี้พระองค์ยังสอนพระสาวกให้เผยแผ่ธรรมโดยการใช้สื่อธรรมชาติเช่นเดียวกัน เพราะบุคคลที่สามารถบรรลุธรรมได้และที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรม สารคือหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสื่อออกไปและบุคคลาธิษฐานที่ทำให้เห็นภาพเพื่อใช้ในการแก้ปัญหาคือความทุกข์ของสรรพสัตว์ จะทำให้เกิดการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุขและผู้ที่ศึกษาแล้วนำไปปฏิบัติก็สามารถพัฒนาจิตไปตามลำดับจนถึงพระนิพพานได้

3) สื่อธรรมชาตินั้น มีลักษณะเด่นลักษณะที่จะทำให้บุคคลเข้าถึงแก่นธรรม และสามารถที่จะถ่ายทอดหลักธรรมต่าง ๆ ได้ เพราะมนุษย์นั้นได้ชื่อว่าเป็นลูกของธรรมชาติ และเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จากธรรมชาติผู้ให้กำเนิด

4) วิธีการสอนของพระพุทธองค์ คือทรงสั่งสอนพุทธธรรมด้วยภาษาสามัญที่ประชาชน ณ ที่นั้นใช้กันอยู่ เพื่อให้ชนเหล่านั้นทุกชั้น ทุกระดับการศึกษา ได้รับประโยชน์จากธรรมะนี้ได้ทั่วถึง ซึ่งตรงกันข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่ยึดความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวทและจำกัดความรู้ชั้นสูงไว้ในวงแคบของพวกตนด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยเฉพาะด้วยการใช้ภาษาเดิมของสันสกฤต

5) การใช้สื่อธรรมชาติของพระพุทธเจ้า ทำให้ทราบถึงหลักธรรมที่ปรากฏในธรรมชาติทรงมีพุทธวิธีในการใช้สื่อและทรงมีเทคนิคตามระดับปัญญาของผู้ฟัง ซึ่งเปรียบได้กับบัว 4 เหล่า กล่าวคือการยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบ การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา การใช้อุปกรณ์การสอน การใช้ภาษา อุบายการเลือกคน การปฏิบัติรายบุคคล การรู้จักจังหวะ และโอกาสมีความยืดหยุ่นสูง กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นได้เฉพาะจุด และจุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า ทรงคำนึงถึงผู้ฟังเป็นสำคัญ เพื่อให้รู้ตามเห็นจริงในสิ่งที่พระองค์ทรงสอน ลักษณะการสอน

ของพระพุทธเจ้า ได้แก่ แบบสากัจฉา หรือสนทนา แบบบรรยาย แบบตอบปัญหา การสอนธรรมโดยใช้สื่อธรรมชาติที่พระพุทธองค์ทรงยกตัวอย่างทรงใช้สื่อ ได้แก่ พืช สัตว์ บุคคล และสิ่งแวดล้อม

บทที่ 3
พุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ

หลักธรรมในพระพุทธศาสนามี 84,000 พระธรรมขันธ์ ที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาสงเคราะห์อนุเคราะห์โดยการใช้ธรรมชาติมาเป็นสื่อ เพราะพระองค์ได้เรียนรู้สิ่งแวดล้อมแล้วทรงใช้เป็นสื่อในการแสดงธรรม แม้พระองค์ขณะที่บำเพ็ญทุกรกิริยาได้ยินเสียงพิณที่มี 3 สาย ทรงพิจารณาถึงสิ่งที่ได้ยินและเปรียบเทียบ ทำให้พระองค์ได้แนวทางเกิดเข้าใจในการปฏิบัติ จนตรัสรู้ธรรมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (แสง จันทร์งาม และคนอื่น ๆ, 2530, น. 44) สื่อธรรมชาติในพุทธศาสนาได้โน้มน้าวจิตใจผู้ฟัง ให้เกิดอรรถรสในการฟังธรรมและก่อให้เกิดศรัทธาในพุทธศาสนา โดยผู้วิจัยได้นำเอาข้อความจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา มาอธิบายขยายความแต่ละหัวข้อ ดังต่อไปนี้

3.1 พุทธวิธีการสอน

3.2 จุดมุ่งหมายในการสอน

3.3 สื่อการสอนของพระพุทธเจ้า

3.4 สรุปสาระสำคัญ

3.1 พุทธวิธีการสอน

พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้ธรรมแล้วทรงมีพระมหากรุณาธิคุณอบรมสั่งสอนสาวกและพุทธศาสนิกชนให้เข้าถึงหลักธรรม โดยสอนให้เห็นสัจธรรมอันเป็นธรรมชาติโดยปัจจุบันขณะ ให้อยู่กับปัจจุบันเป็นสำคัญ แม้อดีตจะผ่านมา หรืออนาคตยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่ให้ระลึกถึง การดำเนินชีวิตของชาวพุทธนั้นได้ถือหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา มีความเคารพในกฎระเบียบของสังคม มีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ไม่เบียดเบียนกัน มีการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติมากกว่าที่จะเปลี่ยนแปลงธรรมชาติให้เข้ากับการดำเนินชีวิตของตน เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงเป็นขุมทรัพย์ทางปัญญาที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนไทยเป็นอย่างมาก ทั้งมีอิทธิพลต่อความเชื่อ ความเป็นอยู่ ดุจดวงประทีปส่องทางในที่มืด เพราะมีการนำเอาหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนามาเป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อเกิดความสุขต่อตนเอง ครอบครัว สังคม และประเทศชาติ (พระบุญโชค ชยธมฺโม (ส่งแสง), 2548, น. 1)

คำว่า การสอน ได้แก่ กรรมวิธีสำหรับจูงใจให้ผู้เรียนเกิดความรู้ระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต่ำสุดจนถึงสูงสุด การสอนที่จะได้ผลลัพธ์ที่ดีนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยหลาย ๆ อย่าง เช่น สติปัญญาและความเอาใจใส่ของนักเรียน ความรู้ ความสามารถ และความเอาใจใส่ของครู ซึ่งต้องมีวิธีการสอนที่ดี

พระพุทธเจ้าทรงเป็นครูตัวอย่าง พระองค์ทรงสามารถสอนให้คนเกิดความรู้ถึงขั้นวิชชุญาณและสัมโพธิญาณได้ ด้วยการพูดธรรมดา และสามารถให้ผู้ฟังรู้ถึงขั้นอริยสัจ เกิดการเปลี่ยนแปลงจากปุถุชนเป็นอริยบุคคล การที่ได้ศึกษาถึงหลักการและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า จึงเท่ากับเป็นการศึกษาถึงวิธีสอนตามหลักพุทธศาสตร์ และสามารถนำหลักการบางอย่างมาประยุกต์ใช้ได้ พระพุทธเจ้าได้รับยกย่องว่า ทรงเป็นพระบรมครู หรือศาสดาเอกในโลก เพราะพระองค์ทรงมีวิธีสอนที่ดีเยี่ยม ทำให้ผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง มีคำกล่าวว่า ถ้าพระพุทธองค์ทรงตัดสินพระทัย จะแสดงธรรมโปรดใคร เขาผู้นั้นย่อมได้บรรลุมรรคผล ไม่ระดับใดก็ระดับหนึ่ง ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงวิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในที่นี้กล่าวถึงหลักการสอน วิธีสอนธรรม และเทคนิควิธีสอนธรรมของพระพุทธองค์โดยสังเขป ในเรื่องหลักทั่วไปของการสอน (แสง จันทร์งาม, 2526, น. 22-24) จากการเรียบเรียงของท่าน (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2541, น. 80) ได้แบ่งออกเป็น 3 หมวด คือ ตัวผู้สอน ตัวผู้เรียน และตัวเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน

3.1.1 ตัวผู้สอน

ตัวผู้สอนนั้นถือว่าเป็นหัวใจหลักในบรรดา 3 หมวด เนื่องจากเป็นผู้ถ่ายทอดสิ่งต่าง ๆ ให้แก่ผู้อื่น ต้องประกอบไปด้วยบุคลิกภาพและคุณธรรม ในด้านบุคลิกภาพ จะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงมีลักษณะทั้งทางด้านความสง่างามแห่งพระวรกาย พระสุรเสียงที่โน้มนำจิตใจและพระบุคลิกลักษณะอันควรแก่ศรัทธาปสาทะทุกประการ ดังเห็นจากตัวอย่างที่ทราบกันทั่วไป และที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ และพุทธคุณในแง่คุณธรรมมีมาก มีพระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณเป็นต้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2541, น. 13-16) โดยคำนึงถึงสิ่งเหล่านี้ คือ

1. การสอนนั้น จัดว่าเป็นการเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จได้ผลลัทธ์ที่ดี อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่เนื้อหาได้ พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมทีเดียว แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้าด้วยเรื่องที่เขารู้เข้าใจดี หรือสนใจอยู่ เช่น เมื่อทรงสนทนากับควาญช้าง ก็ทรงเริ่มสนทนาด้วยเรื่องวิธีฝึกช้าง พบชาวนาก็เริ่มสนทนาเรื่องการ ทำนา

2. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัว

3. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดสีใคร ๆ

4. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งมีค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน และงานสั่งสอนนั้นไม่ใช่สักว่าทำ เห็นผู้เรียนโง่เขลาหรือเห็นเป็นชั้นต่ำ ๆ

5. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย สามารถเข้าใจง่าย

มีพระพุทธพจน์ตรัสแก่พระอานนท์ว่า “อานนท์ การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น พึงตั้งธรรม 5 อย่างไว้ในใจ คือ 1) เราจักกล่าวชี้แจงไปตามลำดับ 2) เราจักกล่าวชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ 3) เราจักแสดงด้วยอาศัยเมตตา 4) เราจักไม่แสดงด้วยเห็นแก่อามิส 5) เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนและผู้อื่น” (องฺ.ปญฺจก, เล่ม 22, ข้อ 169, หน้า 263)

3.1.2 ตัวผู้เรียน

ตัวผู้เรียนถือเป็นปัจจัยรองจากตัวผู้สอน ด้วยเหตุที่ว่าเป็นผู้รับการถ่ายทอด เป็นผู้ที่ผู้สอนต้องคำนึงถึงความเหมาะสมสำหรับเนื้อหาหรือสถานการณ์ที่จะเอื้อประโยชน์ต่อตัวผู้เรียนสูงสุด มิใช่เอาตัวเองเป็นหลัก โดยถือเอาตามสิ่งเหล่านี้ คือ

1. รู้ คำนึงถึงและสอนให้เหมาะตามความแตกต่างระหว่างบุคคล อย่างในทศพลญาณข้อ 5 และ 6 ผู้เรียนมีความชอบ ความสนใจไม่เหมือนกัน และต้องรู้จุดอ่อนและจุดแข็งของผู้เรียน ในการสอนต้องคำนึงถึงจริต 6 อันได้แก่ ราคจริต โทสจริต โมหจริต ศรัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต และรู้ระดับความสามารถของบุคคล โดยเปรียบเทียบกับบัว 4 เหล่า

2. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี ข้อนี้เกี่ยวโยงต่อเนื่องมาจากข้อที่ 1

3. นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังจะต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสุกงอม ความแก่รอบแห่งอินทรีย์หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า ปริปากะ ของผู้เรียนแต่ละคน

4. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนแม่นยำ และได้ผลจริง เช่น ทรงสอนพระจุฬปันถกผู้โง่เขลาด้วยการให้นำผ้าขาวไปลูบคลำ เป็นต้น

5. การสอนดำเนินไปในรูปที่ให้รู้สึกว่าผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็น โต้ตอบเสรี หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีแห่งปัญญา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าตนได้มองเห็นความจริงด้วยตนเองและมีความชัดเจนมั่นใจ การสอนแบบนี้มักมาในรูปถามตอบ ซึ่งอาจแยกลักษณะการสอนแบบนี้ได้ คือ 1) ล่อให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นของตนออกมา ชี้ข้อคิดให้แก่เขา ส่งเสริมให้เขาคิดและให้ผู้เรียนเป็นผู้วินิจฉัยความรู้นั้นเอง ผู้สอนเป็นเพียงผู้นำชี้ช่องทางเข้าสู่ความรู้ ในการนี้ผู้สอนมักจะกลายเป็นผู้ถามปัญหาแทนที่จะเป็นผู้ตอบ 2) มีการแสดงความคิดเห็น โต้ตอบอย่างเสรี มุ่งหาความรู้ ไม่ใช่มุ่งแสดงภูมิ หรือข่มกัน เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นราย ๆ ไป ตามควรแก่กาลเทศะและเหตุการณ์

6. ช่วยเหลือ ใส่ใจคนที่ด้อย ที่มีปัญหา

3.1.3 ตัวเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน

ตัวเนื้อหาที่นำมาสอนนั้น ถือเป็นปัจจัยอันดับสุดท้ายที่ควรคำนึงถึง เพราะผู้เรียนจะได้รับประโยชน์หรือเสียประโยชน์ ก็ถือเอาตามเนื้อหาสาระที่สอน โดยคำนึงถึงสิ่งเหล่านี้ คือ

1. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจยากหรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ ตัวอย่างที่เห็นชัด คือ อริยสัจ ซึ่งทรงเริ่มสอนจากความทุกข์ ความเดือดร้อน ปัญหาชีวิตที่คนมองเห็นและประสบการณ์อยู่โดยธรรมดารู้เห็นประจักษ์กันอยู่ทุกคนแล้ว ต่อจากนั้นจึงสาวหาสาเหตุที่ยากลึกซึ้งและทางแก้ไขต่อไป

2. สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับชั้นและความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุปุพพีกถา ตัวอย่างคือ อนุปุพพีกถา ไตรสิกขา พุทธโอวาท 3 เป็นต้น

3. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ก็สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเองอย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง เช่น ทรงสอนพระนันทะที่คิดถึงคู่รักคนงาม ด้วยการทรงพาไปชมนางฟ้านางอัปสรเทพธิดา ให้เห็นกับตา

4. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คุมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

5. สอนมีเหตุผล ตรองตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า สนิทานํ

6. สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก เหมือนอย่างที่พระพุทธเจ้าเมื่อประทับอยู่ในป่าประดู่ลายใกล้เมืองโกสัมพี ได้ทรงหยิบใบไม้ประดู่ลายเล็กน้อยใส่กำพระหัตถ์ แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบประดู่ลายในพระหัตถ์กับในป่า ไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายทูลว่า ในป่ามากกว่า จึงตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้แต่มิได้ทรงสอน เหมือนใบประดู่ลายในป่า ส่วนที่ทรงสั่งสอนน้อยเหมือนใบประดู่ลายในพระหัตถ์ และทรงแสดงเหตุผลในการที่มิได้ทรงสอนทั้งหมดเท่าที่ตรัสรู้ว่า เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นประโยชน์ มิใช่หลักการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ไม่ช่วยให้เกิดความรู้ถูกต้องนำไปสู่จุดหมายคือนิพพานได้

7. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเองอย่างพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย ดังที่ว่า

> อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น ตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในข้อนั้น ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น ตถาคตรู้วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น ตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น อนึ่ง ตถาคต

รู้วาจาที่จริง ที่แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในข้อนั้น ตถาคต รู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะตถาคตมีความเอ็นดูในหมู่สัตว์ทั้งหลาย

พระพุทธองค์ได้ถึงองค์แห่งความเป็นพระธรรมกถึกไว้ว่า “อานนท์การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น พึงตั้งธรรม 5 อย่างไว้ในใจ คือ 1) เราจักกล่าวไปตามลำดับ 2) เราจักกล่าวยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ 3) เราจักแสดงด้วยอาศัยความเมตตา 4) เราจักแสดงโดยไม่เห็นแก่อามิส 5) เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนและคนอื่น” (องฺ.ปญฺจก, เล่ม 22 ข้อ 159 หน้า 263) ในการแสดงธรรมนั้น พระนักเทศน์จะต้องถือเอาหลักการสอน 5 ประการ มาแสดงแก่ผู้ฟังตามระดับสติปัญญา มีอยู่ 4 ประเภท กล่าวคือ 1) อุคฆฏิตัญญู ผู้สามารถรู้ได้อย่างฉับพลันเพียงแต่ยกหัวข้อขึ้นแสดงก็อาจรู้ได้ทันที 2) วิปจิตัญญู ผู้สามารถรู้ได้เมื่ออธิบายความอย่างละเอียดแล้วซักถามทบทวน 3) เนยยะ ผู้สามารถเข้าใจได้ เมื่ออธิบายความอย่างละเอียดแล้วซักถามทบทวน 4) ปทปรมะ ผู้ไม่สามารถเข้าใจอะไรที่ลึกซึ้ง และมีความเห็นผิดอย่างรุนแรง

3.1.4 พุทธลีลาการแสดงธรรม

คุณลักษณะของพุทธลีลาการแสดงธรรม มีดังนี้

1) สันทัสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจน แจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูให้เห็นกับตา

2) สมาทปนา ชักจูงให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ

3) สมุตเตชนา เร้าใจให้แกล้วกล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่า จะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก

4) สัมปหังสนา ชโลมใจให้แช่มชื่น ร่าเริง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อและเปี่ยมด้วยความหวังเพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่จะพึงได้รับจากการปฏิบัติอาจกล่าวสั้น ๆ ว่า แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง หรือชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบิกบาน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556, น. 134-135)

3.1.5 เทคนิคในการสอน

เทคนิคในการสอน มี 3 รูปแบบ ดังนี้

1. แบบสากัจฉา หรือใช้วิธีการสนทนาเป็นวิธีที่ใช้สำหรับผู้เรียนที่ยังไม่มีความเลื่อมใสศรัทธา เริ่มต้นด้วยการสนทนา นำคู่สนทนาเข้าสู่ความเข้าใจและเลื่อมใสในที่สุด

2. แบบบรรยาย ใช้ในที่ประชุมใหญ่ ผู้ฟังส่วนมากเป็นผู้มีพื้นความรู้ความเข้าใจ มีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติม ผู้ฟังเป็นประเภทเดียวกันและระดับใกล้เคียงกันพอจะใช้วิธีบรรยายแบบกว้าง ๆ ได้ ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีสอนแบบนี้ ทำให้ผู้ฟังแต่ละคนรู้สึกว่าผู้สอนพูดกับตัวเองโดยเฉพาะ

3. แบบตอบปัญหา บางทีเป็นการถามเพื่อหาคำตอบเทียบเคียงกับสิ่งที่อยู่ในใจของผู้เรียน บางทีถามลองภูมิ บางทีเตรียมมาถามเพื่อข่มปราบให้จน หรือให้ได้รับความอับอายในการตอบคำถาม

พระพุทธองค์ให้พิจารณาดูลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้เหมาะสมกัน ท่านแยกประเภทปัญหาไว้ตามลักษณะวิธีตอบเป็น 4 อย่าง คือ (ที.ปา, เล่ม 11 ข้อ 312 หน้า 291)

1) เอกังสพยากรณียปัญหา ปัญหาที่พึงตอบตรงไปตรงมาตายตัว

2) ปฏิปุจฉาพยากรณีปัญหา ปัญหาที่พึงย้อนถามให้ชัดเจนก่อนแล้วจึงตอบ

3) วิภัชชพยากรณียปัญหา ปัญหาที่จะต้องขยายความเพิ่มเติม

4) ฐปนียปัญหา ปัญหาที่พึงยับยั้งเสีย เช่น ถามนอกเรื่อง ไร้ประโยชน์ อันจักเป็นเหตุให้เขว ยืดเยื้อ สิ้นเปลืองเวลาเปล่า พึงยับยั้งและชักนำผู้ถามกลับเข้าสู่แนวเรื่องที่ประสงค์ต่อไป พระพุทธเจ้าสอนให้คำนึงถึง เหตุแห่งการถามปัญหาไว้ 5 อย่างคือ

- บางคน ถามปัญหาเพราะความโง่เขลา เพราะความไม่เข้าใจ
- บางคน มีความปรารถนาลามก เกิดความอยากได้จึงถามปัญหา
- บางคน ย่อมถามปัญหา ด้วยต้องการอวดเด่นข่มเขา
- บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยประสงค์จะรู้
- บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยมีความคิดว่า เมื่อถามไปแล้ว ถ้าเขาตอบถูกต้องก็เป็นการดี แต่ถ้าตอบไปแล้ว เขาตอบไม่ถูกต้อง จะได้ช่วยแก้ให้ถูกต้องในการตอบปัญหา นอกจากรู้วิธีตอบแล้ว ถ้าได้รู้ซึ้งถึงจิตใจของผู้ถามด้วยว่า เขาถามด้วยความประสงค์อย่างใด ก็จะสามารถกล่าวแก้ได้เหมาะสมแก่การ และตอบปัญหาได้ตรงจุด ทำให้การสอนได้ผลดีขึ้น
- แบบวางกฎข้อบังคับ หรือวินัย ซึ่งต้องเป็นที่ยอมรับและตกลงกันในหมู่คณะ

สรุปความว่า หลักการและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าทำให้คนเกิดความรู้ถึงขั้นวิชชุญาณและสัมโพธิญาณได้ ด้วยการพูดธรรมดา และสามารถให้ผู้ฟังรู้ถึงขั้นอริยสัจ เกิดการเปลี่ยนแปลงจากปุถุชนเป็นอริยบุคคล เริ่มจากตัวผู้สอนตัวผู้เรียน และตัวเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน พระองค์แสดงไปตามลำดับ ยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ ด้วยความเมตตา ไม่เห็นแก่อามิส และแสดงไปโดยไม่กระทบตนและคนอื่น

3.2 จุดมุ่งหมายในการสอน

จุดมุ่งหมายในการสอนเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงคำนึงถึง เพราะจะนำไปสู่เป้าหมายที่กำหนดไว้ได้ โดยต้องมีเนื้อหา หรือเรื่องที่จะสอน มีตัวผู้เรียนหรือผู้ฟัง และวิธีการสอนครบถ้วนทุกอย่าง (พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2531, น. 26-30) ได้แยกเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้

1. ทรงสอนเพื่อให้ผู้ฟังได้รู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น กล่าวคือ จุดมุ่งหมาย ข้อนี้หมายความว่า ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่จำเป็นสำหรับสาวกนั้น ๆ สิ่งใดที่ทรงรู้แล้วแต่เห็นว่าไม่จำเป็นสำหรับผู้ฟังหรือผู้รับการสอน ก็จะไม่สอนสิ่งนั้น ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่รู้และจำเป็นเท่านั้น เช่น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ สีสปาวัน เมืองโกสัมพี คราวนั้น พระองค์

ทรงหยิบใบประดู่ลาย 2-3 ใบขึ้นจากนั้นรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจข้อนี้เป็นอย่างไร ใบประดูลายที่เราหยิบมา 2-3 ใบกับที่อยู่บนต้นไม้ อย่างไหนมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายตอบอย่างไม่ลังเลเลยว่า ใบไม้บนต้นไม้มากกว่า พระเจ้าข้า ใบประดู่ลายที่พระองค์ทรงหยิบมามีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เมื่อได้รับคำตอบเช่นนั้น พระองค์จึงตรัสตอบว่า ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้แต่เรามิได้บอกพวกเธอมีมาก เหตุที่เราไม่บอกก็เพราะว่า สิ่งนั้นไม่มีประโยชน์ มิใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่สามารถทำให้เกิดความเบื่อหน่ายหรือคลายความกำหนัดได้ ไม่สามารถช่วยให้ดับทุกข์ได้ แต่สิ่งที่เราได้บอกพวกเธอไป คือ นี้ทุกข์ นี้เหตุเกิดแห่งทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับทุกข์ เหตุที่เราบอกก็เพราะว่า สิ่งนี้เป็นประโยชน์ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ สามารถทำให้เกิดความเบื่อหนายและคลายความกำหนัด สามารถช่วยให้ดับทุกข์ได้ ทำให้รู้ยิ่ง ทำให้ตรัสรู้พระนิพพานได้ เพราะฉะนั้นแล้ว เธอทั้งหลายควรทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ (สำ.ม, เล่ม 19 ข้อ 110 หน้า 613)

2. ทรงสอนเพื่อให้ผู้ฟังเห็นจริงได้ กล่าวคือ ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลที่ผู้ฟังพอตรองตามให้เห็นด้วยตนเอง เช่น พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า แม้ว่าภิกษุจะจับชายสังฆาฏิของเราแล้วเดินตามรอยเท้าหรือเดินตามหลังเราก็ตาม ถ้าภิกษุนั้นมีความโลภ กำหนัดอย่างรุนแรงในกาม มีจิดคิดปองร้อย หลงลืมสติไม่รู้ตัว กระวนกระวาย กระสับกระส่ายไม่สำรวมในอินทรีย์ แท้ที่จริง ภิกษุรูปนั้นยังถือว่าห่างไกลกับเรา เราก็ห่างไกลกับภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นเพราะว่า ภิกษุรูปนั้นยังมองไม่เห็นธรรม เมื่อมองไม่เห็นธรรม ชื่อว่ามองไม่เห็นเรา ส่วนภิกษุอีกรูปหนึ่งถึงอยู่ไกลจากเราตั้ง 100 โยชน์ แต่เธอไม่มีความโลภ ไม่กำหนัดอย่างรุนแรงในกาม ไม่มีจิตคิดปองร้อย มีสติตั้งมั่นรู้สึกตัว มีจิตใจแน่วแน่สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้ว ภิกษุนั้นชื่อว่าอยู่ใกล้เรา เราก็อยู่ใกล้ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นเพราะว่า เธอมองเห็นธรรม เมื่อมองเห็นธรรม ชื่อว่ามองเห็นเรา (ขุ.อิติ, เล่ม 25 ข้อ 92 หน้า 465)

3. ทรงสอนเพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร กล่าวคือ ทรงแสดงธรรมมีคุณเป็นมหัศจรรย์ สามารถยังผู้ปฏิบัติตามให้ได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตน เช่น ในปรินิพพานสูตร เมื่อใกล้เวลาจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรมหาชนพากันนำเครื่องสักการะเป็นอันมากมาบูชา จึงตรัสกับพระอานนท์ว่า การทำการบูชาอย่างนั้น ไม่ชื่อว่าเป็นการบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง แต่ถ้าผู้ใด จะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ก็ตาม ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ผู้นั้นแลชื่อว่าบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง เมื่อพระองค์ทรงปลงพระชนมายุสังขารว่า อีก 4 เดือนข้างหน้า จะเสด็จปรินิพพาน ภิกษุหลายพันรูปพากันห้อมล้อมพระองค์ ปรึกษากันว่า พวกเราจะทำอย่างไรดีหนอ ทันใดนั้น ภิกษุรูปหนึ่ง ชื่อว่าธรรมมาราม ไม่มารวมกลุ่มกับภิกษุทั้งหลาย เมื่อท่านถูกถามถึงความรู้สึกเกี่ยวกับการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า มิได้ให้คำตอบแต่ประการใด กลับคิดตรงกันข้าม คือ คิดว่า อีก 4 เดือนข้างหน้า พระพุทธองค์จะเสด็จปรินิพพาน ตัวเรายังมีราคะอยู่ ควรพยายามเพื่อบรรลุพระอรหัตตผล ในช่วง

เวลาที่พระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่นั่นเอง เพื่อเป็นการบูชาพระองค์ ท่านจึงปลีกตัวอยู่ผู้เดียว ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ อยู่ในที่อันสงัดเพื่อบำเพ็ญสมณธรรมในอิริยาบถต่าง ๆ ระลึกถึงธรรมที่พระองค์ทรงแสดงอยู่ตลอดเวลา เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงพากันกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระธรรมมาราม มิได้มีความเยื่อไยในพระองค์เลย ฝ่ายพระพุทธเจ้าจึงรับสั่งเรียกพระธรรมมารามมาเข้าเฝ้าแล้วตรัสถามถึงสาเหตุที่ท่านทำเช่นนั้น เมื่อทรงได้ทราบเหตุผลก็ทรงอนุโมทนา ประทานสาธุการว่า ดีแล้ว ๆ ผู้ที่มีความรัก เคารพในเรา จงประพฤติอย่างธรรมมารามเถิด ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่บูชาเราด้วยของหอม ระเบียบดอกไม้ ไม่ชื่อว่าบูชาเราจริง ส่วนผู้ปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรม ชื่อว่าบูชาเราอย่างแท้จริง (พระมหาบุญเลิศ ธมฺมทสฺสี, 2543, น. 15-16)

พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคมควบคู่กันไปและเป็นปัจจัยต่อกันโดยคำนึงถึงธรรมชาติแวดล้อมกันไปตามหลักการที่วางไว้เป็นระบบอย่างครบถ้วนชัดเจน การสอนควรคำนึงเกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอนเกี่ยวกับผู้เรียนและเกี่ยวกับการสอนสรุปจากพุทธวิธีในการสอนของ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556, น. 33-34) ดังนี้

1) สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยากหรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ ตัวอย่างที่เห็นคืออริยสัจซึ่งทรงเริ่มสอนจากความทุกข์ ความเดือดร้อนปัญหาชีวิตที่คนมองเห็นและประสบอยู่โดยธรรมดา รู้เห็นประจักษ์กันอยู่ทุกคนแล้วต่อจากนั้น จึงสาวหาเหตุที่ยากลึกซึ้งและทางแก้ไขต่อไป

2) สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับชั้นและความต่อเนื่องกันเป็นสาย ลงไปอย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุบุพพีกถา ตัวอย่างก็คืออนุบุพพีกถา ไตรสิกขา พุทธโอวาท 3 เป็นต้น

3) ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ก็สอนด้วยของจริงให้ผู้เรียนได้ดูได้เห็นได้ฟังเองอย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง

4) สอนตรงเนื้อหาตรงเรื่องคุมอยู่ในเรื่องมีจุดไม่วกวน ไม่ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่อง โดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

5) สอนมีเหตุผล ตรองตามเห็นจริงได้ อย่างที่เรียกว่า สนิทานำ

6) สอนเท่าที่เป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผลไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

สรุปความว่า จุดมุ่งหมายในการสอน พระองค์ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่รู้และจำเป็นเท่านั้น ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลที่ผู้ฟังพิจารณาตามให้เห็นด้วยตนเอง และสอนการปฏิบัติตามให้ได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตน โดยทำไปตามฉันทะ ใช้ความอยากที่เป็นกุศลจิตละความอยากอกุศลจิต สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก

3.3 สื่อการสอนของพระพุทธเจ้า

พระพุทธองค์ทรงเป็นพระบรมครู ที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับผู้เรียนมากที่สุด ในการถ่ายทอดพระธรรมเทศนานั้น นอกจากคำนึงถึงหลักการทางพฤติกรรมศาสตร์แล้ว ยังคงใช้สื่อการศึกษาหรืออุปกรณ์ประกอบการสอนอีกด้วย สื่อการศึกษาที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการโปรดเวไนยสัตว์นั้น ได้แก่ การอุปมาอุปมัย การเล่าชาดก การเล่านิทาน การสาธิตให้ดูเป็นตัวอย่าง ถ้าเป็นวิธีการจำลองสถานการณ์ ก็จะตั้งคำถามให้ครุ่นคิดหาคำตอบ บางครั้งทรงใช้วิธีการฉายภาพให้ปรากฏโดยมุ่งให้ผู้รับมองเห็น เป็นต้น

การใช้สื่อหรืออุปกรณ์ประกอบการสอนนี้มีประโยชน์มาก เพราะทำให้ผู้รับเข้าใจได้ง่ายและจดจำได้ดี สำหรับอุปกรณ์ที่พระองค์ได้ทรงคิดค้น และได้ทรงนำมาใช้ประกอบการสอนที่ควรกล่าวถึงมีอยู่ 3 วิธี (ดวงเดือน จันทร์เจริญ, 2541, น. 54-55) คือ

1. การใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอุปกรณ์ เป็นวิธีการนำเรื่องที่เกิดขึ้นจริงๆ มาสอน ทำให้ได้ผลแน่นอน เพราะเมื่อนำเรื่องจริงที่เกิดขึ้นกับคนอื่นมาเล่าเป็นเชิงนิทานเปรียบเทียบ ก็จะช่วยทำให้ผู้ฟังเข้าใจได้ดี แต่ถ้านำเรื่องที่เกิดขึ้นในชีวิตจริง ๆ ของคนนั้นมาเล่าย้ำ แล้วชี้ให้เห็นแง่ความจริงที่แอบแฝงอยู่ ก็ยิ่งทำให้ผู้ฟังเห็นจริงและเข้าใจซาบซึ้งยิ่งขึ้น เนื่องจากเป็นประสบการณ์ของเขาเอง วิธีการเช่นนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงใช้อยู่เสมอและได้ผลสำเร็จดีทุกครั้ง

2. การใช้ภาพนิมิตเหมือนภาพยนตร์เพราะในสมัยพระพุทธเจ้านั้นไม่มีภาพยนตร์ แต่วิธีการของพระองค์ที่จะกล่าวถึงนี้เป็นวิธีคล้ายกับภาพยนตร์ เป็นวิธีที่ทำให้ผู้ฟังคำสอน ได้มองเห็นภาพจริงประกอบคำสอน โดยที่พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการใช้วิธีการฉายภาพให้เป็นคลื่นผ่านเข้าไปในกระแสจิตของผู้รับฟัง เรียกว่า การเนรมิตภาพที่ปรากฏนั้นจะเป็นภาพ 3 มิติ ซึ่งอาจจะมุ่งให้ผู้รับเห็นได้คนเดียวหรือให้ทุกคนสามารถเห็นและสัมผัสได้

3. การใช้วิธีทดลองด้วยตนเอง หมายถึงวิธีการสอนที่ให้หลักความรู้ด้านทฤษฎีก่อนแล้วให้ผู้รับคำสอนไปศึกษาค้นคว้าและทดลองทำด้วยตนเองซึ่งเป็นหลักการที่ตรงกับการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ มีการทดลองเป็นหัวใจสำคัญในการที่จะเข้าใจปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างแจ่มแจ้งวิธีการของพระพุทธองค์ ในลักษณะที่ให้ทดลองด้วยตนเองนี้เป็นวิธีหนึ่งที่ได้ผลดีเช่นเดียวกัน และได้ทรงใช้วิธีนี้ตามลักษณะจริตของผู้เรียนและผู้ฟังที่ได้แสดงออกมา

การใช้ธรรมชาติมาเป็นสื่อในการสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษา 4 ประการ คือ 1) การใช้ต้นไม้เป็นสื่อการสอน 2) การใช้สัตว์เป็นสื่อการสอน 3) การใช้บุคคลเป็นสื่อการสอน 4) การใช้สิ่งแวดล้อมเป็นสื่อการสอน ได้ยกตัวอย่างสื่อธรรมชาติที่พระสาวกใช้สอนตัวเองและผู้อื่น ดังนี้

3.3.1 การใช้พืชเป็นสื่อการสอน

การใช้พืชเป็นสื่อนั้น เป็นการอุปมาด้วยพืช พระพุทธเจ้าตรัสว่า พืชคามและภูตคามทั้งหมด ล้วนอาศัยแผ่นดินดำรงอยู่บนแผ่นดิน จึงเจริญงอกงามเติบโตได้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน

เมื่ออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ทำอริยมรรคมีองค์ 8 ให้มาก ย่อมถึงความเจริญไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย ภิกษุเมื่ออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ทำอริยมรรคมีองค์ 8 ให้มาก ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายอย่างไร กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ 1) เจริญสัมมาทิฏฐิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ.8) เจริญสัมมาสมาธิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ ดังนั้น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่ประมาท เจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ทำอริยมรรคมีองค์ 8 ให้มาก อย่างนี้แล (สำ.ม, เล่ม 19 ข้อ 140 หน้า 75) ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างนิทานอุปมาที่เกี่ยวกับพืชมาประกอบ 5 เรื่อง เช่น

1 เรื่องฉัตตปาณิ มีพรรณนาไว้ว่า ความพิสดารว่า ฉัตตปาณิอุบาสกเป็นพระอนาคามีอริยสาวกของพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง หากแต่ยังถือครองเพศฆราวาสอยู่ วันหนึ่งเขาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นเวลาที่พระเจ้าปเสนทิโกศลเดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน ฉัตตปาณิอุบาสกเห็นว่าการลุกขึ้นรับเสด็จพระราชาต่อหน้าพระพุทธเจ้าย่อมไม่ควร จึงไม่ลุกรับ พระเจ้าปเสนทิโกศลไม่พอใจอุบาสก พระพุทธเจ้าทราบวาระจิตจึงกล่าวแสดงคุณธรรมของฉัตตปาณิอุบาสกให้พระราชาหายโกรธ วันถัดจากนั้น ฉัตตปาณิอุบาสกถูกนำตัวเข้าเฝ้าพระเจ้าปเสนทิโกศล อุบาสกได้ถวายบังคมพระราชาในวิหารของพระพุทธเจ้า วันนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศลเลื่อมใสจึงต้องการฟังธรรมของอุบาสก แต่อุบาสกเกรงจะมีภัยแก่ตัวจึงบอกปัดเสีย พระเจ้าปเสนทิโกศลเข้ากราบทูลต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงให้พระอานนท์มาแสดงธรรมแทน พระอานนท์ได้แสดงธรรมแก่พระนางมัลลิกาเทวี และพระนางวาสภขัตติยา พระนางมัลลิกาเทวีศึกษาธรรมด้วยความเคารพ แต่พระนางวาสภขัตติยาไม่ศึกษาธรรมโดยเคารพ พระอานนท์นำเรื่องกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระธรรมของพระองค์นั้น ต้องศึกษาโดยเคารพจึงบังเกิดผลและได้ตรัสภาษิตว่า

ยถาปิ รุจิรำ ปุปฺผำ วณฺณวนฺตำ อคนฺธกำ
เอวำ สุภาสิตา วาจา อผลา โหติ อกุพฺพโต
ยถาปิ รุจิรำ ปุปฺผำ วณฺณวณฺณำ สคนฺธกำ
เอวำ สุภาสิตา วาจา สผลา โหติ สุกุพฺพโต.

ดอกไม้อันงาม มีสี (แต่) ไม่มีกลิ่น (หอม) แม้ฉันใด วาจาสุภาษิต ก็ฉันนั้น ย่อมไม่มีผล แก่ผู้ไม่ทำอยู่ ดอกไม้อันงาม มีสีสัน พร้อมด้วยกลิ่น แม้ฉันใด วาจาสุภาษิตก็ฉันนั้น ย่อมมีผลแก่ผู้ทำดีอยู่ (ขุ.ธ, เล่ม 3 ข้อ 39 หน้า 44)

2. เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี มีพรรณนาไว้ว่า พระอุบลวรรณาเถรีถูกนันทมาณพกระทำชำเรา ภิกษุทั้งหลายทราบความแล้วโจษกันว่า พระอุบลวรรณาเถรียังมีเนื้อหนัง ชะรอยจะยังยินดีในกามสุข พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พระขีณาสพทั้งหลายย่อมไม่ยินดีซึ่งกามสุข ไม่เสพกาม เหมือนอย่างว่า หยาดน้ำที่ตกลงบนใบบัว ย่อมไม่ติด ไม่ค้างอยู่ ย่อมกลิ้งตกไปทีเดียว ฉันใด อนึ่ง เหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาด ย่อมไม่ติด ไม่ตั้งอยู่บนปลายเหล็กแหลม ย่อมกลิ้งตกไปทีเดียว ฉันใด แม้

กามทั้งสองอย่างย่อมไม่ติด ไม่ตั้งอยู่ในจิตของพระขีณาสพ ฉันนั้น ดังนี้แล้วเมื่อจะทรงอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถาในพราหมณวรรคนี้ว่า

วาริ โปกฺขรปตฺเต ว อารคฺเคริว สาสโป
โย น ลิปฺปติ กาเมสุ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ.

เราเรียกบุคคลผู้ไม่ติดอยู่ในกามทั้งหลาย เหมือนน้ำไม่ติดอยู่บนใบบัว เหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาด ไม่ติดอยู่บนปลายเหล็กแหลม ฉะนั้น ว่าเป็นพราหมณ์ (ขุ.ธ, เล่ม 3 ข้อ 281 หน้า 143)

3. เรื่องพระเทวทัต มีพรรณนาไว้ว่า ภิกษุทั้งหลายโจษกันถึงการกระทำของพระเทวทัตที่กระทำต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในโรงธรรมว่า พวกท่านดูเถิด พระเทวทัตชั่วช้า เลวทราม เกลี้ยกล่อมพระเจ้าอชาตศัตรูด้วยมุ่งหวังลาภและสักการะ สมคบคิดกับพระเจ้าอชาตศัตรู พยายามเพื่อจะปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า เพราะว่าตนเองเป็นผู้ทุศีล (มีศีลเลวทราม) พระพุทธเจ้าเสด็จมาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอคุยอะไรกัน เมื่อทรงได้รับคำตอบจึงตรัสภาษิตว่า ภิกษุทั้งหลาย ไม่ใช่แต่บัดนี้เท่านั้น ถึงในกาลก่อน เทวทัตก็พยายามจะฆ่าเราด้วยประการต่าง ๆ เหมือนกัน จึงตรัสชาดกทั้งหลาย มีกุรุงคชาดกเป็นต้นแล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความทะยานอยากซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุคือเป็นผู้ทุศีล หุ้มห่อรวบรัดแล้วชัดบุคคลผู้ทุศีลโดยส่วนเดียว (ผู้ชั่วช้ามาก) ไปในอบายทั้งหลายมีนรกเป็นต้น เหมือนเถาย่านทรายรัดต้นสาละจนหักรานลง ฉะนั้น ดังนี้แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

ยสฺส อจฺจนฺตทุสฺสีลฺยํ มาลุวา สาลมิโวตฺถตํ
กโรติ โส ตถตฺตานํ ยถา นํ อิจฺฉตี ทิโส.

ความเป็นผู้ทุศีลโดยถ่ายเดียว รวบรัด อัตภาพของบุคคลใด เหมือนเถาย่านทรายรัดต้นสาละ ฉะนั้น บุคคลนั้น ย่อมทำตนอย่างเดียวกันกับโจรที่โจรหัวโจก ต้องการจะทำให้ตน ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 6 ข้อ 132 หน้า 19)

4. เรื่องพระกาลเถระ มีพรรณนาไว้ว่า ดังได้ยินว่า สตรีนางหนึ่งในกรุงสาวัตถีดำรงอยู่ฐานะเสมือนมารดา ปรนนิบัติภิกษุรูปหนึ่งอยู่ เหล่าผู้คุ้นเคยกันของนางพากันไปฟังธรรมของพระศาสดาแล้วกลับมายังเรือนแล้วชมไม่ขาดปากว่า โอ้โห พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นบุคคลน่าอัศจรรย์ พระธรรมเทศนาของพระองค์ก็ไพเราะ นางได้ยินเข้าประสงค์จะฟังบ้าง จึงบอกพระกาละว่า ท่านเจ้าคะ ดิฉันอยากจะฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าบ้าง พระกาละได้ยินเข้าจึงห้ามว่า อย่าไปที่นั่นเลย ในวันรุ่งขึ้น นางไม่ละความพยายาม เข้าไปขออนุญาตอีกสามครั้ง ก็โดนพระห้ามอีกสามครั้ง แต่นางก็ยังประสงค์จะไปฟังธรรมให้ได้ มีคำถามเกิดขึ้นว่า เพราะเหตุอะไรกัน พระกาละจึงห้ามนางเสีย ขอตอบว่าได้ข่าวว่า พระกาละคิดเช่นนี้ว่า ถ้าอุบาสิกาฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วจักถอยห่างจากเรา อยู่มาวันหนึ่ง นางรับประทานอาหารเสร็จแล้วสมาทานอุโบสถ จากนั้นจึงกำชับลูกสาวของนางไว้ว่า ลูกจงอังคาสพระคุณเจ้าให้ดี พูดเสร็จจึงเดินทางไปวัดแต่เช้าตรู่ ฝ่ายลูกสาวได้รับคำสั่งจากมารดาแล้วก็ปฏิบัติตาม ได้อังคาสพระกาละโดยเรียบร้อย เมื่อพระกาละถามว่า โยมแม่ของเธอไปไหนแล้ว ลูกสาว

ตอบว่า ไปฟังธรรมที่วิหาร พอพระกาละได้ยินเข้าเท่านั้น ก็ทุรนทุรายเพราะความเร่าร้อนในภายใน คิดแต่ว่า แย่แล้ว ตอนนี้ อุบาสิกาถอยห่างจากเราเสียแล้ว จึงรีบเดินทางไปวิหาร เห็นอุบาสิกากำลังตั้งใจฟังธรรม จึงกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระเจ้าข้า หญิงคนนี้เขา ไม่เข้าใจธรรมกถาอันละเอียด ขอพระองค์อย่าตรัสธรรมกถาซึ่งละเอียดอันประดับด้วยสภาวธรรมมีขันธ์เป็นต้น ตรัสแต่เพียงทานกถาหรือสีลกถาแก่นางก็พอ พระศาสดาทรงทราบความประสงค์ของพระกาละ จึงตรัสตอบกลับไปว่า เธอเป็นคนปัญญาชั่ว อาศัยทิฏฐิอันชั่วช้า ห้ามปรามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เธอพยายามเพื่อฆ่าตนเอง แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

โย สาสนำ อรหตำ อริยานำ ธมฺมชีวินำ
ปฏิกฺโกสติ ทุมฺเมโธ ทิฏฺฐึ นิสฺสาย ปาปิกำ
ผลานิ กณฺฏกสฺเสว อตฺตฆญฺญาย ผลฺลติ.

บุคคลใด ปัญญาทราม อาศัยความเห็นอันชั่วช้า คัดค้านคำสั่งสอนของพระอริยบุคคล ผู้อรหันต์ ผู้มักดำรงชีพโดยธรรม บุคคลนั้น ย่อมเกิดมาเพื่อฆ่าตนเอง เหมือนขุยแห่งไม้ไผ่ (ขุ.ธ, เล่ม 6 ข้อ 134 หน้า 23)

5. เรื่องภิกษุว่ายาก มีพรรณนาไว้ว่า ได้สดับมาว่า ภิกษุรูปหนึ่ง มิได้จงใจใช้มือเด็ดหญ้าต้นหนึ่ง เมื่อเกิดความสงสัยขึ้น จึงเข้าไปหาภิกษุอีกรูปหนึ่งแล้วบอกสิ่งที่ตนเองทำมาจากนั้นถามว่า คุณภิกษุผู้เด็ดหญ้าจะได้รับโทษอะไรหรือ ต่อจากนั้นภิกษุรูปที่ถูกถามจึงตอบกลับไปว่า ท่านเข้าใจว่า โทษอะไร ๆ มี เพราะหญ้าที่ท่านเป็นผู้เด็ด โทษอะไร ๆ ไม่มี แต่เมื่อท่านแสดงอาบัติแล้วก็สามารถพ้นได้ พอพูดจบพระองค์ที่ถูกถามก็ใช้มือสองข้างของตัวเองถอนหญ้าขึ้นมาแล้วถือเอาไว้ เมื่อเรื่องเป็นดังนี้ ภิกษุทั้งหลายจึงกราบเรียนแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ทรงตำหนิภิกษุรูปนั้นโดยเอนกปริยาย เมื่อทรงแสดงธรรมได้ทรงภาษิตพระคาถาเหล่านี้ว่า

กุโส ยถา ทุคฺคหิโต หตฺถเมวานุกนฺตติ
สามญฺญำ ทุปฺปรามฏฺฐำ นิรยายูปกฑฺฒติ
ยงฺกิญฺจิ สิถิลำ กมฺมำ สงฺกิลิฏฺฐญฺจ ยำ วตำ
สงฺกสฺสรำ พฺรหฺมจริยำ น ตำ โหติ มหปฺผลำ
กยิรา เจ กยิราเถนำ ทฬฺหเมนำ ปรกฺกเม
สิถิโล หิ ปริพฺพาโช ภิยฺโย อากิรเต รชนฺติ.

หญ้าคาที่บุคคลจับไม่ดี ย่อมตามบาดมือนั่นเอง ฉันใด ความเป็นสมณะ ที่บุคคลลูบคลำไม่ดี ย่อมลาก (ผู้ปฏิบัติไม่ดี) ไปในนรก ฉันนั้น การงานที่ย่อหย่อนอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วัตรที่เศร้าหมองและพรหมจรรย์ที่ระลึกด้วยความรังเกียจ กรรมทั้ง 3 อย่างนั้น ย่อมไม่มีผลมาก หากบุคคลพึงทำกรรมใด ควรทำกรรมนั้น ควรบากบั่นทำกรรมนั่นให้มั่น เพราะว่าสมณธรรมเครื่องละเว้นที่ย่อหย่อนยิ่งเกลี่ยธุลีลง (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 27 หน้า 127)

5. เรื่องภิกษุประมาณ 500 รูป มีพรรณนาไว้ ดังได้สดับมา ภิกษุ 500 รูปเรียนพระกัมมัฏฐานจากสำนักพระพุทธเจ้าแล้วพากันบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในป่า เห็นดอกมะลิที่บานแต่เช้าตรู่ หลุดออกจากขั้วในตอนเย็น จึงพากันพยายามด้วยความหวังอย่างเต็มเปี่ยมว่า พวกเราจักหลุดพ้นจากกิเลสมีราคะเป็นต้น ก่อนกว่าดอกไม้ทั้งหลายหลุดออกจากขั้ว ฝ่ายพระศาสดาทรงตรวจดูภิกษุเหล่านั้นแล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่าภิกษุควรพยายามเพื่อหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ให้ได้เหมือนกับดอกไม้ที่หลุดจากขั้ว ฉะนั้น ประทับนั่งที่พระคันธกุฎีนั่นเอง ทรงเปล่งฉัพพรรณรังสีไปปรากฏต่อหน้าแล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

วสฺสิกา วิย ปุปฺผานิ มชฺชวานิ ปมุญฺจติ
เอวํ ราคญฺจ โทสญฺจ วิปฺปมุญฺเจถ ภิกฺขโว.

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงปลดเปลื้องราคะและโทสะเสีย เหมือนมะลิเครือปล่อยดอกที่เหี่ยว ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 8 ข้อ 259 หน้า 78)

3.3.2 การใช้สัตว์เป็นสื่อการสอน

การใช้สัตว์เป็นสื่อนั้น เป็นการอุปมาด้วยสัตว์ แม้ในปทสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยรอยเท้าสัตว์ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า รอยเท้าของสัตว์ที่เที่ยวไปบนแผ่นดินทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า เลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่แม้ฉันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทบัณฑิตกล่าวว่ากุศลธรรมเหล่านั้น (องฺ.ทสก, เล่ม 24 ข้อ 15 หน้า 28) ภิกษุผู้ไม่ประมาทพึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ทำอริยมรรคมีองค์ 8 ให้มาก ภิกษุผู้ไม่ประมาทเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ทำอริยมรรคมีองค์ 8 ให้มากอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ 1) เจริญสัมมาทิฏฐิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ 8) เจริญสัมมาสมาธิอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ ดังนั้น ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่ประมาทเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ทำอริยมรรคมีองค์ 8 ให้มากอย่างนี้แล (สำ.มหา, เล่ม 19 ข้อ 140 หน้า 75) จึงได้ยกตัวอย่างนิทานที่มีอุปมาเกี่ยวกับสัตว์มาประกอบ 5 เรื่อง เช่น

1. เรื่องของพระองค์ มีพรรณนาไว้ว่า ในอดีต เมื่อนางมาคันทิยา มเหสีฝ่ายซ้ายของพระเจ้าอุเทนไม่สามารถกระทำอันตรายต่อพระนางสามาวดี นางมาคันทิยาจึงจ้างคนให้คอยบริภาษพระพุทธเจ้า พระอานนท์มิอาจทนต่อคำเหล่านั้นจึงชักชวนพระพุทธเจ้าให้เสด็จไปที่อื่น พระพุทธเจ้าปฏิเสธด้วยเหตุผลว่าหากไปที่อื่นแล้วมีคนบริภาษเช่นนี้ ก็คงต้องหนีอยู่เรื่อยไป พระองค์จะอยู่จนกว่าเรื่องจะระงับ แล้วตรัสว่า อานนท์ เราเป็นเช่นกับช้างที่เข้าสู่สงคราม การอดทนต่อลูกศรที่แล่นมาจาก 4 ทิศเป็นภาระของช้างที่เข้าสู่สงคราม ฉันใด ชื่อว่าการอดทนถ้อยคำที่ชนทุศีลแม้มากกล่าวแล้วเป็นภาระของเรา ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อทรงปรารภพระองค์แสดงธรรม ได้ทรงภาษิตพระคาถาเหล่านี้ในนาควรรคว่า

อติวากฺยํ ติติกฺขิสฺสํ ทุสฺสีโล หิ พหุชฺชโน
ทนฺตํ นยนฺติ สมิตึ ทนฺตํ ราชาภิรูหติ
ทนฺโต เสฏฺโฐ มนุสฺเสสุ โยติวากฺยํ ติติกฺขติ.
วรมสฺสตรา ทนฺตา อาชานียา จ สินฺธวา
กุญฺชรา จ มหานาคา อตฺตทนฺโต ตโต วรํ.

เราจักอดกลั้นคำล่วงเกิน เหมือนช้างอดทนต่อลูกศรที่พุ่งออกจากแล่งในสงคราม ฉะนั้น เพราะชนเป็นอันมากเป็นผู้ทุศีล ชนทั้งหลาย ย่อมนำสัตว์พาหนะที่ฝึกแล้วไปสู่ที่ประชุม พระราชาย่อมทรงสัตว์พาหนะที่ถูกฝึกแล้ว บุคคลผู้อดกลั้นคำล่วงเกินได้ ฝึกตนแล้ว เป็นผู้ประเสริฐในมนุษย์ทั้งหลาย ม้าอัสดร ม้าสินธพผู้อาชาไนย และช้างใหญ่ชนิดกุญชรที่ฝึกแล้ว ย่อมเป็นสัตว์ประเสริฐ แต่บุคคลผู้ฝึกตนแล้วย่อมประเสริฐกว่า (สัตว์พิเศษนั้น) (ขุ.ธ, เล่ม 2 ข้อ 232 หน้า 50)

2. เรื่องภิกษุ 2 สหาย มีพรรณนาไว้ว่า ดังได้สดับมา ภิกษุ 2 รูปเรียนกัมมัฏฐานจากสำนักของพระพุทธเจ้าแล้วเข้าไปยังวัดซึ่งตั้งอยู่ในป่า บรรดาภิกษุสองรูปนั้น รูปหนึ่งใช้เวลาเก็บฟืนช่วงกลางวัน จัดเตาไฟแล้ว นั่งผิงไฟพลางคุยกับภิกษุหนุ่มและสามเณรทั้งหลายอยู่ตลอดปฐมยาม อีกรูปหนึ่ง ไม่ประมาท บำเพ็ญสมณธรรม จึงตักเตือนภิกษุผู้เป็นเพื่อนว่า คุณ อย่าทำอย่างนั้น เพราะว่าอบาย 4 เป็นดั่งเรือนสำหรับนอนของชนผู้พากันประมาทแล้ว ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย บุคคลผู้โอ้อวด ไม่สามารถให้ทรงยินดีได้ ท่านไม่ฟังคำเตือนของภิกษุนั้น ภิกษุรูปที่ตักเตือนคิดว่า เธอไม่เชื่อคำของเรา จึงไม่ประสงค์จะตักเตือนอีกต่อไป ท่านยังคงไม่ประมาท บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ตามเดิม ฝ่ายภิกษุผู้เกียจคร้าน หลังจากผิงไฟในปฐมยามเสร็จแล้ว ในคราวที่ภิกษุรูปนอกนี้เดินจงกรมเสร็จแล้วเข้าไปยังห้อง จึงผลุนผลันเข้าไปพลางพูดว่า ท่านผู้เกียจคร้านมาก ท่านเข้าป่าเพียงเพื่อต้องการหลับนอนหรือ ธรรมดาคนเราเรียนกัมมัฏฐานจากสำนักของพระพุทธเจ้าแล้วลุกขึ้นบำเพ็ญสมณธรรมตลอดทั้งกลางวันทั้งกลางคืน จะไม่ควรหรือ พูดเสร็จก็เดินออกไปยังที่อยู่ของตนเองแล้วนอนหลับ ฝ่ายภิกษุนอกนี้ หลังจากพักผ่อนในมัชฌิมยามแล้วกลับลุกขึ้นบำเพ็ญสมณธรรมในปัจฉิมยาม ท่านไม่ประมาทและทำอยู่อย่างนั้น ไม่นานนัก ก็บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา 4 ส่วนภิกษุรูปที่เกียจคร้าน ปล่อยเวลาให้ผ่านพ้นไปด้วยความประมาทถ่ายเดียว หลังจากออกพรรษา ทั้งสองรูปจึงพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ถวายบังคมแล้วนั่งลง ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง

พระศาสดาทรงทำปฏิสันถารกับภิกษุ 2 รูปแล้วตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่ประมาทพากันทำสมณธรรมหรือ กิจแห่งบรรพชิตของพวกเธอถึงที่สุดแล้วหรือ ภิกษุรูปที่ประมาทกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความไม่ประมาทของภิกษุนั่น จักมีแต่ที่ไหน ตั้งแต่เวลาไป เธอมัวแต่นอนหลับปล่อยให้เวลาผ่านพ้นไป พระองค์จึงตรัสถามเธอว่า แล้วเธอล่ะ ภิกษุ ภิกษุรูปที่ประมาทกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เก็บฟืนช่วงกลางวัน จัดเตาไฟแล้วนั่งผิงไฟอยู่ตลอดปฐมยาม ไม่หลับนอน ให้เวลาผ่านไป ลำดับนั้น พระองค์จึงตรัสกับเธอว่า เธอเองที่ประมาท ปล่อยให้

เวลาล่วงเลยไปโดยเปล่าประโยชน์ กลับพูดว่าเราเองเป็นผู้ไม่ประมาท และยังกล่าวหาผู้ไม่ประมาทว่าเป็นผู้ประมาท เธอเปรียบเหมือนม้าตัวอ่อนแรง ไม่มีผีเท้า ในที่ใกล้แห่งบุตรของเรา ส่วนบุตรของเรานี่เป็นเหมือนม้าที่มีผีเท้าเร็วในที่ใกล้ของเธอ ดังนี้แล้วจึงตรัสพระคาถานี้ว่า

อปฺปมตฺโต ปมตฺเตสุ สุตฺเตสุ พหุชาคโร
อพลสฺสํ ว สีฆสฺโส หิตฺวา ยาติ สุเมธโส.

บุคคลผู้มีปัญญาดี เมื่อชนทั้งหลายประมาทแล้ว ก็ไม่ประมาท เมื่อชนทั้งหลายหลับแล้ว ก็ตื่นอยู่โดยมาก ย่อมละทิ้งบุคคลผู้ที่มีปัญญาทรามไปเสีย เปรียบเสมือนม้าตัวมีผีเท้าเร็ว ละทิ้งม้าตัวไม่มีกำลังไป ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 2 ข้อ 20 หน้า 94)

3. เรื่องพระปิโลติกเถระ มีพรรณนาไว้ว่า ความพิสดารว่า ในวันหนึ่ง พระอานนทเถระเห็นเด็กชายคนหนึ่ง นุ่งผ้าเก่า ถือกระเบื้องเที่ยวขอทานอยู่ จึงพูดว่า ถ้าเจ้าบวช จะไม่ดียิ่งกว่าการเป็นอยู่อย่างนี้หรือ เมื่อเขาตอบว่า ใครจักบวชให้กระผมเล่า ขอรับ จึงกล่าวรับรองว่า ฉันเอง หลังจากนั้นจึงพาเด็กไปยังวิหาร จัดการอาบน้ำให้ด้วยมือของท่านเอง ให้กัมมัฏฐานเสร็จแล้วก็ให้บวช ก็พระอานนท์คลี่ท่อนผ้าเก่าที่เด็กนุ่ง เมื่อตรวจตาดูก็ไม่เห็นส่วนอะไร ๆ พอจะใช้สอยได้ แม้แต่ทำเป็นผ้าสำหรับกรองน้ำก็ทำไม่ได้ จึงพาดไว้ที่กิ่งไว้กิ่งหนึ่งพร้อมกับกระเบื้อง หลังจากที่เขาได้รับการบรรพชาอุปสมบทแล้ว บริโภคลาภและสักการะอันเกิดขึ้นเพื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลาย นุ่งห่มจีวรมีราคามาก มีสรีระอ้วนท้วนสมบูรณ์ คราวต่อมาเกิดกระสันขึ้น จึงคิดว่า จะมีประโยชน์อะไรของเราด้วยการนุ่งจีวรที่ชาวบ้านถวายมาด้วยความศรัทธาเที่ยวไป เราจะนุ่งผ้าเก่าของเรานี่แล ดังนี้แล้วจึงมุ่งหน้าไปยังที่ ๆ ผ้าเก่าของตนพาดไว้ จับที่ผ้าแล้วทำให้เป็นอารมณ์ โอวาทตนเองว่า เจ้าผู้ไม่มีหิริ ไร้ยางอาย เจ้าต้องการเพื่อจะละฐานะ คือการนุ่งห่มผ้าทั้งหลายเช่นนี้แล้วกลับไปนุ่งผ้าท่อนเก่าผืนนี้ มีมือถือกระเบื้องเที่ยวขอทานอีกหรือ เมื่อท่านสอนตนเองอยู่อย่างนั้น จิตเกิดผ่องใสขึ้นแล้ว ท่านจึงเก็บผ้าผืนเก่านั้นไว้ที่เดิมแล้วกลับไปยังวิหาร ผ่านไป 2-3 วัน กลับกระสันขึ้นอีก ก็ทำแบบเดิมซ้ำ ๆ ได้หลายรอบ จนภิกษุทั้งหลายผู้ที่เห็นท่านทำอยู่อย่างนั้น จึงพากันถามว่า คุณ จะไปไหน ท่านตอบกลับมาว่า ผมจะไปหาอาจารย์ ดังนี้แล้วก็ทำผ้าท่อนเก่าของตนนั่นแหละเป็นอารมณ์ ห้ามตนเองได้ ไม่นานนัก 2-3 วันต่อมาก็บรรลุพระอรหัตตผล ฝ่ายภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า คุณ ตอนนี้ไม่ไปหาอาจารย์แล้วหรือ ทางนี้เป็นทางที่ท่านไปประจำมิใช่หรือ ท่านตอบกลับว่า ผมไปเมื่อผมมีความเกี่ยวข้องกับอาจารย์ บัดนี้ผมตัดความเกี่ยวข้องนั้นได้แล้ว ฉะนั้น ผมจึงไม่ไปหาอาจารย์ หลังจากได้ยินเช่นนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องเข้ากราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระปิโลติกะอวดอ้างพระอรหัตตผล พระศาสดาตรัสถามว่า เธอพูดอย่างไรเล่า ภิกษุทั้งหลาย พวกภิกษุกราบทูลว่า เธอพูดคำเช่นนี้ พระเจ้าข้า พระศาสดาทรงสดับแล้วตรัสว่า ถูกแล้ว ภิกษุทั้งหลาย บุตรของเรา เมื่อความเกี่ยวข้องมีอยู่ จึงไปหาอาจารย์ แต่บัดนี้ เธอตัดความเกี่ยวข้องได้แล้ว เธอห้ามตนเองด้วยตนเอง บรรลุพระอรหัตตผลแล้ว ดังนี้แล้ว ได้ทรงภาษิตพระคาถาเหล่านี้ว่า

หิรินิเสโธ ปุริโส โกจิ โลกสฺมิ วิชฺชติ
โย นิทฺทำ อปโพเธติ อสฺโส ภทฺโร กสามิ ว
อสฺโส ยถา ภทฺโร กสานิวิฏฺโฐ
อาตาปิโน สำเวคิโน ภวาถ
สทฺธาย สีเลน จ วีริเยน จ
สมาธินา ธมฺมวินิจฺฉเยน จ
สมฺปนฺนวิชฺชาจรณา ปติสฺสตา
ปหสฺสถ ทุกฺขมิทำ อนปฺปกำ.

บุรุษผู้ห้ามอกุศลวิตกด้วยหิริได้ น้อยคนจะมีอยู่ในโลก บุคคลใด กำจัดความหลับตื่นอยู่เปรียบเสมือนม้าตัวเก่ง หลบแส้ไม่ให้ถูกตน ฉะนั้น บุคคลนั้นหาได้ยาก ท่านทั้งหลายจงมีความเพียร มีความสลดใจ เหมือนม้าที่ถูกเขาตีด้วยแส้ เกิดมีความบากบั่น ฉะนั้น ท่านทั้งหลายเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ศีล วิริยะ สมาธิ และคุณเครื่องวินิจฉัยธรรม มีวิชชาและจรณะพร้อม มีสติมั่นคง จักละทุกข์ซึ่งมีประมาณมิใช่น้อยนี้ได้ (ขุ.ธ, เล่ม 5 ข้อ 116 หน้า 77)

4. เรื่องบุตรเศรษฐีมีทรัพย์มาก มีพรรณนาไว้ว่า ดังได้สดับมา ลูกชายเศรษฐีเกิดในตระกูลผู้มีสมบัติ 80 โกฏิในกรุงพาราณสี คราวนั้น มารดาและบิดาของเขาคิดว่า ในตระกูลของเรามีโภคะมากมาย เราสองคนจักมอบไว้ให้ลูกชายของเรา ทำให้ใช้สอยได้อย่างสบายใจ กิจด้วยการงานอย่างอื่นไม่ต้องมี ดังนี้แล้วจึงให้ลูกชายของตนเองเล่าเรียนศิลปวิทยาเพียงการฟ้อนขับและประโคมอย่างเดียวเท่านั้น อนึ่ง ในพระนครนั้น ยังมีลูกสาวเศรษฐีคนหนึ่งเกิดในตระกูลซึ่งมีสมบัติ 80 โกฏิเช่นกัน ถึงมารดาและบิดาของนางก็คิดเห็นเช่นเดียวกัน ให้ลูกสาวของตัวเองเล่าเรียนศิลปวิทยาเพียงการฟ้อนขับและประโคมอย่างเดียว เมื่อเขาทั้งสองเจริญวัยแล้ว ก็ได้แต่งงานกัน ต่อมาภายหลัง มารดาและบิดาของพวกเขาเสียชีวิตไป ทำให้ทรัพย์จำนวนถึง 160 โกฏิ รวมอยู่ในเรือนหลังเดียวกัน ลูกชายเศรษฐีไปเข้าเฝ้าพระราชาวันละ 3 ครั้ง ในขณะนั้น พวกนักเลงสุราในพระนคร พากันคิดว่า ถ้าลูกชายเศรษฐีกลายเป็นนักเลงสุราขึ้นมา พวกเราก็จะสบายแน่นอน เอาเถอะ พวกเราจะให้เขาเรียนรู้ที่จะเป็นนักเลงสุรา หลังจากคิดได้ดังนั้น พวกเขาจึงถือสุราพร้อมกับมัดเนื้อสำหรับแกล้มสุราและก้อนเกลือไว้ที่ชายผ้า ถือหัวผักกาด นั่งมองดูหนทางไปมาของลูกชายเศรษฐี ผู้มาจากราชสกุล พอเห็นเขาเดินมาจึงดื่มสุรา เอาก้อนเกลือใส่ปากพลางกัดหัวผักกาด พูดว่า ขอให้อายุยืน 100 ปีเถิด นาย พวกผมอาศัยท่าน จึงสามารถเคี้ยวและดื่มได้ ลูกชายของเศรษฐีได้ยินดังนั้น จึงถามคนรับใช้ผู้ติดตามมาว่า พวกเขาดื่มอะไรกัน คนรับใช้ตอบว่า น้ำดื่มชนิดหนึ่ง นาย เขาถามต่อว่า มันอร่อยอย่างนั้นหรือ คนรับใช้ตอบว่า นาย ขึ้นชื่อว่าน้ำที่ควรดื่ม เช่นกับน้ำชนิดนี้ ไม่มีในโลก เมื่อได้ยินดังนั้น เขาจึงพูดว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ถึงเราก็ควรดื่ม พูดเสร็จจึงให้พวกนักเลงสุรารินให้แต่น้อยแล้วดื่ม ผ่านไปไม่นาน นักเลงสุรารู้ว่าลูกชายเศรษฐีดื่มแล้ว ก็พากันห้อมล้อม เมื่อเวลาผ่านไปเรื่อย ๆ บริวารได้ขยายใหญ่ขึ้น เขาใช้ให้ขน

นำสุรามาด้วยทรัพย์ 100 บ้าง 200 บ้าง ไม่เพียงเท่านั้น ยังใช้ทรัพย์หมดไปกับเรื่องดอกไม้ รางวัลสำหรับนักร้อง นักประโคมดนตรี และอื่น ๆ อีกมากมาก เมื่อเขาใช้จ่ายอย่างสุรุ่ยสุร่ายอย่างนี้ ไม่นานนัก ทรัพย์ที่ตนมี 80 โกฏิก็หมดไป เมื่อเหรัญญิกแจ้งเขาว่า นาย ทรัพย์ของท่านหมดแล้ว ก็ตอบกลับมาว่า ของภรรยาข้าไม่มีหรือ เมื่อเขาเรียนว่า มีอยู่ นาย ก็ตอบว่า ถ้าเช่นนั้น จงเอาทรัพย์นั้นมา หลังจากได้ทรัพย์ที่เป็นส่วนของภรรยาแล้ว ก็ใช้จ่ายทรัพย์นั้นจนหมดไม่เหลือ โดยที่สุดได้ขายกระทั่งทรัพย์สินที่มีอยู่ในครอบครอง เช่น นา สวน พาหนะ แม้แต่เครื่องใช้ในครัวเรือนจนหมดแล้วดำรงชีวิตอยู่อย่างนั้น

ครั้นในคราวที่เขาแก่ตัวลง เจ้าของเรือนจึงไล่เขาออกจากเรือนที่เขามีทรัพย์หมดแล้วจึงขายเรือนของตัวเอง แต่ยังขออาศัยเขาอยู่ก่อน เขาพาภรรยาไปอาศัยฝาเรือนของผู้อื่น ดำรงชีพด้วยการขอทาน บริโภคอาหารที่เหลือเดนจากผู้อื่น ลำดับนั้น พระศาสดาทอดพระเนตรเห็นเขายืนอยู่ที่ประตูโรงฉัน คอยรับโภชนะอันเป็นของเหลืออันภิกษุหนุ่มและสามเณรให้ ในวันหนึ่ง จึงทรงแย้มพระโอษฐ์ พระอานนทเถระซึ่งยืนอยู่ใกล้ ๆ เห็นเข้าจึงทูลถาม พระองค์เมื่อจะตรัสบอกเหตุที่ทรงแย้มพระโอษฐ์ จึงตรัสว่า อานนท์ เธอจงดูลูกชายเศรษฐีผู้มีทรัพย์มากมาย แต่ผลาญทรัพย์ 160 โกฏิจนสิ้น พาภรรยาเที่ยวขอทานอยู่ในพระนครนี้ ก็ถ้าเขาไม่ผลาญทรัพย์ให้หมดสิ้นไป หมั่นประกอบการงานในปฐมวัย ก็จักได้เป็นเศรษฐีผู้เลิศในพระนครนี้ทีเดียว แต่ถ้าเขาออกบวช ก็จักบรรลุพระอรหัตตผล แม้ภรรยาของเขาก็จักดำรงอยู่ในอนาคามิผล ก็ถ้าเขาไม่ผลาญทรัพย์ให้หมดสิ้นไป หมั่นประกอบการงานในมัชฌิมวัย ก็จักได้เป็นเศรษฐีชั้นที่ 2 ในพระนครนี้ทีเดียว แต่ถ้าเขาออกบวช ก็จักบรรลุอนาคามิผล แม้ภรรยาของเขาก็จักดำรงอยู่ในสกทาคามิผล ก็ถ้าเขาไม่ผลาญทรัพย์ให้หมดสิ้นไป หมั่นประกอบการงานในปัจฉิมวัย ก็จักได้เป็นเศรษฐีชั้นที่ 3 ในพระนครนี้ทีเดียว แต่ถ้าเขาออกบวช ก็จักบรรลุพระอรหัตตผล แม้ภรรยาของเขาก็จักดำรงอยู่ในอนาคามิผล แต่บัดนี้ เขาเสื่อมแล้วจากโภคะของคฤหัสถ์ และจากสามัญผล ก็แลเขาครั้นเสื่อมแล้ว จึงเป็นเหมือนนกกระเรียนในเปือกตมอันแห้ง ฉะนั้น จึงตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า

อจริตฺวา พฺรหฺมจริยํ อลทฺธา โยพฺพเน ธนํ
ชิณฺณโกญฺจาวฌายนฺติ ขีณมจฺเฉ ว ปลฺลเล
อจริตฺวา พฺรหฺมจริยํ อลทฺธา โยพฺพเน ธนํ
เสนฺติ จาปาติขีณา ว ปุราณานิ อนุตฺถุนํ.

พวกคนเขลาไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ได้ทรัพย์ในคราวยังเป็นหนุ่มสาว ย่อมซบเซาเหมือนนกกระเรียนแก่ ซบเซาอยู่ในเปือกตมที่หมดปลา ฉะนั้น พวกคนเขลา ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ได้ทรัพย์ในคราวยังเป็นหนุ่มสาว ย่อมนอนถอนใจถึงทรัพย์เก่าอยู่ เหมือนลูกศรที่หลุดไปจากแล่ง ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 5 ข้อ 126 หน้า 119)

5. เรื่องช้างชื่อปาเวรกะ มีพรรณนาไว้ ดังได้สดับมา ช้างของพระเจ้าโกศลชื่อปาเวรกะเกิดอุบัติเหตุติดหล่ม ไม่สามารถจะช่วยตัวเองขึ้นจากหล่มได้ โดยปกติมันเป็นสัตว์มีกำลังมาก แต่คราวสมัยอื่นถูกแรงของลมอันเกิดเพราะชราเข้ามาเสียดแทงในขณะที่ลงไปยังสระใหญ่แห่งหนึ่งแล้วติดอยู่ในนั้น ไม่สามารถจะขึ้นมาได้ มหาชนเห็นเหตุการณ์นั้นเข้าจึงสนทนากันว่า ช้างมีพละกำลังมาก ยังกลายเป็นสัตว์ไร้กำลังได้ ฝ่ายพระราชาทรงสดับแล้วจึงทรงสั่งหัตถาจารย์ว่า ท่านจงไปช่วยช้างขึ้นจากหล่มเสีย เขารับพระบัญชาแล้วจึงรีบรุดไปที่นั้น สั่งคนให้ตีกลองรบขึ้น ขึ้นชื่อว่าช้าง ซึ่งเป็นสัตว์มีมานะอยู่แล้ว รีบลุกขึ้นแล้วเดินขึ้นจากหล่มได้เอง ฝ่ายภิกษุทั้งหลายที่เห็นเหตุการณ์นั้นต่างแปลกใจจึงนำเหตุการณ์นั้นไปกราบเรียนแด่พระศาสดา พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ช้างตัวนั้นถอนตนขึ้นจากหล่ม คือเปือกตมตามปกติก่อน ส่วนเธอทั้งหลายแล่นลงแล้วในหล่มกิเลส เพราะฉะนั้น แม้เธอทั้งหลายจงเริ่มตั้ง (ความเพียร) โดยแยบคาย (ปัญญา) แล้ว ถอนตนขึ้นจากหล่มคือกิเลสนั้นเถิด แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

อปฺปมาทรตา โหถ สจิตฺตมนุรกฺขถ
ทุคฺคา อุทฺธรถตฺตานํ ปงฺเก สนฺโน ว กุญฺชโร.

เธอทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท จงตามรักษาจิตของตน จงถอนตนขึ้นจากหล่มประหนึ่งช้างที่จมลงในเปือกตม ถอนตนขึ้นได้ ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 237 หน้า 154)

3.3.3 การใช้บุคคลเป็นสื่อการสอน

การใช้บุคคลเป็นสื่อนั้น เป็นการนำบุคคลหลากหลายอาชีพมาเป็นอุปมา พระองค์ทรงประกอบพุทธกิจประจำวัน ได้ทรงแสดงธรรมโปรดสรรพสัตว์ไม่ได้เจาะจง หรือเลือกที่รักมักที่ชัง เช่น เสด็จไปโปรดเด็กชายมัฏฐกุณฑลีที่กำลังนอนเจ็บหนัก เสด็จไปเยี่ยมพระภิกษุป่วย ไปให้กำลังใจภิกษุผู้ปฏิบัติด้วยพระองค์เอง ฯลฯ ในการแสดงธรรมพระองค์จึงสามารถนำบุคคลที่พบเจอมาอุปมาในการสอนได้อย่างชัดเจน ผู้วิจัยจึงได้ยกตัวอย่างนิทานที่มีอุปมาเกี่ยวกับบุคคลมาประกอบ 8 เรื่อง เช่น

1. เรื่องมหาธนวาณิช มีพรรณนาไว้ว่า ดังได้สดับมา โจร 500 คน เสาะหาช่องทางเพื่อจะเข้าไปในเรือนของพ่อค้า แต่ว่าไม่ได้ช่องทาง สมัยอื่น พ่อค้านั้นเอาสิ่งของบรรทุกเกวียน 500 เล่มจนเต็มแล้วเรียนภิกษุทั้งหลายว่า ข้าพเจ้าจะไปยังสถานที่แห่งโน้นเพื่อค้าขาย พระคุณเจ้าทั้งหลายผู้ประสงค์จะไปยังสถานที่นั้น โปรดไปกับข้าพเจ้า พระคุณเจ้าทั้งหลายจักไม่ขัดสนด้วยภิกษาในหนทาง ภิกษุ 500 รูปได้ยินดังนั้น จึงตัดสินใจร่วมทางไปกับพ่อค้า เมื่อโจรพวกนั้นได้ข่าวว่าพ่อค้าออกไปแล้ว จึงพากันออกไปซุ่มดักรอในดง ฝ่ายพ่อค้าไปแล้ว พักแรมอยู่ไกล้หมู่บ้านแห่งหนึ่งใกล้ปากดง ใช้เวลาตระเตรียมโคและเกวียน 2-3 วัน และถวายภิกษาแก่ภิกษุทั้งหลายเป็นนิตย์เทียว เมื่อพ่อค้าชักช้าอยู่ด้วยเหตุที่กล่าวมาแล้ว พวกโจรจึงส่งบุรุษผู้หนึ่งไปด้วยกำชับว่า เจ้าจงไปสอดแนมรู้วันออกเดินทางของพ่อแล้วรีบกลับมา บุรุษนั้นไปถึงหมู่บ้านนั้นแล้วถามเพื่อนคนหนึ่งว่า เมื่อไรพ่อค้าจักออกไป เพื่อนตอบว่า โดยล่วงไป 2-3 วัน แล้วถามบุรุษนั้นคืนว่า ก็ท่านถามเราไปเพื่ออะไร ที

นั้น บุรุษนั้นจึงบอกเขาว่า พวกเราเป็นโจร มีจำนวน 500 กำลังซุ่มในดงเพื่อต้องการปล้นพ่อค้านั้น ฝ่ายเพื่อนได้ยินดังนั้น จึงพูดว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านไปเถิด พ่อค้าจักรีบออกไป เมื่อส่งบุรุษนั้นไปแล้ว คิดหนักว่า เราจักห้ามพวกโจรหรือว่าพ่อค้าดีหนอ ตกลงใจว่า ประโยชน์อะไรของเราด้วยพวกโจร ภิกษุ 500 รูป อาศัยพ่อค้าเป็นอยู่ เราจักให้ความสำคัญแก่พ่อค้า เมื่อตกลงใจได้แล้วจึงเดินทางไปหาพ่อค้าแล้วถามว่า ท่านจักไปเมื่อไร พ่อค้าตอบว่า ในวันที่ 3 จึงพูดว่า ท่านจงทำตามคำของข้าพเจ้า ขณะนี้ ได้ยินว่า โจร 500 กำลังดักซุ่มในดงเพื่อต้องการตัวท่าน ท่านอย่าเพิ่งรีบไปก่อน พ่อค้าถามว่า ท่านรู้ได้อย่างไรกัน เขาตอบว่า เพื่อนของข้าพเจ้าเป็นพวกเดียวกับพวกโจร ข้าพเจ้ารู้เพราะคำบอกเล่าของเขา พ่อค้าตอบว่า ถ้าเช่นนั้น ประโยชน์อะไรของเราด้วยการไปจากที่นี้ เราจักกลับไปเรือนละ เมื่อพ่อค้าชักช้าอยู่อย่างนั้น บุรุษที่โจรพวกนั้นส่งมา มาถึงแล้วถามเพื่อนคนนั้น ได้ฟังความเป็นไปนั้นแล้วจึงกลับไปบอกพวกโจรว่า ได้ข่าวว่า พ่อค้าจักกลับไปเรือน พวกโจรได้ยินดังนั้น จึงพากันออกจากดงไปดักซุ่มอยู่ริมหนทาง เมื่อพ่อค้าชักช้าอีก โจรพวกนั้นก็ส่งบุรุษคนเดิมไปหาเพื่อนคนนั้นอีกครั้ง เพื่อนรู้ว่าพวกโจรดักซุ่มอยู่ในที่แห่งนั้น ก็แจ้งแก่พ่อค้าอีก พ่อค้าคิดว่า แม้ในที่แห่งนี้ เรามิได้มีความขาดแคลนด้วยปัจจัยอะไร ๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น เราจักไม่ไปไหนละ จักอยู่ที่ตรงนี้นี่แหละ ดังนี้แล้วจึงไปหาภิกษุทั้งหลาย เรียนพวกท่านว่า ท่านผู้เจริญ ได้ยินว่า พวกโจรต้องการจะปล้นข้าพเจ้า พากันซุ่มอยู่ริมหนทาง พวกมันครั้นได้ยินว่า บัดนี้ พ่อค้าจักกลับมาอีก จึงไปซุ่มอยู่ริมหนทางอีกที่หนึ่ง ผมจักไม่ไปที่ไหนละ จักพักอยู่ที่นี่แหละชั่วคราว พระคุณเจ้าทั้งหลาย หากประสงค์จะอยู่ที่นี่ต่อไป โปรดอยู่เถิด หากประสงค์จะไป โปรดไปตามความพอใจของตนเอง พวกภิกษุกล่าวว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกฉันจักกลับ อำลาพ่อค้าเสร็จแล้ว วันรุ่งขึ้น จึงออกเดินทางไปเมืองสาวัตถี ถวายบังคมพระศาสดาแล้วนั่ง ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง พระศาสดาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอไม่ไปกับพ่อค้าผู้มีทรัพย์มากหรือ เมื่อภิกษุพวกนั้นกราบทูลว่า อย่างนั้น พระเจ้าข้า พวกโจรดักซุ่มริมหนทางทั้งสองข้าง เพื่อต้องการปล้นพ่อค้า เพราะเหตุนั้น พ่อค้าจึงตัดสินใจพักอยู่ ณ ที่นั้นแล ส่วนพวกข้าพระองค์ลาเขาเสร็จแล้วจึงกลับมา ตรัสต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย พ่อค้าผู้มีทรัพย์มาก ย่อมหลีกเลี่ยงหนทาง (ที่มีภัย) เพราะว่าพวกโจรมีอยู่ บุรุษแม้ผู้ต้องการจะมีชีวิตอยู่ ย่อมหลีกเลี่ยงยาพิษอันร้ายแรง แม้ภิกษุเองทราบว่า ภพ 3 คล้ายกับหนทางที่พวกโจรดักซุ่มอยู่ แล้วเว้นกรรมชั่วเสีย ย่อมควร ดังนี้แล้วเมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

วาณิโช ว ภยํ มคฺคํ อปฺปสตฺโถ มหทฺธโน
วิสํ ชีวิตุกาโม ว ปาปานิ ปริวชฺชเยติฯ
ปมาทํ อปฺปมาเทน ยทา นุทติ ปณฺฑิโต
ปญฺญาปาสาทมารุยฺห อโสโก โสกินึ ปชํ
ปพฺพตฏฺโฐ ว ภุมฺมฏฺเฐ ธีโร พาเล อเวกฺขติ.

เมื่อใด บัณฑิตบรรเทาความประมาทได้ ด้วยความไม่ประมาท เมื่อนั้น บัณฑิตนั้นก้าวขึ้นสู่ปราสาทคือปัญญา ไม่เศร้าโศก ย่อมพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ ผู้มีความเศร้าโศก นักปราชญ์ย่อมพิจารณาเห็นพวกคนพาลได้ เปรียบเสมือนบุคคลอยู่บนภูเขา มองเห็นพวกชนผู้อยู่ ณ ภาคพื้นดินได้ ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 2 ข้อ 101 หน้า 46)

2. เรื่องพระอุทายีเถระ มีพรรณนาไว้ว่า ได้ยินว่า พระอุทายีเถระนั้น เมื่อพระเถระผู้ใหญ่หลีกไปแล้ว ไปโรงธรรมแล้วนั่งบนธรรมาสน์ ต่อมาวันหนึ่ง พวกภิกษุอาคันตุกะเห็นพระอุทายีเถระนั้นแล้วเข้าใจว่า ภิกษุนี้จักเป็นพระมหาเถระผู้พหูสูต จึงพากันถามปัญหาที่เกี่ยวกับหลักธรรมมีขันธ์เป็นต้นแล้ว ติเตียนเธอผู้ไม่รู้อยู่ซึ่งพระพุทธวจนะอะไร ๆ ว่า นี่พระเถระอะไรกัน อยู่ในพระวิหารเดียวกันกับพระพุทธเจ้าแท้ ๆ ยังไม่รู้หลักธรรมแม้เพียงขันธ์ธาตุและอายตนะ ดังนี้แล้วจึงกราบทูลความเป็นไปนั้นแด่พระศาสดา ลำดับนั้น พระศาสดา เมื่อจะทรงแสดงธรรมแก่พวกภิกษุอาคันตุกะนั้น จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

ยาวชีวมฺปิ เจ พาโล ปณฺฑิตํ ปยิรุปาสติ
น โส ธมฺมํ วิชานาติ ทพฺพิ สูปรสํ ยถา.

หากคนโง่ เข้าไปนั่งใกล้คนฉลาดแม้จนตลอดชีวิต เขา ก็ย่อมไม่รู้ถึงธรรมได้ เปรียบเสมือนทัพพีไม่รู้รสชาติของแกง ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 3 ข้อ 49 หน้า 126)

3. เรื่องนายนันทิยะ มีพรรณนาไว้ว่า ได้ฟังมาว่า ในกรุงพาราณสี ได้มีบุตรแห่งตระกูลซึ่งพรั่งพร้อมไปด้วยศรัทธาคนหนึ่ง ชื่อนันทิยะ เขามีศรัทธาแรงกล้าดูแลหมู่พระสงฆ์ แหมาะสมแก่มารดาและบิดาแท้ ในคราวที่เขาเจริญวัย มารดาและบิดาประสงค์จะนำธิดาของลุงชื่อว่าเรวดี จากเรือนตรงกันข้ามมาเป็นลูกสะใภ้ ด้วยเหตุที่นางเป็นคนไม่มีศรัทธา ไม่ชอบให้ทาน นันทิยะจึงไม่ปรารถนานาง ลำดับนั้น มารดาของเขาพูดกับนางเรวดีว่า แม่ เจ้าจงฉาบทาที่สำหรับนั่งของภิกษุสงฆ์แล้วปูลาดอาสนะไว้ในเรือนนี้ จงตั้งเชิงรองบาตรไว้ ในเวลาที่ภิกษุทั้งหลายมาแล้ว จงรับบาตรแล้วนิมนต์ให้พวกท่านนั่ง จงเอาธรรมกรกกรองน้ำฉันถวายแล้วล้างบาตรในเวลาที่พวกท่านฉันเสร็จ เมื่อเจ้าทำได้อย่างนี้ลูกชายของฉันจักพอใจเป็นแน่ เมื่อได้ยินเช่นนั้น นางจึงทำตาม ต่อมา มารดาและบิดาเล่าถึงความประพฤติของนางให้บุตรชายฟังว่า นางเรวดีเป็นผู้อดทนต่อโอวาท เมื่อเขารับว่า ดีละ จึงกำหนดวันมงคลสมรส ลำดับนั้น นันทิยะพูดกับนางว่า ถ้าเธอจักดูแลภิกษุสงฆ์และมารดาของฉันเช่นนี้ เธอจักได้ครอบครองทุกสิ่งทุกอย่างในเรือนนี้ ขอให้เธออย่าได้ประมาท นางรับว่า ดีละ แล้วแสร้งทำทีเป็นผู้มีศรัทธาบำรุงภิกษุสงฆ์อยู่ 2-3 วัน จนคลอดบุตร 2 คน ฝ่ายมารดาและบิดาของนันทิยะ ได้เสียชีวิตลง ความเป็นใหญ่ในเรือนทั้งหมดตกเป็นของนางเรวดีนั้นผู้เดียว

นันทิยะดำรงอยู่ในตำแหน่งแห่งทานบดี ตั้งแต่เวลาที่มารดาและบิดาเสียชีวิต เตรียมตั้งทานสำหรับภิกษุสงฆ์ส่วนหนึ่ง และให้ทานเป็นค่าอาหารแก่เหล่าชนมีคนกำพร้าและคนเดินทางเป็นต้นไว้ที่ประตูเรือนส่วนหนึ่ง ในคราวต่อมา เขาฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้ว กำหนดอานิสงส์ใน

การถวายอาวาส จึงให้คนสร้างศาลา 4 มุขซึ่งประดับด้วยห้อง 4 ห้อง ในมหาวิหารในป่าอิสิปตนะแล้วให้จัดตั้งเสนาสนะมีเตียงและตั่งเป็นต้นไว้ เมื่อจะมอบถวายอาวาสนั้น ได้ถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธานแล้วถวายน้ำทักษิโณทกแด่พระองค์ ทันใดนั้น ปราสาทอันเป็นทิพย์ซึ่งสำเร็จด้วยรัตนะ 7 ประการ เพียบพร้อมด้วยหมู่นารี มีประมาณ 12 โยชน์ในทุกทิศ ตอนบนสูงถึง 100 โยชน์ ผุดขึ้นในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ พร้อมกับการตั้งน้ำทักษิโณทกในพระหัตถ์ของพระศาสดา ภายหลังวันหนึ่ง พระมหาโมคคัลลานะไปเยือนเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ยืนอยู่ไม่ไกลจากปราสาทหลังนั้น แล้วถามเหล่าเทพบุตรซึ่งมาหาตนเองว่า ปราสาทหลังนั้นเกิดเพื่อใครกัน พวกเทพบุตรตอบว่า ท่านผู้เจริญ ปราสาทหลังนั้น เกิดรอบุตรของคฤหบดี ชื่อว่านันทิยะ ผู้สร้างวิหารถวายแด่พระศาสดาในป่าอิสิปตนะ เหล่านางอัปสรเห็นพระเถระเข้า จงพากันลงจากปราสาทเรียนว่า ท่านผู้เจริญ พวกดิฉันเกิดในที่แห่งนี้ด้วยหวังว่า จักเป็นผู้รับใช้ของนายนันทิยะ แต่เมื่อพวกดิฉันไม่พบเขา ก็ระอาเหลือเกิน ด้วยว่า การละทิ้งสมบัติของมนุษย์แล้วถือเอาสมบัติอันเป็นทิพย์ คล้ายกับการทำลายถาดดินแล้วถือเอาถาดทองคำ ฉะนั้น พระคุณเจ้าได้โปรดบอกเขา เพื่อประโยชน์แก่การมา ณ ที่นี้ หลังจากพระเถระกลับจากเทวโลก ท่านจึงเข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้วทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สมบัติซึ่งเป็นทิพย์ย่อมเกิดรอบุคคลผู้ทำความดีที่ยังอยู่ในมนุษยโลกนี่เองหรือหนอแล

พระศาสดาตรัสว่า โมคคัลลานะ เธอเห็นสมบัติอันเป็นทิพย์อันบังเกิดเพื่อนายนันทิยะในเทวโลกเองมิใช่หรือ ทำไมจึงถามเราอีก พระโมคคัลลานะกราบทูลว่า มันเกิดได้อย่างนั้นหรือพระเจ้าข้า พระศาสดาตรัสว่า โมคคัลลานะ เธอพูดอะไรนั่น เหมือนอย่างว่า คนบางคนยืนอยู่ที่ประตูเรือน เห็นบุตรพี่น้องผู้ไปอยู่ต่างถิ่นมานาน กำลังเดินทางมาจากถิ่นที่จากไปอยู่ พึงรีบมายังเรือนร้องตะโกนว่า คนโน้น มาแล้ว เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกญาติของเขาต่างพากันยินดีร่าเริงออกมาต้อนรับโดยขมีขมันแล้วแสดงความยินดียิ่งกับผู้นั้นว่า พ่อ มาแล้ว ๆ ฉันใด เหล่าเทวดา ต่างถือเอาเครื่องบรรณาการอันเป็นทิพย์ 10 ประการ ต้อนรับด้วยคิดว่า เราก่อน ๆ แล้วย่อมแสดงความยินดีกับสตรีหรือบุรุษผู้ทำความดีไว้ในโลกนี้ ซึ่งละโลกนี้ไปแล้วไปสู่โลกหน้า ฉันนั้นเหมือนกัน ดังนี้แล้วได้ทรงภาษิตพระคาถาเหล่านี้ว่า

จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ
ญาตี มิตฺตา สุหชฺชา จ อภินนฺทนฺติ อาคตํ
ตเถว กตปุญฺญมฺปิ อสฺมา โลกา ปรํ คตํ
ปุญฺญานิ ปฏิคฺคณฺหนฺติ ปิยํ ญาตี ว อาคตํ.

ญาติ มิตรและคนมีใจดีทั้งหลาย เห็นบุรุษผู้ไปอยู่ต่างถิ่นมานาน มาแล้วแต่ที่ไกลโดยสวัสดี ย่อมยินดียิ่งว่า มาแล้ว ฉันใด บุญทั้งหลายก็ย่อมต้อนรับแม้บุคคลผู้กระทำบุญไว้แล้ว ซึ่งไปจากโลกนี้สู่โลกหน้า ดุจพวกญาติเห็นญาติที่รักมาแล้ว ต้อนรับอยู่ ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 6 ข้อ 173 หน้า 157)

4. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง มีพรรณนาไว้ว่า ความพิสดารว่า เมื่อพระศาสดาทรงอนุญาตเสนาสนะแก่ภิกษุสงฆ์แล้ว และเมื่อคฤหัสถ์ทั้งหลายมีเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์เป็นต้นกำลังให้สร้างเสนาสนะทั้งหลายถวาย ภิกษุชาวเมืองอาฬวีรูปหนึ่ง สร้างเสนาสนะของตนเองอยู่ เห็นต้นไม้ที่น่าพอใจต้นหนึ่ง จึงเริ่มจะตัด ก็เทพยดาซึ่งมีลูกอ่อนองค์หนึ่งที่เกิดที่ต้นไม้นั้น อุ้มบุตรด้วยสะเอวยืนวิงวอนว่า พระคุณเจ้า ได้โปรดอย่าตัดวิมานของข้าพเจ้าเลย ข้าพเจ้าไม่มีที่อยู่ ไม่สามารถจะอุ้มบุตรเที่ยวเร่ร่อนไปได้ ภิกษุนั้นกลับคิดว่า เราหาต้นไม้ลักษณะเช่นนี้ในที่อื่นไม่ได้อีก จึงไม่ฟังคำทัดทานของเทพยดา เทพยดานั้นคิดว่า ภิกษุนี้เห็นเด็กแล้วคงจักงดเว้นเป็นแน่ จึงวางบุตรไว้บนกิ่งไม้ฝ่ายภิกษุไม่อาจยั้งขวานที่ตนเองเงื้อขึ้นแล้วได้ทัน จึงตัดแขนของเด็กนั้นขาดสะบั้น เทพยดาเกิดความโกรธอย่างรุนแรง ยกมือทั้งสองขึ้นด้วยหมายใจจะฆ่าภิกษุรูปนั้น แต่พลันนึกขึ้นได้ว่า ภิกษุนี้เป็นผู้มีศีล หากเราเผลอฆ่าภิกษุนี้เสีย เราจักลงนรกแน่นอน แม้เทพธิดาที่เหลือได้พบภิกษุรูปอื่นตัดต้นไม้ของตนก็จักถือเอาเราเป็นเยี่ยงอย่างว่า เทพยดาองค์โน้นฆ่าภิกษุเสีย ก็อย่างนี้เหมือนกัน แล้วจักฆ่าภิกษุทั้งหลายเสีย ก็ภิกษุนี้มีเจ้าของ เราต้องบอกให้เจ้าของรับทราบ จึงลดมือที่ยกขึ้น ร้องไห้ไปเข้าเฝ้าพระศาสดา ถวายบังคมแล้วยืน ณ ที่ควรข้างหนึ่ง ลำดับนั้น พระองค์ตรัสกับเธอว่า มีอะไรหรือ เทพยดาเขาทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สาวกของพระองค์ทำกรรมนี้แล้ว แม้ตัวข้าพระองค์ต้องการจะฆ่าเธอเสีย แต่คิดถึงข้อนี้ได้จึงไม่ได้ลงมือ แล้วรีบมาหาพระองค์ ดังนี้แล้วจึงกราบทูลเรื่องทั้งหมดโดยละเอียด พระศาสดาทรงสดับแล้วตรัสว่า ถูกแล้ว ๆ เทพยดา เธอข่มความโกรธที่เกิดขึ้นอย่างนั้นไว้ได้ เหมือนคนห้ามรถที่กำลังหมุนไว้ได้ ชื่อว่าทำความดีแล้ว ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

โย เว อุปฺปติตํ โกธํ รถํ ภนฺตํ ว ธารเย
ตมหํ สารถึ พฺรูมิ รสฺมิคฺคาโห อิตโร ชโน.

ผู้ใดแล พึงสะกดความโกรธที่พลุ่งขึ้น เหมือนคนห้ามรถที่กำลังแล่นไป ฉะนั้น เราเรียกผู้นั้นว่า นายสารถี ส่วนคนนอกนี้ เป็นเพียงผู้ถือเชือก (ขุ.ธ, เล่ม 6 ข้อ 175 หน้า 164)

5. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง มีพรรณนาไว้ว่า พราหมณ์ทำความเกื้อกูลแก่ภิกษุ ดังได้สดับมาวันหนึ่ง พราหมณ์นั้นออกไปแต่เช้าตรู่ ได้ยืนมองภิกษุทั้งหลายผู้พากันห่มจีวรในที่สำหรับห่ม ก็ที่แห่งนั้นมีหญ้าขึ้นรก ต่อมา ภิกษุรูปหนึ่งกำลังห่มจีวร ชายจีวรเกลือกกลั้วที่หญ้า เปียกไปด้วยหยาดน้ำค้าง พราหมณ์เห็นเหตุนั้นแล้วคิดว่า เราควรถางหญ้าเสีย วันต่อมา จึงถือจอบไปถากที่นั้น ทำให้คล้ายกับลานเรียบ ๆ วันต่อมา เมื่อภิกษุทั้งหลายพากันมาห่มจีวรตามเคย พราหมณ์เห็นชายจีวรของภิกษุรูปหนึ่ง ตกไปบนพื้นดินเกลือกกลั้วกับฝุ่น จึงคิดว่า เราควรเกลี่ยทรายลง เมื่อคิดได้ดังนี้ จึงเอาทรายมาเกลี่ยลง ภายหลังวันหนึ่ง ก่อนเวลาฉันภัตตาหาร แดดร้อนจัด แม้ในคราวนั้น พราหมณ์สังเกตเห็นเหงื่อที่ไหลออกจากกายของภิกษุทั้งหลายผู้ที่กำลังห่มจีวร จึงคิดว่า เราควรให้เขาสร้างมณฑปขึ้นในที่แห่งนี้ จึงให้สร้างมณฑปแล้ว วันรุ่งขึ้นต่อมา ได้มีฝนพรำแต่เช้าตรู่ แม้ในคราวนั้น พราหมณ์มองดูพวกภิกษุอยู่ ก็เห็นพวกท่านมีจีวรเปียกกัน จึงคิดว่า เราควรสร้างศาลาไว้ในที่นี้ จึงให้สร้างศาลาแล้วคิดว่า

บัดนี้ เราจักทำการฉลองศาลา จึงนิมนต์ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ให้พวกท่านนั่งทั้งข้างในทั้งข้างนอก ถวายทาน ในเวลาเสร็จภัตกิจ จึงรับบาตรของพระศาสดาเพื่อต้องการให้พระองค์ทรงทำการอนุโมทนาแล้วกราบเรียนเรื่องทั้งหมดถวาย ตั้งแต่เริ่มแรกว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ยืนมองดูในที่แห่งนี้ ในคราวที่ภิกษุทั้งหลายห่มจีวร เห็นเหตุการณ์อย่างนี้ ๆ จึงให้สร้างสิ่งนี้ ๆ ขึ้น พระศาสดาหลังจากที่ทรงสดับคำของเขาแล้ว ตรัสว่า พราหมณ์ ธรรมดาบัณฑิตทั้งหลายทำกุศลอยู่ทีละน้อย ๆ ทุก ๆ ขณะ ย่อมขจัดมลทินคืออกุศลของตนออกได้โดยลำดับทีเดียว ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

อนุปุพฺเพน เมธาวี โถกำ โถกำ ขเณ ขเณ
กมฺมาโร รชตสฺเสว นิทฺทเม มลมตฺตโน.

บุคคลผู้มีปัญญา (ทำกุศลอยู่) คราวละน้อย ๆ ทุก ๆ ขณะ โดยลำดับ พึงกำจัดมลทินของตนได้ เปรียบเสมือนช่างทองปัดเป่าสนิมทอง ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 183 หน้า 8)

6. เรื่องสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรเถระ มีพรรณนาไว้ว่า ได้ยินมาว่า บุตรชายของนายช่างทองผู้หนึ่ง หล่อเหลา บวชในสำนักของพระสารีบุตรเถระแล้ว พระเถระคิดว่า พวกคนหนึ่งมีราคะหนา จึงได้ให้อสุภกัมมัฏฐานแก่ท่านเพื่อกำจัดราคะ แต่กัมมัฏฐานที่ให้ไปไม่เป็นที่สบาย (ไม่เหมาะ) แก่ท่าน เพราะเหตุนั้น เมื่อท่านเข้าป่า พยายามอยู่อย่างนั้น 3 เดือน ก็ไม่ได้คุณเพียงความมีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง จึงกลับมาหาพระเถระใหม่ เมื่อพระเถระถามว่า คุณ เป็นอย่างไรบ้าง กัมมัฏฐานปรากฏแก่ท่านแล้วหรือ จึงบอกความเป็นไปนั้น พระเถระจึงกล่าวกำชับท่านอีกคราว่า การถอดใจว่ากัมมัฏฐานไม่สำเร็จ เป็นการไม่สมควร แล้วจึงบอกซ้ำให้ดีขึ้นไปอีก จากนั้นจึงให้ท่าน แม้ในครั้งที่ 2 ท่านก็ไม่สามารถทำคุณวิเศษอะไร ๆ ให้เกิดมีได้ จึงกลับมาบอกแก่พระเถระ ฝ่ายพระเถระบอกกัมมัฏฐานนั้นเอง เชื่อมด้วยเหตุอุปมาแล้วจึงให้ไป ท่านก็กลับมาบอกอีกคราว่ายังไม่สำเร็จ คราวนี้ พระเถระคิดว่า ภิกษุรูปนี้ ย่อมรู้จักธรรมที่เป็นเครื่องขัดขวางมิให้บรรลุ มีความพอใจในกามเป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในตนเองว่า มีอยู่ และที่ไม่มีในตนเองว่า ไม่มี ก็ภิกษุรูปนี้ เป็นผู้ทำความเพียร มิใช่มิได้ทำ เป็นผู้ปฏิบัติจริง มิใช่เป็นผู้ไม่ปฏิบัติ แต่เราคงไม่รู้จักอัธยาศัยของเธอดี เธอคงเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าพึงทรงแนะนำได้เป็นแน่ เมื่อคิดได้ดังนี้ จึงพาท่านไปเข้าเฝ้าพระศาสดาในตอนเย็นแล้วกราบทูลเรื่องราวทั้งหมดว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุรูปนี้เป็นสัทธิวิหาริกของข้าพระองค์ ข้าพระองค์ให้กัมมัฏฐานนี้แก่เธอ ด้วยเหตุนี้ คราวนั้น พระศาสดาตรัสกับพระเถระว่า ขึ้นชื่อว่าอาสยานุสยญาณนั่น ย่อมมีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้ทรงบำเพ็ญบารมีมาแล้ว ยังหมื่นโลกธาตุให้บันลือแล้ว ถึงความเป็นพระสัพพัญญูนั่นแล แล้วทรงรำพึงว่า ภิกษุนี้ออกบวชจากตระกูลไหนหนอ ทรงทราบว่า จากตระกูลนายช่างทอง ทรงพิจารณาถึงอัตภาพที่ผ่านมาแล้ว ทรงเห็น 500 อัตภาพของเธอผู้เกิดเฉพาะในตระกูลของนายช่างทอง จึงทรงดำริว่า ภิกษุหนุ่มรูปนี้ ทำหน้าที่เป็นช่างทองมานานหลอมแต่ทองมีสีสุกอย่างเดียว ด้วยคิดว่า เราจักทำให้เป็นรูปดอกไม้มีดอกกรรณิการ์และดอกปทุม

เป็นต้น อสุภกัมมัฏฐานจึงไม่เหมาะแก่เธอ กัมมัฏฐานที่น่าพอใจเท่านั้น จึงจะเหมาะแก่เธอ จึงตรัสกับพระเถระว่า สารีบุตร เธอจักเห็นภิกษุรูปที่เธอให้กัมมัฏฐานแล้วลำบากมาตลอด 4 เดือน บรรลุพระอรหัตตผลหลังภัตตาหาร ภายในวันนี้แหละ เธอไปเถิด ดังนี้แล้ว จึงทรงส่งพระเถระไป ทรงเนรมิตดอกปทุมทองขนาดเท่าจักรขึ้นมาแล้วทรงทำให้เป็นเหมือนมันกำลังหลั่งหยาดน้ำจากใบและก้านได้ ได้ประทานให้ด้วยพระดำรัสว่า เอาเถิด ภิกษุ เธอจงถือเอาดอกปทุมนี้ไปวางไว้ที่กองทรายท้ายวิหาร นั่งขัดสมาธิตรงหน้าแล้วบริกรรมว่า โลหิตกำ โลหิตกำ (สีแดง สีแดง) เมื่อเธอรับดอกปทุมจากพระหัตถ์ของพระศาสดาแล้ว จิตก็เลื่อมใส ท่านไปยังท้ายวิหารแล้วพูนทรายขึ้น เอาก้านดอกเสียบเข้าที่กองทรายนั่นแล้วนั่งขัดสมาธิตรงหน้า เริ่มบริกรรมว่า โลหิตกำ โลหิตกำ ครั้งนั้น นิวรณ์ทั้งหลายของท่าน ระงับได้ทันที อุปจารฌานเกิดแล้ว ท่านสามารถทำปฐมฌานให้บังเกิดได้ในลำดับแห่งอุปจารฌานนั้น จนเกิดความชำนาญ นั่งอยู่ตามเดิมแล บรรลุฌานทั้งหลายมีทุติยฌานเป็นต้นแล้วนั่งเล่นฌานในจตุตถฌานที่ตนเองชำนาญอยู่ พระศาสดาทรงทราบว่าฌานทั้งหลายเกิดขึ้นแก่เธอแล้ว ทรงพิจารณาดูว่า เธอจักสามารถทำคุณวิเศษที่ยิ่งไปกว่านี้ให้เกิดขึ้นได้ด้วยตัวเธอเองได้หรือไม่ ทรงทราบว่า ไม่สามารถ จึงทรงอธิษฐานว่า ขอให้ดอกปทุมนั้นจงเหี่ยวแห้งไป ดอกปทุมได้เหี่ยวแห้งมีสีดำเหมือนถูกคนเอามื้อขยี้ เธอออกจากฌานแล้วมองดูดอกปทุมนั้น เห็นอนิจจลักษณะว่า ทำไมหนอดอกปทุมนี้ถูกชราครอบงำได้อย่างนี้ ในอุปาทินนกสังขารไม่เป็นอันต้องพูดถึง มันคงถูกชราครอบงำเป็นแน่ ก็เมื่อท่านเห็นอนิจจลักษณะแล้ว ทั้งทุกขลักษณะทั้งอนัตตลักษณะ ก็เป็นอันเธอเห็นแล้วเหมือนกัน ภพทั้ง 3 ปรากฏแก่ท่านเหมือนถูกไฟลุกติดทั่วและเหมือนซากศพที่คนผูกไว้ที่คอ ในขณะนั้นเอง พวกเด็กพากันลงสระน้ำแห่งหนึ่งไม่ไกลกันกับเธอ เอามือเด็ดดอกโกมุททั้งหลายแล้วกองรวมกันไว้บนบก เธอมองดูดอกโกมุททั้งหลายทั้งบนบกทั้งในน้ำ ลำดับนั้น ดอกโกมุทในน้ำงดงาม ปรากฏแก่เธอเหมือนกำลังหลั่งน้ำออก ดอกโกมุทนอกกนี้เหี่ยวแห้งแล้วที่ตรงปลาย เธอเห็นอนิจจลักษณะชัดเจนขึ้นว่า ชรา ย่อมกระทบอนุปาทินนกสังขารอย่างไร ทำไมจักไม่กระทบอนุปาทินนกสังขารเล่า พระศาสดาทราบว่า บัดนี้กัมมัฏฐานปรากฏแก่เธอแล้ว ประทับนั่งในพระคันธกุฎี ทรงเปล่งพระรัศมีไป พระรัศมีที่ทรงเปล่งไปกระทบเข้าที่หน้าของเธอ เมื่อเธอพิจารณาดูว่า นั่นเหตุอะไรหนอ พระศาสดาเป็นประหนึ่งว่าเสด็จมาประทับยืนในที่ตรงหน้า ท่านลุกขึ้นประคองอัญชลี ลำดับนั้น พระองค์ทรงกำหนดธรรมที่เหมาะแก่เธอแล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

อุจฺฉินฺท สิเนหมตฺตโน
กุมุทำ สารทิกำ ว ปาณินา
สนฺติมคฺคเมว พฺรูหย
นิพฺพานำ สุคเตน เทสิตำ.

เธอจงตัดความเยื่อใยของตนเสีย เหมือนบุคคลถอนดอกโกมุทที่เกิดในฤดูใบไม้ผลิด้วยมือ ฉะนั้น จงพอกพูนหนทางแห่งความสงบเท่านั้น พระนิพพานอันพระสุคตเจ้า ทรงแสดงไว้แล้ว (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 210 หน้า 79)

7. เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้าง มีพรรณนาไว้ว่า มีควาญช้างผู้หนึ่ง ซึ่งตั้งใจว่าจะฝึกช้างสักตัวหนึ่ง แต่ไม่สามารถจะฝึกให้ช้างรับคำสั่งตามที่ตนปรารถนาได้ ยืนอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำอจิรวดี ภิกษุรูปหนึ่ง ซึ่งอดีตเคยเป็นควาญช้างมาก่อน เห็นเหตุการณ์นั้นเข้า จึงเรียกภิกษุทั้งหลายผู้ยืนอยู่ไม่ไกลกันมาคุยด้วยว่า พวกคุณ หากนายควาญช้างนี้แทงช้างตัวนี้ในที่โน้น เขาสามารถให้ช้างรับคำสั่งได้เร็วทีเดียว นายควาญช้างซึ่งยืนอยู่ไม่ไกลได้ยินเข้าก็ทำตาม ผลปรากฏว่าวิธีที่เขาได้จากภิกษุนั้นได้ผล ช้างกลายเป็นสัตว์ที่ได้รับการฝึกแล้ว ภิกษุกลุ่มนั้นจึงนำเรื่องเข้ากราบเรียนพระพุทธเจ้า พระองค์รับสั่งให้เรียกภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้างมาแล้วตรัสถามว่า เขาว่า เธอพูดอย่างนั้นจริงไหม เมื่อเธอยอมรับ พระองค์จึงตำหนิแล้วตรัสต่อไปว่า บุรุษเปล่า เธอต้องการอะไร ด้วยยานคือช้างหรือยานอย่างอื่นที่ฝึกแล้ว เพราะชื่อว่าคนผู้สามารถเพื่อจะไปสู่สถานที่ไม่เคยไปด้วยยานเหล่านี้ หามีไม่ แต่ผู้มีตนฝึกดีแล้วอาจไปสู่สถานที่ไม่เคยไปได้ เพราะฉะนั้น เธอจงฝึกตนเท่านั้น เธอจะต้องการอะไรด้วยการฝึกสัตว์พาหนะเหล่านั้นแล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

น หิ เอเตหิ ยาเนหิ คจฺเฉยฺย อคตๆ ทิสๆ
ยถาตฺตนา สุทนฺเตน ทนฺโต ทนฺเตน คจฺฉติ.

ก็ บุคคลพึงไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไปด้วยยานเหล่านี้ เหมือนคนผู้ฝึกแล้ว ไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไปได้ด้วยตนที่ฝึกแล้ว ทรมานดีแล้ว ฉะนั้นไม่ได้ (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 233 หน้า 139)

8. เรื่องพระนังคลกูฏเถระ มีพรรณนาไว้ว่า ดังได้สดับมา คนยากจนผู้หนึ่ง ทำการรับจ้างของผู้อื่นเลี้ยงชีพ ภิกษุรูปหนึ่งเห็นเขานุ่งผ้าเก่า แบกไถ กำลังเดินไป จึงพูดขึ้นว่า ก็การที่เธอบวชจะไม่ดีกว่าการที่เป็นอยู่อย่างนี้หรือ เขาตอบกลับมาว่า ใครเล่าจักให้กระผมผู้ใช้ชีวิตอย่างนี้บวช ขอรับ ภิกษุพูดว่า หากเธอจักบวช ฉันเองจักให้เธอบวช เขารับว่า ดีละ ขอรับ ถ้าท่านจักให้ผมบวช ผมก็จักบวช ลำดับนั้น ภิกษุนำเขาไปยังพระเชตวันแล้วให้อาบน้ำด้วยมือของตน ให้เธอพักในศาลาแล้วจากนั้นจึงให้บวช ให้เขาเก็บไถพร้อมกับผ้าท่อนเก่าที่เขานุ่งไว้ที่กิ่งไม้ใกล้เขตแดนของศาลาหลังนั้น ในคราวอุปสมบท เขาได้รับชื่อใหม่ว่า นังคลกูฏเถระ พระนังคลกูฏเถระนั้น อาศัยลาภและสักการะที่เกิดขึ้นเพื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอยู่ เมื่อเวลาผ่านไป เกิดกระสันขึ้น เมื่อไม่สามารถจะบรรเทาได้ จึงตกลงใจว่า บัดนี้ เราจักไม่นุ่งห่มผ้ากาสายะทั้งหลายที่เขาถวายด้วยศรัทธาล่ะ เราจักไปเสีย ดังนี้แล้ว ก็ไปยังโคนต้นไม้ ให้โอวาทตนเองด้วยตนเองว่า เจ้าผู้ไม่มีหิริ ไร้ยางอาย เจ้ายังอยากจะนุ่งผ้าขี้ริ้วผืนนี้ สึกไปทำการรับจ้างเลี้ยงชีพหรือ เมื่อท่านให้โอวาทตนเองอยู่อย่างนั้น จิตก็คลายความกระสันลงได้ เมื่อท่านกลับมาได้ 2-3 วัน เกิดกระสันขึ้นอีก จึงสอนตนเองเหมือนอย่างนั้นแล้วกลับใจได้อีกทุกครั้งที่ท่านกระสันขึ้นมา ท่านจะไปยังที่แห่งนั้นแล้วให้โอวาทตนเองโดยทำนองนี้ ครั้งนั้น เหล่าภิกษุ

เห็นท่านไปในที่นั้นประจำ จึงถามว่า ท่านนังคลกูฏเถระ เพราะเหตุอะไรกัน ท่านจึงไปในที่นั้น ท่านตอบว่า ผมไปหาอาจารย์ ขอรับ ดังนี้แล้ว ผ่านไปได้ 2-3 วันเท่านั้น ก็บรรลุพระอรหัตตผล เหล่าภิกษุเมื่อจะทำการหยอกล้อกับท่าน จึงพูดว่า ท่านนังคลกูฏเถระ ทางที่ท่านไปประจำ เหมือนจะไม่มีรอยแล้ว ท่านคงจะไม่ไปหาอาจารย์แล้วกระมัง พระเถระตอบกลับไปว่า อย่างนั้น ขอรับ เมื่อกิเลสเครื่องเกี่ยวข้องยังมีอยู่ ผมได้ไปแล้ว แต่บัดนี้ ผมตัดมันได้เสียแล้ว เพราะฉะนั้น ผมจึงไม่ไป เหล่าภิกษุที่ได้ยินเช่นนั้น เข้าใจว่า ภิกษุรูปนี้พูดเท็จแน่ ๆ เธอพยากรณ์พระอรหัตตผล ดังนี้แล้ว จึงกราบทูลความนั้นแด่พระศาสดา พระศาสดาตรัสว่า เออ ภิกษุทั้งหลาย นังคลกูฏเถระบุตรของเรา ตักเตือนตนเองด้วยตนเองแล สำเร็จกิจแห่งบรรพชิตแล้ว ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงธรรม ได้ทรงภาษิตพระคาถาเหล่านี้ว่า

อตฺตนา โจทยตฺตานํ ปฏิมํเสตมตฺตนา
โส อตฺตคุตฺโต สติมา สุขํ ภิกฺขุ วิหาหิสิ
อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ อตฺตา ว อตฺตโน คติ
ตสฺมา สยม อตฺตานํ อสฺสํ ภทฺรํ ว วาณิโช.

เธอจงเตือนตนด้วยตนเอง จงพิจารณาดูตนนั้นด้วยตนเอง ภิกษุ เธอนั้นมีสติคุ้มครองตนได้แล้ว จักอยู่สบาย ตนแล เป็นที่พึ่งแห่งตน ตนแลเป็นที่ไปของตน เพราะฉะนั้น เธอจงสงวนตนได้ ดุจพ่อค้าม้าสงวนม้าตัวดีไว้ ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 8 ข้อ 261 หน้า 81)

3.3.4 การใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อการสอน

การใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อเนื่องจากพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวกดำรงวิธีชีวิตเรียบง่ายเคียงคู่กับธรรมชาติ ภายในสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการบำเพ็ญธรรมและการแสวงหาปัญญา ย่อมเกิดมีปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่มิได้จัดเข้าในหมวดหมู่ของคน พืช สัตว์ หรือสิ่งของ แต่เกิดจากปัจจัยต่างอย่างกันสร้างเป็นปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมา อย่างเช่น ฟ้าร้องเกิดจากการที่อากาศขยายตัวเคลื่อนที่อย่างรวดเร็ว เพราะความร้อนที่เกิดจากฟ้าแลบ หรือ ฟ้าผ่า เกิดจากการถ่ายเทอย่างรวดเร็วของประจุไฟฟ้าที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในก้อนเมฆ เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งเป็นคำอธิบายในทางวิทยาศาสตร์ เมื่อนำมาใช้เป็นสื่อธรรมให้เข้าถึงผู้รับฟัง ต้องผ่านกระบวนการหลากหลาย เช่น การตีความให้เห็นภาพ ความเหมาะสมในช่วงเวลานั้น เป็นต้น ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างนิทานที่มีอุปมาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมมาประกอบ 8 เรื่อง เช่น

1. เรื่องพระเถระผู้เจริญมรีจิกัมมัฏฐาน มีพรรณนาไว้ว่า ดังได้สดับมา พระเถระนั้นเรียนกัมมัฏฐานจากสำนักของพระศาสดาแล้วคิดว่า เราจักบำเพ็ญสมณธรรม จึงเข้าไปในป่า พากเพียรพยายามอย่างเต็มความสามารถ ก็ไม่อาจบรรลุพระอรหัตตผลได้ จึงกลับมาเข้าเฝ้าพระศาสดาด้วยตั้งใจว่า จักทูลอาราธนาพระองค์ให้ตรัสบอกกัมมัฏฐานให้พิเศษ ในระหว่างทางที่กำลังเดินมา เห็นพยับแดด จึงเอาพยับแดดมาเป็นกัมมัฏฐานว่า พยับแดดนี้ตั้งขึ้นแล้วในฤดูร้อน มักปรากฏแก่บุคคล

ทั้งหลายผู้ยืนอยู่ในที่ไกล เหมือนมีรูปร่าง แต่ไม่ปรากฏเลยแก่บุคคลผู้มายังที่ใกล้ ฉันใด แม้อัตภาพนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะต้องเกิดขึ้นและเสื่อมไป เมื่อเดินทางไปเรื่อย ๆ เกิดอาการเมื่อยล้าจึงแวะลงไปสรงน้ำที่แม่น้ำอจิรวดี นั่งพักที่ร่มไม้ริมฝั่งแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวกรากแห่งหนึ่ง สังเกตเห็นฟองน้ำใหญ่ที่ก่อตัวขึ้นเพราะแรงของน้ำกระทบกันแล้วแตกไป ได้ถือเอาเป็นอารมณ์ว่า แม้อัตภาพนี้ ก็มีรูปร่างอย่างนั้นเหมือนกัน เพราะต้องเกิดขึ้นและแตกสลายไป พระศาสดาประทับนั่งที่พระคันธกุฏีทอดพระเนตรเห็นพระเถระนั้นแล้ว จึงตรัสว่า อย่างนั้นแหละ ภิกษุ อัตภาพนี้มีรูปร่างอย่างนั้น มีอันเกิดขึ้นและแตกสลายไปเป็นสภาพแน่แท้ เหมือนฟองน้ำและพยับแดด ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า

เผณูปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา
มรีจิธมฺมํ อภิสมฺพุธาโน
เฉตฺวาน มารสฺส ปปุปฺผกานิ
อทสฺสนํ มจฺจุราชสฺส คจฺเฉ.

ภิกษุสิ้นอาสวะแล้ว รู้ว่ากายนี้เปรียบเสมือนฟองน้ำ รู้ยิ่งขึ้นไปว่า ร่างกายนี้มีธรรมดาเหมือนพยับแดด ตัดพวงดอกไม้ของมารเสร็จแล้ว พึงไปยังสถานที่ที่พญามัจจุราชหาไม่พบ (ขุ.ธ, เล่ม 3 ข้อ 34 หน้า 4)

2. เรื่องพระลกุณฏกภัททิยเถระ มีพรรณนาไว้ว่า พระเถระถูกคนอื่นล้อเพราะว่าท่านเป็นคนร่างเล็ก ได้ฟังมาว่า สหธรรมิกทั้งหลายมีสามเณรเป็นต้นผู้ที่ยังเป็นปุถุชน เห็นพระเถระแล้วนึกว่าเป็นสามเณร จึงจับท่านที่ศีรษะบ้าง ที่หูบ้าง ที่จมูกบ้าง พร้อมกับพูดว่า พ่อเณร คุณไม่อยากสึกยังยินดีหนักแน่นในพระพุทธศาสดาหรือ พระเถระไม่โกรธพวกเขาเลย ทั้งไม่ตอบโต้ด้วยวาจาหรือกำลังเลย ในคราวหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายพากันสนทนาในโรงธรรมว่า พวกคุณจงดูเถิด สหธรรมมิกทั้งหลายมีสามเณรเป็นต้น เห็นท่านลกุณฏกภัททิยเถระแล้วพากันรังแกท่านอย่างนั้น อย่างนี้ แต่ท่านกลับไม่โกรธ ไม่ตอบโต้พวกเขาเลย พระศาสดาเสด็จมาพอดีจึงตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลายพวกเธอคุยอะไรกัน เมื่อได้รับคำตอบว่า พวกข้าพระองค์คุยกันเรื่องนี้ พระเจ้าข้า จึงตรัสตอบไปว่าอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาพระขีณาสพ ย่อมไม่โกรธ ไม่ประทุษร้ายเลย เพราะท่านเหล่านั้น ไม่หวั่นไหว ไม่สะเทือน เช่นกับศิลาแท่งทึบ ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม ตรัสพระคาถานี้ว่า

เสโล ยถา เอกฆโน วาเตน น สมีรติ
เอวํ นินฺทาปสํสาสุ น สมิญฺชนฺติ ปณฺฑิตา.

ภูเขาศิลาแท่งทึบแท่งเดียว ย่อมไม่สะเทือนด้วยลม ฉันใด บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะนินทาและสรรเสริญ ฉันนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 4 ข้อ 65 หน้า 39)

3. เรื่องพระสารีบุตรเถระ มีพรรณนาไว้ว่า ความพิสดารว่าในสมัยหนึ่ง พระสารีบุตรหลังจากออกพรรษาแล้ว ประสงค์จะหลีกจาริก จึงทูลลาพระศาสดา ถวายบังคมแล้วก็ออกไปพร้อม

กับบริวารของท่าน ภิกษุแม้เหล่าอื่นพากันตามส่งท่านแล้ว ท่านพูดกับภิกษุทั้งหลายผู้ปรากฏด้วยชื่อและโคตรแล้วบอกให้กลับไป ในจำนวนภิกษุที่ไปส่งท่านเหล่านั้น มีอยู่รูปหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏด้วยชื่อและโคตร คิดว่า โอหนอ พระเถระน่าจะยกย่องพูดคุยกับเราบ้าง ด้วยสามารถชื่อและโคตรแล้วค่อยให้กลับ พระเถระไม่ทันได้กำหนดถึงท่าน ในระหว่างภิกษุหลายรูป ทำให้ภิกษุรูปนั้นเจ็บแค้นแล้วผูกอาฆาตในพระเถระว่า พระเถระไม่ยกย่องเรา เหมือนภิกษุรูปอื่น มุมสังฆาฏิแม้ของพระเถระโดนตัวของภิกษุนั้นแล้ว แม้ด้วยเหตุนั้น เธอก็ผูกอาฆาตแล้วเหมือนกัน เธอรู้ว่า บัดนี้ พระเถระคงจักเลยที่ใกล้วิหารไปแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้วกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระสารีบุตรทำร้ายข้าพระองค์ เหมือนทำลายหมวกหู ไม่ขอโทษข้าพระองค์เลย บัดนี้หลีกไปสู่ที่จาริกแล้ว พระศาสดาจึงรับสั่งให้เรียกพระเถระมาแล้ว

ในขณะนั้น พระมหาโมคคัลลานเถระและพระอานนทเถระคิดว่า พระศาสดาไม่ทรงทราบถึงความที่ภิกษุรูปนี้ มิได้ถูกที่ชายของเราทำร้ายแล้ว ก็หาไม่ แต่พระองค์ทรงพระประสงค์จะให้พี่ชายของเราบันลือสีหนาท เราจักให้บริษัทประชุมกัน พระเถระทั้งสองถือลูกกุญแจไว้ในมือ เปิดประตูบริเวณแล้วพูดว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านออกมาเถิด ๆ บัดนี้ ท่านพระสารีบุตรจักบันลือสีหนาท ณ เบื้องพระพักตร์ของพระศาสดา ดังนี้แล้ว ให้ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประชุมกัน ฝ่ายพระสารีบุตรมาถวายบังคมพระศาสดาแล้วนั่งลง ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสถามเนื้อความนั้นกับท่าน ท่านมิได้กราบเรียนทันทีว่า ข้าพระองค์มิได้ทำร้ายภิกษุรูปนี้ เมื่อจะกล่าวถึงคุณธรรมของตนเอง จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สติซึ่งเป็นไปในกาย ภิกษุรูปใดไม่พึงให้เข้าไปตั้งไว้ในกาย ภิกษุรูปนั้น กระทบกระทั่งพรหมจารีรูปใดรูปหนึ่งในศาสนานี้ ไม่ขอโทษแล้วพึงหลีกไปสู่ที่จาริกแน่ ดังนี้แล้ว ประกาศถึงความที่ตนเองมีจิตใจเสมอกันกับน้ำ ไฟ ลม ผ้าเช็ดธุลี เด็กของคนจัณฑาล โคหนุ่มซึ่งมีเขาขาด ความอึดอัดด้วยกายของตนเหมือนกับซากงูเป็นต้น และการบริหารกายของตน ดุจภาชนะสำหรับใส่มันข้น โดยนัยเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลย่อมทิ้งของสะอาดบ้าง ของไม่สะอาดบ้าง ลงในแผ่นดิน แม้ฉันใด เมื่อท่านกล่าวถึงคุณธรรมของตนเองโดยใช้อุปมา 9 อย่างนี้อยู่ แผ่นดินใหญ่สั่นไหวจนถึงที่สุดน้ำ ครบ 9 ครั้ง ในเวลาที่ท่านนำอุปมาเปรียบด้วยผ้าเช็ดธุลี เด็กของคนจัณฑาล และภาชนะสำหรับใส่มันข้นมา เหล่าภิกษุผู้เป็นปุถุชน ไม่สามารถจะกลั้นน้ำตาไว้ได้ เหล่าภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพต่างพากันเกิดธรรมสังเวช เมื่อท่านกำลังกล่าวถึงคุณธรรมของตนอยู่นั่นแล ทันใดนั้นเอง เกิดความเร่าร้อนขึ้นในร่างกายของภิกษุผู้กล่าวตู่ เธอจึงหมอบลงใกล้พระบาทของ พระศาสดาประกาศโทษในเพราะการกล่าวตู่ด้วยคำที่ไม่เป็นจริงแล้วแสดงโทษล่วงเกิน

พระศาสดาตรัสเรียกพระเถระมาแล้ว ตรัสว่า สารีบุตร เธอจงยกโทษให้โมฆบุรุษนี้เสียตราบเท่าที่ศีรษะของเธอจักไม่แตกเป็น 7 เสี่ยง พระเถระจึงนั่งกระหย่ง ประคองอัญชลี กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ยกโทษให้ผู้มีอายุนั้น และขอให้ผู้มีอายุนั้นโปรดยกโทษให้ข้าพระองค์ด้วย ถ้าโทษของข้าพระองค์มีอยู่ ภิกษุทั้งหลายที่อยู่ในเหตุการณ์ ต่างพากันกล่าวว่า

ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงดูความที่พระเถระมีคุณธรรมไม่ต่ำทราม ท่านไม่กระทำความโกรธหรือความประทุษร้ายเพียงเล็กน้อย ต่อภิกษุผู้กล่าวตู่ท่านด้วยถ้อยคำเท็จ ตัวท่านเองกลับนั่งกระหย่งประคองอัญชลี ขอโทษภิกษุนั้น พระศาสดาเมื่อได้สดับดังนั้น จึงตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอคุยเรื่องอะไรกัน เมื่อพวกเธอกราบทูลว่า เรื่องนี้ พระเจ้าข้า จึงตรัสต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย ใคร ๆ มิอาจบันดาลความโกรธหรือความประทุษร้ายให้เกิดขึ้นแก่ภิกษุเช่นกับสารีบุตรได้เลย ภิกษุทั้งหลาย จิตใจของสารีบุตร เป็นเช่นกับแผ่นดินใหญ่ เป็นเช่นกับเสาเขื่อนและห้วงน้ำใส เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

ปถวีสโม โน วิรุชฺชติ
อินฺทขีลูปโม ตาทิ สุพฺพโต
รหโท ว อเปตกทฺทโม
สํสารา น ภวนฺติ ตาทิโน.

ภิกษุใด ผู้เสมอด้วยแผ่นดิน เปรียบดังเสาเขื่อน ผู้คงที่ ผู้มีวัตรดี ผู้ปราศจากกิเลสเพียงดังเปือกตม เหมือนห้วงน้ำที่ปราศจากเปือกตม ย่อมไม่ยินร้าย สงสารทั้งหลายย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น ผู้คงที่ (ขุ.ธ, เล่ม 4 ข้อ 76 หน้า 67)

4. เรื่องภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา มีพรรณนาไว้ว่า ได้ยินว่า ภิกษุเหล่านั้นพากันเรียนกัมมัฏฐานจากสำนักของพระศาสดาแล้วเข้าป่า ถึงพยายามจนสุดความสามารถก็ไม่ได้บรรลุคุณวิเศษใด ๆ จึงคิดว่า พวกเราต้องเรียนกัมมัฏฐานให้พิเศษขึ้นอีก ระหว่างทางที่กำลังเดินมายังสำนักของพระศาสดา สังเหตุเห็นพยับแดด จึงเจริญกัมมัฏฐานโดยมีพยับแดดเป็นอารมณ์แล้วพากันมา ในขณะที่พวกเธอเข้าไปยังวิหารนั่นเอง ฝนก็กระหน่ำลงมา พวกเธอยืนอยู่ที่หน้ามุขนั้น ๆ เห็นฟองน้ำทั้งหลายซึ่งตั้งขึ้นแล้วแตกไปอยู่ด้วยความเร็วของสายน้ำ จึงยึดเอาเป็นอารมณ์ว่า อัตภาพแม้นี้ คล้ายกับฟองน้ำ เพราะต้องเกิดขึ้นแล้วแตกสลายไปเหมือนกัน พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฎี ทรงตรวจดูภิกษุเหล่านั้นแล้วทรงแผ่พระรัศมีไป เหมือนตรัสกับพวกเธอในที่ต่อหน้าแล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

ยถา พุพฺพุฬกํ ปสฺเส ยถา ปสฺเส มรีจิกํ
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ.

พญามัจจุราช ย่อมไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นโลกอยู่ เหมือนบุคคลเห็นฟองน้ำ เหมือนบุคคลพึงเห็นพยับแดด ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 6 ข้อ 139 หน้า 33)

5. เรื่องพระสัมมัชชนเถระ มีพรรณนาไว้ว่า ได้ยินว่า พระเถระนั้นไม่แบ่งเวลาให้เป็นสัดส่วนว่าเช้าหรือเย็น เที่ยวปัดกวาดบริเวณอยู่ตลอด อยู่มาวันหนึ่ง เธอถือไม้กวาดไปยังที่ใกล้ของพระเรวตเถระผู้กำลังพักในที่พักกลางวันแล้วพูดขึ้นว่า ท่านองค์นี้เกียจคร้านมาก บริโภคของที่ชนถวายด้วยศรัทธาแล้วมานั่งอยู่ การที่ท่านถือไม้กวาดแล้วกวาดบริเวณแห่งหนึ่ง จะไม่ควรกว่าหรือ พระเรวตเถระได้ยินเข้า จึงคิดว่า เราต้องให้โอวาทเธอบ้าง ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า มานี่ก่อนคุณ พระสัมมัชชนเถระกล่าวว่า

อะไร ขอรับ ท่านตอบว่า ท่านจงไป สรงน้ำเสร็จแล้วมาหาฉันหน่อย พระสัมมัชชนเถระได้ทำตามแล้ว ลำดับนั้น พระเรวตเถระให้เธอนั่ง ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง เมื่อจะกล่าวสอน จึงพูดขึ้นว่า คุณ ธรรมดาว่าภิกษุจะเที่ยวกวาดตลอดเวลาไม่สมควร ก็การที่ภิกษุกวาดแต่เช้าตรู่แล้วออกเที่ยวบิณฑบาต หลังจากกลับมาแล้วนั่งพักในที่พักกลางคืนหรือที่พักกลางวันแล้วลงมือสาธยายอาการ 32 เริ่มตั้งความสิ้นไปและความเสื่อมไปในอัตภาพ เสร็จแล้วลุกขึ้นปัดกวาดอีกรอบในตอนเย็น ควรกว่า ภิกษุอย่ากวาดตลอดเวลา พึงหัดให้โอกาสตนเองเสียบ้าง พระสัมมัชชนเถระนั้นหลังจากได้รับโอวาทเสร็จ ก็ปฏิบัติตาม ไม่นานเท่าไรนักก็บรรลุพระอรหัตตผล ที่นั้น ๆ ได้รกรุงรังเสียแล้ว ลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงพูดกับท่านว่า คุณสัมมัชชนะ ที่นั้น ๆ รกรุงรัง เพราะเหตุอะไรกัน ท่านจึงไม่กวาด ท่านตอบกลับไปว่า ท่านขอรับ กระผมทำอย่างนั้นในเวลาที่ตนเองยังประมาท บัดนี้ กระผมไม่ประมาทแล้ว ภิกษุทั้งหลายได้ยินเข้าจึงกราบทูลแด่พระศาสดาว่า ภิกษุรูปนี้พยากรณ์อรหัตตผล พระศาสดาตรัสว่า อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุตรของเราเที่ยวกวาดอยู่ในเวลาที่ตนเองประมาทในคราวก่อน แต่บัดนี้ เธอยับยั้งอยู่ได้ด้วยความสุขอันเกิดแต่มรรคและผล จึงไม่กวาด ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า

โย จ ปุพฺเพ ปมชฺชิตฺวา ปจฺฉา โส นปฺปมชฺชติ
โสมํ โลกํ ปภาเสติ อพฺภา มุตฺโต ว จนฺทิมา.

ก็ ผู้ใดประมาทแล้วในกาลก่อน ภายหลังกลับไม่ประมาท ผู้นั้น ย่อมยังโลกนี้ให้สว่างได้ เปรียบเหมือนดวงจันทร์พ้นแล้วจากหมอก ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 6 ข้อ 141 หน้า 37)

6. เรื่องพระติสสเถระ มีพรรณนาไว้ว่า ดังได้สดับมา กุลบุตรชาวเมืองสาวัตถีคนหนึ่งได้บรรพชาอุปสมบทแล้ว ปรากฏชื่อว่า พระติสสเถระ ในคราวต่อมา ท่านเข้าจำพรรษา ณ วิหารในชนบท ได้ผ้าสาฎกเนื้อหยาบขนาด 8 ศอกมา หลังจากออกพรรษา จึงเอาผ้านั้นไปมอบให้พี่สาว พี่สาวรับมาแล้วคิดว่า ผ้าผืนนี้หยาบเกินไป ไม่เหมาะแก่น้องชายของเรา จึงใช้มีดอันคมตัดผ้าให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย โขลกในครกแล้วสาง ดีด กรอ ปั่น จนเป็นด้ายเนื้อละเอียดเสร็จแล้วจึงให้ทอเป็นผ้าสาฎกผืนใหม่ ฝ่ายพระเถระก็ตระเตรียมด้ายและเข็มไว้พร้อม นิมนต์ภิกษุหนุ่มและสามเณรผู้ทำจีวรให้ประชุมกันแล้วเดินทางไปหาพี่สาว พูดว่า พี่จงให้ผ้าที่ฉันให้ไว้คราวนั้นแก่ฉันเถิด ฉันจักให้เขาทำเป็นจีวร พี่สาวจึงนำผ้าสาฎกขนาด 9 ศอกออกมาวางใกล้มือของพระน้องชาย ท่านรับผ้ามาพิจารณาสักครู่ ก็พูดขึ้นว่า นี่ไม่ใช่ผ้าสาฎกของฉัน ของฉันประมาณ 8 ศอก ผ้าผืนนี้ เนื้อละเอียด มีขนาด 9 ศอก ผ้าผืนนี้มิใช่ของฉันดอก นี้เป็นผ้าของพี่ ฉันไม่ต้องการผ้านี้ พี่จงให้ผ้าผืนเดิมแก่ฉันเถิด พี่สาวจึงตอบว่า ท่านผู้เจริญ นี่เป็นผ้าของท่านโดยแท้ ท่านรับไว้เถิด แต่พระผู้เป็นน้องชายก็ไม่ยอมรับเอา ลำดับนั้น พี่สาวจึงบอกกิจที่ตนเองทำทุกอย่างแก่พระน้องชายแล้วได้ถวาย ด้วยกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ นี่เป็นผ้าของท่านโดยแท้ ขอท่านจงรับผ้านั้นไว้ พระน้องชายจึงรับเอาผ้าผืนนั้นไปวิหารแล้วเริ่มขั้นตอนการทำจีวร ขณะนั้น พี่สาวของท่านตระเตรียมของสำหรับถวายมีข้าวยาคูและภัตรเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่ภิกษุและสามเณรผู้ทำจีวรของพระน้องชาย ในวันที่จีวรสำเร็จ พี่สาว ให้คนทำ

สักการะมากมาย ตัวพระเถระมองดูจีวรแล้วเกิดความเยื่อใยในจีวรนั้น คิดว่า พรุ่งนี้ เราจักห่มจีวรนั้นแล้วพับพาดไว้ที่สายระเดียง ในคืนนั้นเอง ไม่สามารถจะให้อาหารที่ตนเองฉันเข้าไปย่อยได้ จึงมรณภาพแล้วเกิดเป็นเล็นที่จีวรผืนนั้นเอง ฝ่ายพี่สาวทราบข่าวการมรณภาพของท่านแล้วร้องไห้ฟูมฟายไกล้เท้าของพวกภิกษุ พวกภิกษุทำการเผาสรีระของท่านแล้วพูดกันว่า จีวรนั้นต้องตกเป็นของสงฆ์แท้ เพราะเหตุที่ท่านติสสะไม่มีคิลานุปัฏฐาก พวกเราจักแบ่งจีวรนั้นกัน แล้วให้นำจีวรนั้นออกมาเล็นวิ่งร้องไปข้างโน้นทีข้างนี้ทีว่า พวกนี้แย่งจีวรอันเป็นของ ๆ เรา พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฏีทรงสดับเสียงนั้นด้วยทิพยโสตะ จึงตรัสว่า อานนท์ เธอจงบอกภิกษุทั้งหลายเสียว่า อย่าเพิ่งแบ่งจีวรของติสสะ ต้องเก็บไว้ 7 วันก่อนแล้วค่อยแบ่งกัน

พระเถระรับพระดำรัสแล้วให้ภิกษุทั้งหลายทำตาม แม้เล็นนั้นตายในวันที่ 7 เกิดในวิมานชั้นดุสิต ในวันที่ 8 พระศาสดารับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงแบ่งจีวรของติสสะแล้วถือเอาเถิด พวกภิกษุทำตามแล้ว คราวนั้น พวกภิกษุพากันสนทนาในโรงธรรมว่า เหตุไฉน พระศาสดาจึงทรงรับสั่งให้เก็บจีวรของพระติสสะไว้ 7 วันแล้วทรงอนุญาตให้แบ่งกันได้ในวันที่ 8 พระศาสดาเสด็จมาพอดี จึงตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเธอนั่งสนทนากันด้วยเรื่องอะไร เมื่อพวกเธอกราบทูลว่าด้วยเรื่องนี้ พระเจ้าข้า จึงตรัสตอบว่า ภิกษุทั้งหลาย ติสสะเกิดเป็นเล็นที่จีวรของตนเอง เมื่อพวกเธอพากันแบ่งจีวรนั้น วิ่งพล่านไปข้างโน้นทีข้างนี้ทีว่า พวกนี้แย่งจีวรอันเป็นของ ๆ เรา เมื่อพวกเธอถือเอาจีวรของติสสะอยู่ เขาโกรธพวกเธอแล้วพึงตกนรก เพราะเหตุนั้น ฉันจึงให้พวกเธอเก็บจีวรไว้ก่อน บัดนี้เขาเกิดในวิมานชั้นดุสิตแล้ว เพราะเหตุนั้น ฉันจึงอนุญาตให้พวกเธอถือเอาจีวรได้ เมื่อภิกษุพวกนั้นกราบทูลอีกว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขึ้นชื่อว่าตัณหานี้หยาบช้าจริงหนอ จึงตรัสตอบว่า อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่าตัณหาของสัตว์เหล่านี้หยาบ สนิมเกิดจากเหล็ก ก็กัดกินเหล็กนั่นเอง ทำให้เหล็กเสียหาย ทำให้ใช้การไม่ได้ ฉันใด ตัณหานี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นภายในของสัตว์เหล่านี้แล้วก็ย่อมทำให้สัตว์เหล่านี้เกิดในอบายภูมิ 4 มีนรกเป็นต้น ให้ถึงความพินาศ ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

อยสา ว มลำ สมุฏฺฐาย
ตทุฏฺฐาย ตเมว ขาทติ
เอวำ อติโธนจารินำ
สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคตึ.

สนิมตั้งขึ้นแต่เหล็ก ครั้นตั้งขึ้นแต่เหล็กแล้วย่อมกัดกินเหล็กนั่นแหละ ฉันใด กรรมทั้งหลายของตน ย่อมนำบุคคลผู้มักประพฤติล่วงปัญญาที่ชื่อว่า โธนา ไปสู่ทุคติ ฉันนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 184 หน้า 11)

7. เรื่องอุบาสก 5 คน มีพรรณนาไว้ว่า ได้ยินว่า อุบาสกเหล่านั้น ต้องการฟังธรรม จึงไปยังวิหารแล้วถวายบังคมพระศาสดา นั่งลง ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง ก็พระดำริที่ว่า ผู้นี้เป็นกษัตริย์ ผู้นี้เป็นพราหมณ์ ผู้นี้เป็นคนมั่งมี ผู้นี้เป็นคนยากจน เราจักแสดงธรรมอย่างพิเศษแก่ผู้นี้ จักไม่แสดงแก่ผู้นี้

ย่อมไม่มีทางเกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระองค์เมื่อจะทรงแสดงธรรมปรารภคนใดคนหนึ่ง ย่อมทรงทำความเคารพธรรมไว้เป็นหลักแล้วจึงทรงแสดง เปรียบเสมือนเทพเจ้าผู้มีฤทธิ์บันดาลให้น้ำในอากาศหลั่งออกอยู่ ฉะนั้น ก็บรรดาอุบาสกที่เข้าไปหาพระองค์ผู้ทรงแสดงธรรม ผู้หนึ่งนั่งหลับ ผู้หนึ่งนั่งเอานิ้วเขียนแผ่นดิน ผู้หนึ่งนั่งเขย่าต้นไม้ ผู้หนึ่งนั่งแหงนหน้ามองอากาศ แต่มีอยู่ผู้หนึ่งนั่งฟังธรรมโดยเคารพ พระอานนทเถระนั่งถวายงานพัดพระศาสดาอยู่ คอยสังเกตอาการของพวกเขาแล้วกราบทูลพระศาสดาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทรงบันลือลั่น ดุจมหาเมฆคำราม ทรงแสดงธรรมแก่อุบาสกเหล่านี้ แต่กลับกัน พวกเขา เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมอยู่ นั่งทำสิ่งนี้และสิ่งนี้ พระศาสดาตรัสว่า อานนท์ เธอไม่รู้จักพวกเขาหรือ พระเถระกราบทูลว่า ไม่รู้จัก พระเจ้าข้า พระองค์ตรัสว่า ก็บรรดาอุบาสกเหล่านั้น อุบาสกผู้ที่นั่งหลับเคยเกิดเป็นงูถึง 500 ชาติ พาดหัวไว้บนขนดแล้วหลับ แม้จนบัดนี้ เขาก็ยังหลับไม่อิ่ม เสียงของเราย่อมไม่เข้าไปยังหูของเขาได้ พระเถระกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสโดยลำดับหรือว่าตรัสเป็นตอน ๆ พระองค์ตรัสว่า อานนท์ แท้จริงแล้ว แม้แต่พระสัพพัญญุตญาณ ก็ไม่สามารถจะกำหนดการอุบัติของอุบาสกผู้นั่น ผู้อุบัติอยู่ในระหว่าง ๆ อย่างนี้คือ ความเป็นมนุษย์ตามระยะเวลา ความเป็นเทพตามระยะเวลา ความเป็นนาคตามระยะเวลา แต่อุบาสกนั่นเคยเกิดเป็นนาคถึง 500 ชาติ โดยลำดับ ถึงหลับอยู่ ก็ไม่อิ่มในการหลับเสียเลย ส่วนอุบาสกผู้นั่งเอานิ้วขีดเขียนแผ่นดินนั่น เคยเกิดเป็นใส้เดือนถึง 500 ชาติ โดยลำดับ ขุดแผ่นดินแล้ว ถึงบัดนี้ก็ยังคงเขียนแผ่นดินด้วย เนื่องด้วยความประพฤติที่ตนเองได้เคยทำมาในกาลก่อน ย่อมไม่ฟังเสียงของเรา ส่วนอุบาสกผู้นั่งเขย่าต้นไม้อยู่นั่น เคยเกิดเป็นลิงถึง 500 ชาติ โดยลำดับ ถึงบัดนี้ก็ยังคงเขย่าต้นไม้อยู่ เนื่องด้วยความประพฤติที่ตนเองได้เคยทำมาในกาลก่อน เสียงของเราย่อมไม่เข้าหูของเขา ฝ่ายพราหมณ์ผู้นั่งแหงนมองอากาศอยู่นั่น เคยเกิดเป็นหมอผู้ทำนายฤกษ์ถึง 500 ชาติ โดยลำดับ ถึงบัดนี้ก็ยังแหงนมองอากาศอยู่ เนื่องด้วยความประพฤติที่ตนเองได้เคยทำมาในกาลก่อน เสียงของเราย่อมไม่เข้าหูของเขา ส่วนพราหมณ์ผู้นั่งฟังธรรมโดยความเคารพนั่น เคยเกิดเป็นพราหมณ์ผู้ท่องมนต์ถึงฝั่งแห่งไตรเพทถึง 500 ชาติ โดยลำดับ ถึงบัดนี้ ก็ย่อมฟังธรรมโดยเคารพ เหมือนดั่งเทียบเคียงมนต์อยู่

พระอานนท์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระธรรมเทศนาของพระองค์ย่อมแทรกซึมเข้าไปได้ถึงอวัยวะที่ผิวเป็นต้น จนถึงเยื่อในกระดูก เพราะเหตุอะไรกัน อุบาสกเหล่านี้ แม้เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมอยู่ จึงไม่ฟังโดยเคารพ พระองค์ตรัสว่า อานนท์ เห็นทีเธอจะสำคัญว่า ธรรมของเรา บุคคลพึงฟังได้ง่ายกระมัง พระเถระกราบทูลว่า ก็ธรรมของพระองค์ บุคคลพึงฟังได้ยากหรือ ขอรับ พระองค์ตรัสว่า ใช่แล้ว อานนท์ พระเถระทูลถามว่า เพราะเหตุอะไร ขอรับ พระองค์ตรัสว่า อานนท์ บทว่า พุทโธ ก็ดี บทว่า ธมฺโม ก็ดี บทว่า สงฺโฆ ก็ดี สัตว์เหล่านี้ ไม่เคยได้ฟังในหลายแสนกัลป์ เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านี้จึงไม่สามารถฟังธรรมนี้ได้ แต่ในสงสารซึ่งมีเบื้องต้นและที่สุดที่ใคร ๆ ตามค้นไปไม่ได้ สัตว์เหล่านี้เคยได้ฟังดิรัจฉานกถาอันมีอย่างต่าง ๆ มาแล้ว เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านี้จึงเที่ยว

ขับร้อง ฟ้อนรำอยู่ในสถานที่ทั้งหลายมีโรงสำหรับดื่มสุราและสนามสำหรับเล่นเป็นต้น จึงไม่สามารถฟังธรรมได้

พระเถระกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อุบาสกเหล่านั่นอาศัยเหตุอะไร จึงไม่สามารถฟังธรรมได้ ลำดับนั้น พระองค์จึงตรัสว่า อานนท์ พวกเขาอาศัยราคะ โทสะ โมหะ ตัณหา จึงไม่สามารถ ขึ้นชื่อว่าไฟ อันเช่นกับไฟคือราคะ ไม่มี ไฟใด ไม่แสดงแม้แต่เถ้า ย่อมไหม้สัตว์ทั้งหลายแท้จริง แม้แต่ไฟบัลลัยกัลป์ ที่บังเกิดได้เพราะอาศัยความปรากฏของพระอาทิตย์ 7 ดวง ย่อมไหม้โลกโดยไม่ให้อะไร ๆ เหลืออยู่เลย ก็จริง ถึงกระนั้น ไฟนั้น ย่อมไหม้ในบางครั้งเท่านั้น ขึ้นชื่อว่าช่วงเวลาที่ไฟคือราคะ จะไม่ไหม้ ไม่มี เพราะฉะนั้น ชื่อว่าไฟอันเสมอด้วยราคะก็ดี ผู้จับเสมอด้วยโทสะก็ดี ข่ายอันเสมอด้วยโมหะก็ดี แม่น้ำอันเสมอด้วยตัณหาก็ดี ไม่มี ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

นตฺถิ ราคสโม อคฺคิ นตฺถิ โทสสโม คโห
นตฺถิ โมหสมํ ชาลํ นตฺถิ ตณฺหาสมา นที.

ไฟเสมอด้วยราคะ ย่อมไม่มี ผู้จับเสมอด้วยโทสะ ย่อมไม่มี ข่ายเสมอด้วยโมหะ ย่อมไม่มี แม่น้ำเสมอด้วยตัณหา ย่อมไม่มี (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 190 หน้า 27)

8. เรื่องอาคันตุกภิกษุ มีพรรณนาไว้ว่า ได้ยินว่า ภิกษุเหล่านั้นเข้าจำพรรษาในพระนครใกล้ชายแดนแห่งหนึ่ง อยู่อย่างผาสุกในเดือนแรกเท่านั้น พอกลางเดือน พวกโจรได้ออกมาปล้นหมู่บ้านซึ่งเป็นที่โคจรของภิกษุเหล่านั้นแล้วจับพวกชาวบ้านเป็นเชลยไป ตั้งแต่นั้นมา พวกคนพากันซ่อมแซมบำรุงพระนคร เพื่อต้องการป้องการพวกโจร จึงไม่มีโอกาสจะดูแลภิกษุเหล่านั้นอย่างแข็งขัน ภิกษุเหล่านั้นจำพรรษาโดยปราศจากความสำราญ เมื่อออกพรรษาแล้ว จึงได้ไปยังเมืองสาวัตถีเพื่อเข้าเฝ้าพระศาสดา ถวายบังคมเสร็จแล้วนั่งลง ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง พระศาสดาทรงทำการต้อนรับพวกเธอแล้วตรัสถามว่า เป็นอย่างไรบ้าง ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออยู่สบายกันหรือ เมื่อพวกเธอกราบทูลว่า พระเจ้าข้า พวกข้าพระองค์อยู่สบายในเดือนแรกเท่านั้น ช่วงกลางเดือน พวกโจรได้ปล้นบ้านเรือนตั้งแต่นั้นมา พวกคนพากันซ่อมแซมบำรุงพระนคร ไม่ได้โอกาสที่จะบำรุงอย่างแข็งขัน เพราะฉะนั้นพวกข้าพระองค์จึงจำพรรษาโดยปราศจากความสำราญ จึงตรัสต่อไปว่า ช่างมันเถิด ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าเก็บมาคิดเลย ธรรมดาว่าการอยู่สบายตลอดเวลา บุคคลหาได้ยากเย็น ธรรมดาว่าภิกษุรักษาอัตภาพนี้แหละ เหมือนกับพวกคนปกป้องพระนคร ย่อมควร ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

นครํ ยถา ปจฺจนฺตํ คุตฺตํ สนฺตรพาหิรํ
เอวํ โคเปถ อตฺตานํ ขโณ โว มา อุปจฺจคา
ขณาตีตา หิ โสจนฺติ นิรยมหิ สมปฺปิตา.

พวกเธอ พึงคุ้มครองตน เหมือนกับพวกมนุษย์ป้องกันปัจจันตนคร ทั้งภายในทั้งภายนอกฉะนั้น ขณะอย่าได้เข้าไปล่วงพวกเธอเสีย เพราะว่าชนทั้งหลายผู้ล่วงเสียซึ่งขณะเป็นผู้เบียดเสียดกันนรก เศร้าโศกอยู่ (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 229 หน้า 131)

สรุปความว่า พระพุทธองค์ทรงสอนโดยใช้สื่อธรรมชาติอุปกรณ์ประกอบการสอนมาตั้งแต่พุทธกาล และอุปกรณ์นั้นไม่ต้องลงทุนทำขึ้นใหม่ เพราะมีอยู่แล้วทั่วทุกหนทุกแห่งอันเป็นของที่มีอยู่ในธรรมชาติอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังทรงเลือกใช้ในลักษณะของการสื่อธรรมชาติ ให้ได้ความมากที่สุดโดยคำนึงถึงประเภทของผู้เรียนหรือผู้ฟังอันได้แก่รูป สัญญาและจิตใจเป็นหลัก นับว่าพระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ที่มีวิธีการให้การศึกษาได้อย่างยอดเยี่ยมที่สุด

3.4 สรุปสาระสำคัญ

1) หลักการและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าทำให้คนเกิดความรู้ถึงขั้นวิชชุญาณและสัมโพธิญาณได้ ด้วยการพูดธรรมดา และสามารถให้ผู้ฟังรู้ถึงขั้นอริยสัจ เกิดการเปลี่ยนแปลงจากปุถุชนเป็นอริยบุคคล เริ่มจากตัวผู้สอนตัวผู้เรียน และตัวเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน พระองค์แสดงไปตามลำดับ ยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ ด้วยความเมตตา ไม่เห็นแก่อามิส และแสดงไปโดยไม่กระทบตนและคนอื่น

2) จุดมุ่งหมายในการสอน พระองค์ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่รู้และจำเป็นเท่านั้น ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลที่ผู้ฟังพิจารณาตามให้เห็นด้วยตนเอง และสอนการปฏิบัติตามให้ได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตน โดยทำไปตามฉันทะ ใช้ความอยากที่เป็นกุศลจิตละความอยากอกุศลจิต สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก

3) พระพุทธองค์ทรงสอนโดยใช้สื่อธรรมชาติอุปกรณ์ประกอบการสอนมาตั้งแต่พุทธกาล และอุปกรณ์นั้นไม่ต้องลงทุนทำขึ้นใหม่ เพราะมีอยู่แล้วทั่วทุกหนทุกแห่งอันเป็นของที่มีอยู่ในธรรมชาติอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังทรงเลือกใช้ในลักษณะของการสื่อธรรมชาติ ได้ความมากที่สุดโดยคำนึงถึงประเภทของผู้เรียนหรือผู้ฟังอันได้แก่รูป สัญญาและจิตใจ เป็นหลัก มีคาถาที่เกี่ยวกับสื่อต่าง ๆ และนิทานขึ้นเปรียบเทียบเกือบทุกเทศนา นับว่าเป็นกลวิธีการสอนที่พุทธบริษัทให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นกล่าวคือ มีนิทานเป็นอุปกรณ์ที่ช่วยในการสอนธรรมตามอุปนิสัยของผู้ฟัง เป็นคติหรือเป็นตัวอย่างทางธรรม เพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนแล้วสรุปจบด้วยคาถา

บทที่ 4
วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ

พระพุทธเจ้าทรงวางหลักการปฏิบัติให้เข้าถึงการบรรลุธรรมจากพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติและสามารถละกิเลสคือสังโยชน์ในแต่ละระดับได้แล้ว ยังทำให้เกิดการรู้แจ้งในอริยมรรค รู้แจ้งอริยสัจ 4 บรรลุมรรค ผลนิพพาน ตามลำดับ ส่วนลักษณะการบรรลุธรรมจากพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งหมด ล้วนมีเหตุปัจจัยที่ทำให้พุทธบริษัท 4 ได้บรรลุมรรคผล สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น ผู้วิจัยจึงได้วิเคราะห์เรื่องการบรรลุธรรมจากพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ ดังนี้

4.1 วิเคราะห์การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

4.2 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้พืชเป็นสื่อ

4.3 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สัตว์เป็นสื่อ

4.4 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้บุคคลเป็นสื่อ

4.5 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อ

4.6 สรุปสาระสำคัญ

4.1 วิเคราะห์การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2553, น. 174) ภาษาบาลีใช้ว่า “อธิคม” (กิริยาเป็น อธิคจฺฉติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ+สมย แปลว่า ความตรัสรู้ ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) คราวที่ตรัสรู้ สมัยเป็นที่บรรลุ ความถึงพร้อมเฉพาะ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, 2537, น. 81) นิยมนำ “ธมฺม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย”เป็น “ธมฺมาภิสมโย” ตัวอย่างเช่น “เทสนาวสาเน จตุราสีติยา ปาณสหสฺสานิ ธมฺมาภิสมโย อโหสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมาภิสมัยได้บังเกิดแก่สัตว์แปดหมื่นสี่พัน” (ขุ.ธ.อ, เล่ม 24, ข้อ 3, หน้า 134)

อภิสมโย เมื่อนำมาใช้เป็นคำกิริยา ใช้ว่า อภิสมิโต หรือ อภิสเมโต มีความหมายกว้าง ๆ คือ เข้าใจธรรมหรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่ว ๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนาจนถึงขั้นมรรคผลในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน นอกจากนี้ยังมีศัพท์กิริยาอื่นที่ใช้แสดงถึงการบรรลุหรือถึงธรรม เช่น ปาปุณาติ ปาปุโณติ ปปฺโปติ (ขุ.ธ.อ, เล่ม24, ข้อ 3, หน้า 522) เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่ มรรคผล

ในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต้น ๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น “เทสนาวสาเน กสกอุปาสโก โสตาปตฺติ-ผลปปตฺโต สมฺปตฺตภิกฺขูปิ พหู โสตาปตฺติผลาทีนิ ปาปุณึสุ” แปลว่า ในกาลจบพระธรรมเทศนา กสกอุบาสกบรรลุแล้ว ซึ่งโสดาปัตติผล แม้แก่ภิกษุผู้ประชุมกันแล้วเป็นอันมาก บรรลุแล้ว ซึ่งโสดาปัตติผล” เป็นต้น ศัพท์ดังกล่าวใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ หรือการบรรลุมรรคผล

เมื่อต้องการกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะได้แก่คำว่า “สจฺฉิกิริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึง ประสบเองและคำว่า “ปตฺติ” (รูปกิริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่งและส่วนมากใช้ในคำร้อยกรองคือ คาถา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546, น.365) อย่างไรก็ดี พระพุทธองค์เมื่อตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ทรงใช้ศัพท์ “ญาณทัสสนะ” แยกออกเป็น 2 คำ คือ “ญาณ” แปลว่า ความรู้ ปรีชาหยั่งรู้ ปรีชากำหนดรู้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551, น. 222) และ “ทัสสนะ” หมายถึง การเห็นด้วยปัญญา ความเห็นสิ่งที่เห็น ดังนั้น ญาณทัสสนะจึงแปลว่า การรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึง การรู้เห็นอริยสัจ 4 ครบ 3 รอบ เป็นอาการ 12 ของพระพุทธเจ้าในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ญาณทัสสนะทรงนำมาเป็นบทสรุปของศัพท์เหล่านี้ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ อันเป็นปัญญาที่ตรัสรู้อริยสัจ ครบ 3 รอบ 12 อาการ ดังมีพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะตามเป็นจริงของเรา ในอริยสัจ 4 เหล่านี้ 3 รอบ 12 อาการ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดดี ตราบใด เราก็ยังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ตราบนั้น ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ 4 เหล่านี้ 3 รอบ 12 อาการ อย่างนี้หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้แน่นอนว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกกับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเรา ไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก (วิ.ม, เล่ม 4 ข้อ 16 หน้า 15)

ในพระพุทธศาสนานั้น มีหลักธรรมคำสอนเพื่อมุ่งจะดับทุกข์ และมีเป้าหมายสูงสุดคือการจะดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง เรียกว่าการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ คือการบรรลุธรรมขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งในสมัยพุทธกาลผู้ที่บวชเข้ามาในพระพุทธศาสนาล้วนมีความมุ่งมั่นในการประพฤติปฏิบัติ เพื่อที่จะได้ถึงเป้าหมายสูงสุดนี้ ดังปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีบุคคลบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในสมัยพุทธกาลเป็นจำนวนมาก และในสมัยปัจจุบัน หลักธรรมคำสอนก็ยังคงดำรงอยู่ หากได้ศึกษาก็จะได้รู้ถึงแนวทางปฏิบัติและดำเนินตามได้อย่างถูกต้อง การศึกษาของพระภิกษุสามเณรในปัจจุบันนั้น มีหลักสูตรการศึกษาที่มุ่งเน้นในหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นหลัก โดยเฉพาะการได้ศึกษาภาษามคธ หรือภาษาบาลี ซึ่งถือเป็นภาษาที่

พระพุทธเจ้าได้ใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล และเป็นภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎกอันเป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิของพระพุทธศาสนา ซึ่งปัจจุบันคณะสงฆ์ในประเทศไทยมีหลักสูตรการศึกษาภาษาบาลีนี้ด้วย เรียกว่าการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ซึ่งในชั้นต้นนั้นจะมีการศึกษาหลักของภาษาหรือไวยากรณ์ และการแปลความจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ซึ่งในการแปลภาษาในหลักสูตรชั้นต้นนั้น จะใช้หนังสือธัมมปทัฏฐกถา หรือหนังสือธรรมบท ซึ่งปรากฏในขุททกนิกายแห่งพระสุตตันตปิฎก มีเนื้อหาหลักธรรมคำสอนแบ่งไว้หลายหมวดหมู่ และถือเป็นหนังสือที่พระภิกษุสามเณร มีความคุ้นเคยเป็นอย่างดี เพราะเป็นหนังสือที่ใช้ในการศึกษา และมีการนำนิทานหรือหลักธรรมในหนังสือมาใช้ในการเทศนาธรรมอยู่เป็นประจำ ดังนั้น การได้ศึกษาหลักธรรมจากตำราเรียนของพระภิกษุสามเณร ซึ่งถือเป็นเรื่องใกล้ตัว จึงมีโอกาสจะทำให้เกิดความเข้าใจได้ง่าย เพราะหลักของการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่มีความลึกซึ้งและละเอียดอ่อนมาก และเป็นเรื่องที่สำคัญเพราะเป็นเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการวิจัยเรื่องพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติกับการบรรลุธรรม เพราะเห็นถึงความสำคัญในหลักธรรมคำสอนอันเป็นหลักของเป้าหมายขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งถือเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมากที่สุด และยากแก่ความเข้าใจ จึงได้ทำการศึกษาวิจัย เพื่อหวังจะได้แนวทาง หลักธรรม และปฏิปทาของผู้ที่บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจ และเพื่อการเผยแผ่ที่ถูกต้องต่อไป

4.1.1 การบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมของพระสาวก

ในการพัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุธรรมถึงระดับโลกุตตระนั้น ต้องอาศัยเหตุปัจจัยที่เป็นบ่อเกิดแห่งกุศลธรรมทั้งปวง นั่นคือ สัมมาทิฏฐิ มีพุทธพจน์กล่าวไว้ในอังคุตตรนิกายว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีความเห็นชอบ ย่อมสำรอกความเห็นผิดได้ และสำรอกอกุศลธรรมอันลามกมิใช่น้อยที่เกิดขึ้นเพราะความเห็นผิดเป็นปัจจัย ส่วนกุศลธรรมมิใช่น้อยถึงความเจริญบริบูรณ์เพราะความเห็นชอบเป็นปัจจัย” (อง.ทสก, เล่ม 24 หน้า 109 ข้อ 218) ฉะนั้น สัมมาทิฏฐิ จึงเป็นพื้นฐานเบื้องต้นในการพัฒนาปัญญาจนเกิดเป็นปัญญาระดับโลกุตตระที่ทำให้รู้แจ้งถึงความพ้นทุกข์ความดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ซึ่งมีพระพุทธพจน์กล่าวรับรองไว้ว่า “สมาทานสัมมาทิฐิ จึงล่วงทุกข์ทั้งปวงได้” (อง.จตุกฺก, เล่ม 21 ข้อ 49 หน้า 62)

ในคัมภีร์วินัยปิฎก มหาวรรค ปัญจวัคคิยกถา มีเรื่องที่ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสบอกการตรัสรู้ธรรมด้วยการเจริญมัชฌิมาปฏิปทา ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็เข้าใจว่าพวกเขาก็ควรปฏิบัติเช่นเดียวกัน เปรียบเหมือนคนที่หายจากโรคร้ายด้วยการกินยาขนานหนึ่งแล้วเล่าให้ผู้เป็นโรคเดียวกันได้ทราบ ผู้ฟังก็จะเข้าใจได้ว่าควรกินยาขนานนั้นเหมือนกัน เนื่องจากภิกษุปัญจวัคคีย์ที่ฟังธรรมอยู่ในขณะนั้น เป็นผู้ที่มีคุณสมบัติเหมาะที่จะบรรลุธรรมเป็นครั้งแรกก่อนบุคคลอื่น จึงเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้า พวกท่านได้กำหนดรู้ทุกขสัจที่ปรากฏในขณะนั้นและพัฒนาวิปัสสนาปัญญาให้เจริญขึ้นตามลำดับ จนสามารถทำพระนิพพานให้แจ้งด้วยมรรคญาณ

ทั้ง 4 การแทงตลอดอริยสัจ 4 ด้วยการกำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะจนบรรลุมรรคผลในขณะฟังธรรมจึงมีได้แน่นอน (วิ.ม. เล่ม 4, ข้อ 12-24, ข้อ 18-31) เมื่อพระโกณฑัญญะปฏิบัติตามคำสั่งสอนในพระสูตรโดยการกำหนดรู้สภาวธรรมในปัจจุบันขณะ เช่น สภาวะเห็น สภาวะได้ยิน ความเข้าใจ ความเลื่อมใส ความปีติยินดี หรือการกระทบสัมผัสเป็นต้น ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม บรรลุเป็นพระโสดาบัน เมื่อจบพระธรรมเทศนา อาจเป็นไปได้ว่า พระโกณฑัญญะสามารถพัฒนาอริยมรรคมีองค์ 8 จนบรรลุมรรคผล ในขณะที่ได้ฟังคำอธิบายเกี่ยวกับทางสายกลางที่อยู่ตอนต้นของพระสูตรนี้ หรือกำหนดรู้ตามที่เข้าใจจนบรรลุธรรมในเวลาฟังคำอธิบายเกี่ยวกับอริยสัจ 4 โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อท่านฟังข้อความว่า ทุกขสัจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ และมรรคสัจเป็นธรรมที่ควรอบรม ก็กำหนดรู้อุปาทานขันธ์ และเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ไปด้วยพร้อมกันจนบรรลุธรรม แม้พรหม 18 โกฏิที่ได้ฟังพระสูตรนี้ก็บรรลุธรรมด้วยวิธีเดียวกัน อีกทั้งเทวดาจำนวนนับไม่ถ้วนก็ได้ดวงตาเห็นธรรมในครั้งนั้นเช่นกัน เหล่าภิกษุปัญจวัคคีย์มีความปีติโสมนัสจากการฟังพระธรรมเทศนานี้ จึงเปล่งสาธุการ 3 หน เพื่อแสดงความปลาบปลื้มของตน การบรรลุธรรมในขณะฟังธรรม ผู้ฟังต้องมีความพร้อมในการฟังธรรม เป็นผู้มีศรัทธา มีความเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่มีวาระจิตถึงธรรมอันยิ่ง เป็นผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้า เป็นผู้ที่มีสภาวธรรมถึงพร้อมและเหมาะสม รวมถึงอุปนิสัยที่อาจจะเกิดขึ้นในภพก่อน ๆ จนกระทั่งอุปนิสัยในปัจจุบันมีผลต่อการฟังธรรม การคบสัตบุรุษแล้วได้ฟังสัทธรรมอันประเสริฐ ด้วยจิตที่มีสัมมาทิฏฐิ เกิดความศรัทธาเชื่อว่า หนทางนี้เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ แล้วน้อมจิตเข้าสู่โยนิโสมนสิการด้วยปัญญา ทำให้เกิดความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริงว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้เป็นอนัตตา จิตเข้าสู่อริยมรรคมีองค์ 8 เช่น ปัญจวัคคีย์ที่ได้ฟังธรรมแล้วบรรลุมรรคผล นิพพาน

การบรรลุธรรมเป็นการเข้าใจรู้แจ้งด้วยปัญญาในอริยสัจธรรม 4 ประการ ได้แก่ การรู้ทุกข์ การรู้เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ การรู้ความดับไปแห่งทุกข์นั้น และการรู้แนวการปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเหตุการณ์บรรลุธรรม ไว้ในวิมุตติสูตรดังนี้ว่า การบรรลุธรรมมีได้ 5 ประการ (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ), 2551, น. 328) คือ

1) การฟังธรรม เมื่อได้ฟังธรรมแล้วย่อมเข้าใจในอรรถและธรรม จึงเกิดปราโมทย์ เกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

2) การแสดงธรรม เมื่อแสดงธรรมที่ได้เคยฟัง ได้ศึกษาเล่าเรียน ย่อมเข้าใจในอรรถและธรรมนั้น จึงเกิดความปราโมทย์ เกิดปีติเมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิต ย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

3) การสาธยายธรรม แม้ไม่ได้ฟังธรรม หรือแสดงธรรมที่ได้ฟังและศึกษา แต่ได้ทำการสาธยายธรรมที่ได้ฟังและศึกษา เมื่อสาธยายย่อมเข้าใจในอรรถและธรรมนั้น จึงเกิดความปราโมทย์ เกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตยอมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

4) การพิจารณาธรรม แม้ไม่ได้ฟังธรรม ไม่ได้แสดงธรรม และไม่ได้สาธยายธรรมที่ตนได้ฟังศึกษาเล่าเรียน แต่ได้ตรึกตรองใคร่ครวญธรรมเท่าที่ได้ฟัง และศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจ ย่อมเข้าใจในอรรถและธรรมนั้น จึงเกิดความปราโมทย์ เกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

5) การภาวนา แม้ไม่ได้ฟังธรรม ไม่ได้แสดงธรรมเท่าที่ได้ฟัง และได้ศึกษาเล่าเรียนมา ไม่ได้สาธยายธรรมที่ได้ฟัง ได้ศึกษาเล่าเรียน ทั้งไม่ได้ตรึกตรอง ใคร่ครวญธรรมที่ได้ฟังและศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจ แต่ได้สมาธินิมิตที่เล่าเรียนมา มีการทำไว้ในใจด้วยดี ทรงไว้และแทงตลอดด้วยปัญญาแล้วย่อมเข้าใจอรรถและธรรมนั้น จึงเกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติ กายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตยอมตั้งมั่นเป็นสมาธิ

เหตุแห่งการบรรลุธรรม 5 ประการนี้ ย่อมเป็นเหตุให้จิตของผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ดังมีพุทธพจน์กล่าวไว้ว่า “เหตุแห่งวิมุตติ 5 ประการนี้แล ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้น ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมได้บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ” (องฺ.ปญฺจก-ฉกฺก, เล่ม 14 ข้อ 26) พระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไปเท่านั้นที่เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฏฐิอย่างสมบูรณ์ องค์ประกอบเครื่องบรรลุอริยบุคคลมี 4 ประการ (องฺ.ปญฺจก. เล่ม 22 ข้อ26 หน้า 23) คือ 1) สัปปุริสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษ 2) สัทธัมมัสสวนะ การฟังพระสัทธรรม 3) โยนิโสมนสิการ กระทำไว้ในใจโดยอุบายที่ชอบ 4) ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

การเจริญธรรมทั้ง 4 ประการดังกล่าว ย่อมเป็นไปเพื่อแจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล และธรรมที่เป็นเครื่องบรรลุอริยบุคคล ทั้ง 4 ประการนี้ ก่อให้เกิดการบรรลุธรรมขึ้นได้ใน 5 ขณะ (สำ.ม, เล่ม19 ข้อ 1428 หน้า 348) คือ 1) ขณะที่ได้รับฟังธรรมแสดงจากพระศาสดา หรือพระอริยเจ้า 2) ขณะที่ตัวเองกำลังแสดงธรรมแจกแจงให้คนอื่นฟัง 3) ขณะที่ตัวเองท่องสาธยายธรรมที่ได้รับรู้มาให้คนอื่นฟัง 4) ขณะที่ตัวเองได้ตรึกตรองใคร่ครวญธรรมที่ได้รับรู้เรียนรู้มา 5) บรรลุธรรมด้วยวิปัสสนาปัญญาอันมีสมาธิเป็นบาทฐาน

ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า ผู้ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งทิฏฐิสัมปทา โสดาปัตติมรรค เมื่อละธรรม 6 ประการ ดังนี้ คือ ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำโลหิตพระพุทธเจ้าให้ห้อ ทำให้สงฆ์แตกกัน และเข้ารีตศาสนาอื่นได้แล้ว ย่อมเป็นผู้ควรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งทิฏฐิสัมปทา คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ราคะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย โทสะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย โมหะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย และธรรม 6 ประการ ที่พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิละได้แล้ว จะได้อานิสงส์ในการทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล 6 ประการ คือ 1) บุคคลย่อมเป็นผู้แน่นอนในพระสัทธรรม 2) ย่อมเป็นผู้มีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา 3) ทุกข์ของผู้กำหนดที่สุดไว้แล้วย่อมไม่มีในอบาย 4) เป็นผู้ประกอบ

ด้วยอสาธารณญาณ ญาณอันไม่ทั่วไปกับปุถุชนทั้งหลาย 5) เป็นผู้เห็นเหตุแล้วด้วยดี 6) เห็นธรรมเกิดขึ้นแต่เหตุด้วยดี

4.1.2 ระดับการบรรลุธรรม

ลำดับขั้นของการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา หมายถึง อริยบุคคล มี 4 ระดับ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ เรียงตามลำดับตั้งแต่ระดับเริ่มต้นจนถึงระดับสูงสุด อริยบุคคลจะต้องมีความรู้และความสามารถทางธรรมในการละสังโยชน์ทั้ง 19 ข้อ เป็นขั้น ๆ คือละตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำจนถึงละสังโยชน์เบื้องสูง ซึ่งจัดได้ว่าเป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดว่า บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้นจะต้องละสังโยชน์คือกิเลสเป็นเครื่องมัดสรรพสัตว์ไว้กับทุกข์ไปพร้อมกับความเจริญก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งละสังโยชน์ 10 ประการ (พระมหาอำนวย อานนฺโท (จันทร์เปล่ง), 2552, น. ก) คือ

1. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ได้แก่ เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตัวตน มีความเที่ยง ยั่งยืน เป็นต้น

2. วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย ได้แก่ ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เรื่องกรรมดีกรรมชั่ว มีผลจริงหรือไม่ เป็นต้น

3. สีลัพพตปรามาส คือ ความถือมั่นศีลพรต ได้แก่ ความถือมั่นรักษาศีลพรต โดยสักว่าทำตามกันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ก็อาศัยศีลและวัตรเท่านั้น

4. กามฉันทะ คือ ความพอใจในกาม ได้แก่ ความกำหนัดยินดีในกามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น

5. พยาบาท คือ ความยินร้าย ได้แก่ ความกระทบกระทั่งใจ หรือความหงุดหงิดขัดเคืองใจ

6. รูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน ได้แก่ ความติดใจปรารถนาอยากเกิดในรูปภพ เป็นต้น

7. อรูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน ได้แก่ ความติดใจหรือความปรารถนาอยากเกิดในอรูปภพ เป็นต้น

8. มานะ คือ ความถือตัว ได้แก่ ความสำคัญตนว่า เป็นนั่น เป็นนี่ เป็นต้น

9. อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ได้แก่ ความที่จิตซัดส่าย หรือจิตวอกแวก เป็นต้น

10. อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง ได้แก่ ความหลง หรือความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงในอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นต้น

การละสังโยชน์ 5 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ และพยาบาท เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำขั้นหยาบเรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สำ.ม, เล่ม 19 ข้อ 180 หน้า 106) การละสังโยชน์ 5 ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา เป็นสังโยชน์เบื้องสูง

ขั้นละเอียด เรียกว่า อุทธัมภาคิยสังโยชน์ พระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับการบรรลุธรรมออกเป็น 4 ระดับ จัดเป็นคู่ได้ 4 คู่ คือ มรรค 4 ผล 4 ดังนี้

การบรรลุธรรม 4 ระดับ

1. การบรรลุธรรมระดับที่ 1 พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสมรรคหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง คือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณ ในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ 3 อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส การบรรลุธรรมในระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผลเรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน 7 ชาติ (อัมพร จันทร์ตัน, 2536, น. 110)

2. การบรรลุธรรมระดับที่ 2 พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว ก็ในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน์ 3 อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสให้หมดสิ้นไปและทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามิมรรค ระดับผล เรียกว่า สกทาคามิผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่าพระสกทาคามี พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้นก็จะดับขันธปรินิพพาน (วิสุทฺธิ.มหาฏีกา, เล่ม 3 ข้อ 326 หน้า 569)

3. การบรรลุธรรมระดับที่ 3 พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ 5 อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะและพยาบาท ให้หมดสิ้นไป (อัมพร จันทร์ตัน, 2536, น. 111) การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามิมรรค ระดับผลเรียกว่า อนาคามิผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามี พระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ 5 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะและพยาบาทได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน เมื่อพระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลกบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น

4. การบรรลุธรรมระดับที่ 4 พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์ 10 อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตตมรรค ระดับผลเรียกว่า อรหัตตผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุ มีชื่อว่า พระอรหันต์ พระอริยบุคคล

ระดับพระอรหันต์นี้ นอกจากจะประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และละสังโยชน์ทั้ง 10 ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตตผลสมาบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน

สรุปความว่า การบรรลุธรรม หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผลคือระดับโลกุตตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบผลสำเร็จ คือ เข้าถึงจุดมุ่งหมายในระดับต่าง ๆ กันไป

4.2 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้พืชเป็นสื่อ

การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้พืชเป็นสื่อนั้น เมื่อนำมาวิเคราะห์แล้วปรากฏว่าเป็นสิ่งที่ง่ายต่อการยกตัวอย่างมาประกอบให้เห็นภาพ เนื่องจากมีอยู่แทบทุกที่ แต่มิใช่ว่ามีแต่พืชเท่านั้นที่นำมาเป็นสื่อแล้วจะทำให้ผู้ฟังเกิดกระบวนการทางปัญญาหรือบรรลุธรรม องค์ประกอบทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นสถานที่ ความพร้อมของผู้ฟัง ความเชี่ยวชาญของผู้ถ่ายทอด หรือแม้กระทั่งสภาพอากาศ ก็มีส่วนสำคัญเช่นกัน ผู้วิจัยได้นำเรื่องของพระอุบลวรรณาเถรีมาเป็นตัวอย่างประกอบ มีพรรณนาไว้ว่า สมัยหนึ่ง เมื่อยังไม่ทรงมีพุทธบัญญัติห้ามภิกษุณีอยู่ในป่า ภิกษุณีนามว่าอุบลวรรณาเถรีอยู่ในกระท่อมที่พวกชาวบ้านสร้างถวายในป่า รุ่งเช้าท่านออกบิณฑบาต ฝ่ายนันทมาณพซึ่งมีศักดิ์เป็นลูกของลุงมีจิตรักใคร่ในตัวของพระเถรีตั้งแต่ครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ แอบเข้าไปซ่อนตัวอยู่ใต้เตียงในที่พักของพระเถรี เมื่อพระเถรีกลับจากบิณฑบาตจึงเข้าไปในที่พัก มาณพนั้นได้ใช้กำลังลงมือข่มขืนพระเถรีจนสำเร็จความใคร่ ถึงแม้พระเถรีจะกล่าวห้ามปรามอย่างไร ก็ไม่เป็นผล เมื่อเสร็จกามกิจ มาณพวิ่งหนีไป แต่ยังไปได้ไม่ไกลก็ถูกแผ่นดินสูบหายวับลงไปใต้ดิน ว่ากันว่าจมลงไปถึงอเวจีมหานรก หลังจากเกิดเรื่องขึ้น ท่านจึงแจ้งให้ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ทราบ ทางภิกษุณีสงฆ์จึงแจ้งกราบทูลให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ ทำให้เกิดเป็นพุทธบัญญัติห้ามการอยู่ในป่าของภิกษุณี เมื่อมหาชนได้ทราบข่าวจึงเข้าใจว่าพระขีณาสพ ยังยินดีที่จะเสพกามอยู่ ทำไมจะไม่เสพเล่า ก็เพราะตัวท่านไม่ใช่ไม้ผุ ไม่ใช่จอมปลวก ยังมีเนื้อและร่างกายอันสดอยู่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นธรรมดาที่ตัวท่านยังยินดีในกามสุขอยู่

พระศาสดาเสด็จมาแล้วตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเธอนั่งคุยกันด้วยเรื่องอะไรกันหนอ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า ด้วยเรื่องชื่อนี้ พระเจ้าข้า จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พระขีณาสพทั้งหลายย่อมไม่ยินดีซึ่งกามสุข ไม่เสพกาม เหมือนอย่างว่า หยาดน้ำที่ตกลงบนใบบัว ย่อมไม่ติด ไม่ค้างอยู่ ย่อมกลิ้งตกไปทีเดียว ฉันใด อนึ่ง เหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาด ย่อมไม่ติด ไม่ตั้งอยู่บนปลายเหล็กแหลม ย่อมกลิ้งตกไปทีเดียว ฉันใด แม้กามทั้งสองอย่างย่อมไม่ติด ไม่ตั้งอยู่ในจิตของพระขีณาสพฉันนั้น ดังนี้แล้วเมื่อจะทรงอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถาในพราหมณวรรคนี้ว่า

วาริ โปกฺขรปตฺเต ว อารคฺเคริว สาสโป
โย น ลิปฺปติ กาเมสุ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ.

เราเรียกบุคคลผู้ไม่ติดอยู่ในกามทั้งหลายเหมือนน้ำไม่ติดอยู่บนใบบัว เหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาด ไม่ติดอยู่บนปลายเหล็กแหลม ฉะนั้น ว่าเป็นพราหมณ์ (ขุ.ธ, เล่ม 3 ข้อ 281 หน้า 143)

ในคราวจบเทศนา ชนเป็นอันมากพากันบรรลุอริยผลทั้งหลายมีโสดาปัตติผลเป็นต้น ดังนี้แล

จากตัวอย่างเป็นการสอนแบบอุปมาอุปไมย พระบรมศาสดาทรงสอนให้พุทธบริษัท 4 ให้เข้าใจถึงเรื่องการไม่ยึดติดในกาม พูดถึงจิตของพระขีณาสพ ถึงแม้จะมีร่างกายก็ไม่ติดในขันธ์ 5 ทรงเปรียบเทียบเหมือนจิตของพระขีณาสพ เหมือนน้ำไม่ติดอยู่บนใบบัว เมล็ดพันธุ์ผักกาด ไม่ติดอยู่บนปลายเหล็กแหลม

ในการดำเนินชีวิตยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะปุถุชนย่อมมีความใคร่ความปรารถนากันทั้งนั้น นับว่าเป็นเรื่องปกติที่คนเราทุกคนต้องการเสวยสุขมากกว่าทุกข์ การกระทำเช่นนั้นชวนให้รักชัก ให้ใคร่ พาใจให้กำหนัดยินดีในรูป (สิ่งที่ตามองเห็น) เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กายสัมผัส) เป็นอารมณ์ กล่าวคือ สิ่งที่ยึดดึงใจให้ปรารถนาให้รักใคร่ เป็นต้น จึงเรียกว่า “กามารมณ์” ฉะนั้น คำว่า กาม แปลว่า ความใคร่ ความอยาก ความปรารถนา หรือสิ่งที่น่าใคร่น่าปรารถนา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2537, น. 60)

การนำใบบัวมาใช้กล่าวเปรียบเทียบถึงกามนั้น สะท้อนให้เห็นว่า กาม กล่าวคือ รูป รส กลิ่น เสียงโผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ รวมเรียกว่า สรีระร่างกาย อุปมาเหมือนกับ ร่างกระดูกเป็นของมีความยินดีน้อย กล่าวคือไม่เป็นที่น่าดู หรือน่ายินดี เมื่อสุนัขหิวมาแทะเข้า ยิ่งแทะยิ่งเหนื่อย ยิ่งหิว อร่อยก็ไม่เต็มอยาก ไม่เต็มอิ่ม พลาดท่าแทะพลาดไปถึงฟันหักได้ คนเราก็เหมือนกันที่หลงว่าเสพกามแล้วจะมีความสุข แต่เป็นความสุขชั่วขณะเท่านั้น ไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง หลงในกามแล้ว จะไม่รู้จักคำว่าพอ เมื่อไม่อิ่มก็เป็นทุกข์ มีความคับแค้นมากในกามนี้จึงเป็นเหตุให้จิตใจเศร้าหมองได้

เมื่อพิจารณาตามหลักพระพุทธศาสนาพบว่า มีการเปรียบสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมได้อย่างชัดเจนเกี่ยวกับกาม ฉะนั้น จากผลการวิจัยนี้ ทำให้เราตระหนักว่า สิ่งที่ถูกเปรียบกับกามล้วนเป็นสิ่งที่น่ากลัว มีโทษมาก กามเป็นสิ่งที่มนุษย์จะต้องรู้เท่าทันอารมณ์และหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล และมนุษย์จะต้องฝึกจิตของตนให้ตั้งมั่น ไม่หลงใหลไปตามอำนาจกาม ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งยั่วยวน จึงจะหลุดพ้นจากห้วงของกามได้

ตอนท้ายของการแสดงธรรมเทศนา ชนเป็นอันมากบรรลุอริยผลทั้งหลายมีโสดาปัตติผลเป็นต้น กล่าวคือ ประชาชนที่ฟังธรรมในวันนั้นต่างก็บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันเป็นอย่างต่ำ ละสังโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน 7 ชาติ ในการนี้ผู้วิจัยมองว่าการบรรลุธรรมของชนทั้งหลายมีองค์ประกอบสำคัญ คือ ความเข้าใจเกี่ยวกับร่างกายของมนุษย์ที่มาพร้อมกับความ

ต้องการทางเพศซึ่งมีอยู่ทุกคน แต่พระองค์ทรงอธิบายว่า คนเราสามารถกำจัดความต้องการส่วนนี้ได้ และความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะของใบบัวซึ่งแตกต่างจากใบไม้ชนิดอื่นตรงที่เมื่อใบบัวโดนน้ำ น้ำจะไม่ติดบนใบบัว ต่างกับใบไม้ชนิดอื่นสิ้นเชิงที่น้ำจะติดค้างอยู่ ไม่ยอมไหลไป และเมล็ดพันธุ์ผักกาดซึ่งมีลักษณะกลมหรือรี ไม่สามารถจะติดอยู่บนปลายเหล็กแหลมได้แน่นอน พระองค์อธิบายอย่างแจ่มชัดว่า น้ำและเมล็ดพันธุ์ผักกาดกับกิเลสนั้น คล้าย ๆ กัน คือ น้ำไม่สามารถติดอยู่บนใบบัวได้เพราะผิวด้านหน้าของใบบัวมีขนหนามขนาดเล็กจำนวนมาก กระจายอยู่ ทำให้ผิวขรุขระ เมื่อหยดน้ำลงมากระทบใบบัว น้ำจะไม่โดนบัวโดยตรง จึงเป็นหยดกลม ๆ กลิ้งไปมาได้ และเมล็ดพันธุ์ผักกาด ด้วยลักษณะรูปลักษณ์นั้นเป็นไปไม่ได้อยู่แล้วที่จะติดอยู่บนปลายเล็กแหลม ส่วนกิเลสไม่สามารถติดอยู่ในใจของพระขีณาสพได้ เนื่องจากตัวท่านนั้นสามารถละความทะยานอยากได้สิ้นเชิง ทำให้ปัจจัยหรือเหตุการณ์ภายนอกอันเนื่องด้วยกิเลสไม่มีผลต่อตัวท่าน พระพุทธองค์ทรงใช้อุปกรณ์การสอนที่ง่ายเป็นการมองสิ่งที่เห็นเฉพาะหน้าแล้วใช้ปัญญาพิจารณาน้อมไปในธรรม ย่อมได้ประโยชน์จากการมองสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น จะเห็นว่าในหลักคำสอนมีอยู่มากมายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำให้รู้จักพิจารณาสิ่งต่าง ๆ รอบตัวเราอย่างมีสติ และใช้ปัญญา นับว่าเป็นอุบายวิธีที่ทำให้ผู้ปฏิบัตินำไปใช้ปฏิบัติพิจารณาเริ่มต้นเพื่อทำให้เกิดดวงตาเห็นธรรมขึ้นมาก็เป็นได้

สรุปความว่า พุทธวิธีการใช้พืชเป็นสื่อ ดังเรื่องอุบลวรรณาเถรีทำให้เราได้ตระหนักถึงโทษของกาม อันเป็นสิ่งที่น่าสะพรึงกลัว ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเปรียบไว้ ทั้งนี้ก็เพื่อเตือนสติ ให้มนุษย์เราดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท ไม่หลงมัวเมาในกาม ไม่ตามใจอยากมากจนเกินไป ฉะนั้น เพื่อให้มนุษย์เรามีชีวิตที่สดใส มีจิตใจที่เบิกบาน ไม่ตกไปในอำนาจของกาม วิธีที่ดีที่สุดก็คือ การฝึกจิต หรืออบรมจิต และดำเนินชีวิตของตนให้อยู่ในศีลธรรมอันดีงาม มีสติรู้ตัวทั่วพร้อมอยู่เสมอ ๆ ไม่เป็นทุกข์เพราะกามอีกต่อไป

4.3 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สัตว์เป็นสื่อ

การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สัตว์เป็นสื่อนั้น เมื่อนำมาพิจารณาดูถึงการบรรลุธรรมโดยมีสัตว์เป็นสื่อกลาง ปรากฏว่าผลที่ได้รับคล้ายคลึงกับสื่อธรรมชาติชนิดอื่น เนื่องด้วยสภาพชีวิตของสัตว์เป็นสภาวะที่ตกอยู่ในอบายภูมิ ตามชาดก พระพุทธเจ้าเคยเกิดครั้งแล้วครั้งเล่าเป็นสัตว์ชนิดต่าง ๆ เช่น ช้าง ลิง นก กระต่าย ฯลฯ และในสังสารวัฏนั้น ไม่มีใครอ้างได้ว่า เขาไม่เคยเกิดเป็นสัตว์ ฉะนั้นเป็นที่ประจักษ์ว่า ในระบบนิเวศวิทยา มนุษย์เป็นผู้ด้อยเพราะละเมิดต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติแท้ที่จริงแล้ว สัตว์ทั้งปวงเป็นพี่น้องกัน เป็นครอบครัวเดียวกัน มนุษย์ต่างแบ่งใช้ธรรมชาติและจิตวิญญาณเดียวกันด้วย สมัยพุทธกาล สังคมอินเดียยังคงทำพิธีการฆ่าสัตว์บูชายัญเพื่อแสดงความภักดีต่อเทพเจ้า พระพุทธองค์ได้ทรงตำหนิพิธีการนี้ คำสอนของพุทธองค์แสดงความเป็นมิตรและไม่ก้าวร้าวไม่เฉพาะต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงสัตว์ทั้งปวงและพืชด้วย ผู้วิจัยได้

นำเรื่องช้างชื่อปาเวรกะ มีพรรณนาไว้ว่า ดังได้สดับมา ช้างของพระเจ้าโกศลเกิดอุบัติเหตุติดหล่ม ไม่สามารถจะช่วยตัวเองขึ้นจากหล่มได้ โดยปกติมันเป็นสัตว์มีกำลังมาก แต่คราวสมัยอื่นถูกแรงของลมอันเกิดเพราะชราเข้ามาเสียดแทงในขณะที่ลงไปยังสระใหญ่แห่งหนึ่งแล้วติดอยู่ในนั้น ไม่สามารถจะขึ้นมาได้ มหาชนเห็นเหตุการณ์นั้นเข้าจึงสนทนากันว่า ช้างมีพละกำลังมาก ยังกลายเป็นสัตว์ไร้กำลังได้ ฝ่ายพระราชาทรงสดับแล้วจึงทรงสั่งหัตถาจารย์ว่า ท่านจงไปช่วยช้างขึ้นจากหล่มเสีย เขารับพระบัญชาแล้วจึงรีบรุดไปที่นั้น สั่งคนให้ตีกลองรบขึ้น ขึ้นชื่อว่าช้าง ซึ่งเป็นสัตว์มีมานะอยู่แล้ว รีบลุกขึ้นแล้วเดินขึ้นจากหล่มได้เอง ฝ่ายภิกษุทั้งหลายที่เห็นเหตุการณ์นั้นต่างแปลกใจ จึงนำเหตุการนั้นไปกราบเรียนแด่พระศาสดา พระศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ช้างตัวนั้นถอนตนขึ้นจากหล่ม คือเปือกตมตามปกติก่อน ส่วนเธอทั้งหลายแล่นลงแล้วในหล่มกิเลส เพราะฉะนั้น แม้เธอทั้งหลายจงเริ่มตั้ง (ความเพียร) โดยแยบคาย (ปัญญา) แล้ว ถอนตนขึ้นจากหล่มคือกิเลสนั้นเถิด แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

อปฺปมาทรตา โหถ สจิตฺตมนุรกฺขถ
ทุคฺคา อุทฺธรถตฺตานํ ปงฺเก สนฺโน ว กุญฺชโร.

เธอทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท จงตามรักษาจิตของตน จงถอนตนขึ้นจากหล่มประหนึ่งช้างที่จมลงในเปือกตม ถอนตนขึ้นได้ ฉะนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 237 หน้า 154)

ในกาลจบเทศนา ภิกษุเหล่านั้นดำรงอยู่ในพระอรหัตผลแล้ว ดังนี้แล

จากตัวอย่างเป็นการสอนแบบอุปมาอุปไมย พระบรมศาสดาทรงสอนให้พุทธบริษัท 4 ให้เข้าใจความไม่ประมาทมีคุณประโยชน์สูงสุดต่อการดำเนินชีวิต กล่าวคือ การมีสติกำกับตัวอยู่เสมอไม่ประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต หรือในกามคุณ 5 (คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัยมกุฏราชวิทยาลัย, เล่ม 3 หน้า 249) สติจึงเหมือนหางเสือเรือที่จะทำให้เรือแล่นตรงไปสู่จุดหมายของชีวิตได้ คำว่า ธรรมะทั้งหมด ล้วนอาศัยสติ คือความไม่ประมาททั้งสิ้น จึงปรากฏขึ้นได้ เพราะฉะนั้น ต้องตระหนักให้ดีถึงสิ่งที่ต้องทำ รู้ตัวใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ไม่ปล่อยปละละเลย ความประมาทในวัยมี 3 อย่างทำให้คนมัวเมาจนลืมตัว คือ โยพพนมทะ มัวเมาลุ่มหลงว่าตนยังเยาว์วัย ขณะเป็นเด็กเมามุ่งแต่เล่น และขณะเป็นหนุ่มสาวก็เพลิดเพลินเมาหนุ่มเมาสาว ไม่สำนึกในคุณงามความดีที่ตนจะพึงทำ อาโรคยมทะ มัวเมาลืมตัวว่าตนยังมีกำลังแข็งแรง ไม่มีโรคภัยเบียดเบียน แม้เห็นคนอื่นเจ็บป่วยก็ไม่นึกถึงตัวว่าจะต้องเป็นเช่นนี้ ติดจมอยู่ในความสุข ไม่คิดที่จะทำประโยชน์ และชีวิตมทะ มัวเมาลืมว่าตนเองต้องตาย ไม่สำนึกถึงความเวียนว่ายตายเกิดต้องมีบุญกุศลเป็นเสบียงทาง เมื่อคนอื่นตายก็เห็นเป็นเรื่องของคนอื่น พอเวลาผ่านไปจึงรู้สึกตัวอยากจะทำก็ไม่สามารถทำได้ ต้องนอนเป็นทุกข์ร้อนไปจนกว่าจะถึงวันตาย (สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร), 2546, น. 382) ในปทสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยรอยเท้าสัตว์ที่พระพุทธองค์ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า รอยเท้าของสัตว์ที่เที่ยวไปบนแผ่นดินทั้งหมด รวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า เลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ แม้ฉันใด กุศลธรรมทั้งหมด ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลง

ในความไม่ประมาท ความไม่ประมาท บัณฑิตกล่าวว่ากุศลธรรมเหล่านั้น (องฺ.ทสก, เล่ม 24 ข้อ 15 หน้า 28)

การนำช้างติดหล่มแล้วถอนตนขึ้นจากหล่ม เปรียบเทียบถึงการรักษาจิต ถอนออกจากความประมาท สะท้อนให้เห็นว่า การตามรักษาจิต คือไม่ให้ใจคิดไปในเรื่องราวต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องที่เป็นบาปอกุศล ไม่คิดเบียดเบียนปองร้ายผู้อื่น ไม่โลภอยากได้ของเขา และให้มีความเห็นถูกต้องตรงไปตามความเป็นจริง มีความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมแล้วทำแต่สิ่งที่ดี ๆ มีประโยชน์ หมั่นยกใจตนเองให้สูงขึ้น ด้วยการเจริญสมาธิภาวนาทุกวัน ซึ่งเป็นวิธีการรักษาใจได้ดีที่สุด และถูกต้องร่องรอยตรงตามคำสอนของพระบรมศาสดา ที่จะนำพาชีวิตไปสู่จุดหมายปลายทาง สามารถถอนตนเองขึ้นมาจากหล่ม คือ กิเลสอาสวะทั้งหลายได้ ชีวิตที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ เป็นชีวิตอันอุดมที่จะสร้างโลกในอุดมคติให้เกิดขึ้น ซึ่งเราสามารถทำให้เป็นจริงได้ โดยเริ่มต้นจากตัวเรา ให้หมั่นรักษากายวาจาใจให้สะอาดบริสุทธิ์ ปฏิบัติธรรมให้เข้าถึงธรรมกาย เราจะได้หายสงสัยแล้วจะได้ช่วยกันบอกทุกคนภายในครอบครัว ผู้ใกล้ชิดเรา ตลอดจนเพื่อนร่วมโลกทุกคน ให้เขารู้จักการทำใจให้หยุดนิ่ง แล้วสิ่งที่ใคร ๆ คิดว่าเป็นไปไม่ได้ มันจะเป็นไปได้ เราจะมีโอกาสได้เห็นโลกเกิดความสงบสุขร่มเย็น ในขณะที่เรายังมีชีวิตอยู่

ตอนท้ายของการแสดงธรรมเทศนา ภิกษุเหล่านั้นพิจารณาตามสิ่งที่ได้รับฟัง จึงทำให้บรรลุพระอรหัตผลแล้ว เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์ 10 อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป ในมุมมองของผู้วิจัย ช้างเป็นสัตว์ที่ได้รับการยอมรับว่ามีพละกำลังมากกว่าสัตว์ชนิดอื่น ในมุมมองของคนสมัยนั้นเป็นสัตว์ที่คนทั่วไปไม่สามารถครอบครองได้ ยกเว้นแต่ชนชั้นปกครอง แต่ไม่สามารถเอาชนะหล่มซึ่งเป็นเพียงอุปสรรคเล็กน้อยได้ อีกทั้งคนเข้าไปช่วยก็ลำบาก จนได้รับการกระตุ้นจากควาญช้าง ทำให้ช้างเกิดฮึกเหิมช่วยตนเองขึ้นจากหล่มได้เอง ในเนื้อหาเปรียบช้างกับคนเรา ซึ่งหมายความว่าคนธรรมดาก็มีศักยภาพเพียงพอที่จะทำสิ่งที่ยากให้เป็นเรื่องง่าย คือ การตามรักษาจิตใจของตนไม่ให้ตกไปในความประมาทได้ พระองค์ทรงโยงเรื่องที่ยากให้เป็นเรื่องที่ง่าย โดยการให้กำลังใจภิกษุทั้งหลายให้เกิดความฮึกเหิมในความพยายามให้บรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน

สรุปความว่า พุทธวิธีการใช้สัตว์เป็นสื่อ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงความไม่ประมาท ตามรักษาจิต คือ ความเป็นผู้มีสติ เมื่อได้เจริญสติในฐานะเป็นหลักธรรมสำคัญ มีการพิจารณาใคร่ครวญประคับประคองการปฏิบัติธรรมไม่ให้ฟุ้งซ่านและนำพาไปสู่ความสำเร็จ ทำให้สามารถข้ามพ้นโอฆะได้ ผู้ที่ปฏิบัติธรรมถึงพร้อมด้วยศีล เป็นผู้มีปัญญา เมื่อมีสมาธิอันเป็นจิตที่ตั้งมั่นสมควรแก่การงานแล้ว ย่อมมีการพิจารณาธรรมอันประกอบด้วยสติ ย่อมสามารถกำจัดกิเลสทั้งปวงได้ ถ้าตราบใด เมื่อสติของเราไม่ตั้งมั่นยังไม่บริบูรณ์ เขาเรียกว่ามันยังไม่เต็มรอบ ไม่เต็มรอบในกระบวนการของการเห็น กระบวนการของการได้ยิน ของการลิ้มรส ของการสัมผัส ของการถูกต้องทางกาย ของธรรมารมณ์ ของการรู้สึกนึกคิด

ก็ตาม เรายังไม่เต็มรอบ ตราบใด ตราบนั้น ความทุกข์นี้มันก็ต้องเกิดขึ้น เมื่อมีความทุกข์เกิดขึ้นเราจะได้เรียนรู้ว่า ทุกข์นี้เราจะแก้ไขอย่างไร เราจะกำหนดรู้ได้อย่างไร ดูได้อย่างไรให้ทุกข์นั้นมันไม่ใช่เรา มันไม่ใช่เป็นสิ่งที่รู้ได้ง่าย ๆ มันต้องอาศัยความฉลาดมาก กุศลคือความฉลาด รอบรู้ในกองทุกข์นั้นให้ได้นี่แหละเป็นสิ่งที่เราจะต้องบากบั่นพากเพียรพยายามเราจะต้องสร้างสติให้ได้ ดังนั้น ความสำคัญของสติปรากฏเห็นได้ชัดเมื่อเรามีสติการกระทำของเราในชีวิตประจำวันของเรามันก็จะผิดพลาดน้อยลง (พระมหาประเสริฐ อคฺคเตโช (มุขพริ้ม), 2560, น. 14)

4.4 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้บุคคลเป็นสื่อ

การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้บุคคลเป็นสื่อนั้น จากการวิเคราะห์แล้ว มีหลักการบรรลุธรรมคล้าย ๆ กับสื่อธรรมชาติชนิดอื่น แต่ข้อแตกต่างจากสื่อธรรมชาติชนิดอื่น ตรงที่บุคคลที่นำมาเป็นสื่อกลางในการสอนนั้น แต่ละคนมีอุปนิสัยต่างกัน ต้องสังเกตจากการกระทำของผู้นั้นแล้วยกประเด็นมาประกอบการสอนให้เห็นภาพ ต่างจากสื่อที่เป็นพืช สัตว์ คน หรือปรากฏการณ์อื่น ๆ ที่ไม่ต้องพิจารณาอย่างยิ่งยวดก็สามารถยกมาเป็นข้ออุปมาเพื่อใช้ในการสอนได้โดยตรง ผู้วิจัยได้นำเสนอเรื่องนี้ ด้วยเหตุว่าบุคคลหรือคนเราซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับการยกย่องว่ามีชีวิตสูงกว่าสิ่งมีชีวิตในโลก มีโอกาสได้เข้าถึงบางสิ่งซึ่งหลาย ๆ ชีวิตไม่มีโอกาสได้รับ อย่างเช่น การบรรลุธรรม แต่ละคนมีบุคลิก นิสัยใจคอต่างกัน ซึ่งเป็นเรื่องที่สามารถหยิบยกมาเป็นประเด็นได้ ดังเรื่องภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้าง มีพรรณนาไว้ว่า มีควาญช้างผู้หนึ่ง ซึ่งตั้งใจว่าจะฝึกช้างสักตัวหนึ่ง แต่ไม่สามารถจะฝึกให้ช้างรับคำสั่งตามที่ตนปรารถนาได้ ยืนอยู่ไกล้ฝั่งแม่น้ำอจิรวดี ภิกษุรูปหนึ่ง ซึ่งอดีตเคยเป็นควาญช้างมาก่อน เห็นเหตุการณ์นั้นเข้า จึงเรียกภิกษุทั้งหลายผู้ยืนอยู่ไม่ไกลกันมาคุยด้วยว่า พวกคุณ หากนายควาญช้างนี้แทงช้างตัวนี้ในที่โน้น เขาสามารถให้ช้างรับคำสั่งได้เร็วทีเดียว นายควาญช้างซึ่งยืนอยู่ไม่ไกลได้ยินเข้าก็ทำตาม ผลปรากฏว่าวิธีที่เขาได้จากภิกษุนั้นได้ผล ช้างกลายเป็นสัตว์ที่ได้รับการฝึกแล้ว ภิกษุกลุ่มนั้นจึงนำเรื่องเข้ากราบเรียนพระพุทธเจ้า พระองค์รับสั่งให้เรียกภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้างมาแล้วตรัสถามว่า เขาว่า เธอพูดอย่างนั้นจริงไหม เมื่อเธอยอมรับ พระองค์จึงตำหนิแล้วตรัสต่อไปว่า บุรุษเปล่า เธอต้องการอะไร ด้วยยานคือช้างหรือยานอย่างอื่นที่ฝึกแล้ว เพราะชื่อว่าคนผู้สามารถเพื่อจะไปสู่สถานที่ไม่เคยไปด้วยยานเหล่านี้ หามีไม่ แต่ผู้มีตนฝึกดีแล้วอาจไปสู่สถานที่ไม่เคยไปได้ เพราะฉะนั้น เธอจงฝึกตนเท่านั้น เธอจะต้องการอะไรด้วยการฝึกสัตว์พาหนะเหล่านั้น แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

น หิ เอเตหิ ยาเนหิ คจฺเฉยฺย อคตๆ ทิสๆ
ยถาตฺตนา สุทนฺเตน ทนฺโต ทนฺเตน คจฺฉติ.

ก็ บุคคลพึงไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไปด้วยยานเหล่านี้ เหมือนคนผู้ฝึกแล้ว ไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไปได้ด้วยตนที่ฝึกแล้ว ทรมานดีแล้ว ฉะนั้นไม่ได้ (ขุ.ธ, เล่ม 7 ข้อ 233 หน้า 139)

ในกาลจบเทศนา ชนเป็นอันมากบรรลุอริยผลทั้งหลาย มีโสดาปัตติผลเป็นต้น ดังนี้แล

จากตัวอย่างเป็นการสอนแบบอุปมาอุปไมย พระบรมศาสดาทรงสอนให้พุทธบริษัท 4 ฝึกฝนตน จะสามารถนำตนไปสู่ทิศที่ไม่เคยไปได้ กล่าวคือพระนิพพาน การฝึกฝนนั้น เริ่มจากการมีความเป็นผู้คงแก่เรียน หมายความว่า ความรู้ในงานนั้น ๆ เกิดจากการเรียนรู้ หรือการฟังพระพุทธวจนะหรือ วิชาภายนอก (ปิ่น มุทุกันต์, 2555, น. 161) สำหรับบรรพชิต พาหุสัจจะ หมายถึง การได้ฟังมากแล้ว ทรงจำไว้มาก คล่องปาก ขึ้นใจ แทงตลอดดีด้วยทิฏฐิ (องฺ.ปญฺจก, เล่ม 22 ข้อ 87 หน้า 155) ในคำสอนของพระพุทธเจ้า วัตถุประสงค์ของการศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรมอยู่ที่เรียนรู้แล้วอย่างต่ำเพื่อใช้ความรู้ให้เกิดผลเป็นการปฏิบัติ ปฏิบัติตนให้เกิดผลเป็นมารยาทดี หรือมีศีลธรรม อย่างกลางเพื่ออบรมตนให้เกิดความดีงาม สำหรับเป็นทางแห่งสุคติในภพหน้าและอย่างสูงเพื่อฟอกจิตใจให้บริสุทธิ์ ถึงความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง (สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร), 2546, น. 142) มนุษย์ไม่ต้องการประสบกับความเครียด และความทุกข์ แต่ต้องการความสุขโดยถือว่าความสุขคือเป้าหมายอันสูงสุด และเป็นสิ่งที่มนุษย์ปรารถนา เหนือสิ่งอื่นใด มนุษย์ต้องการทรัพย์สมบัติ เกียรติยศ ชื่อเสียง และความเคารพนับถือจากผู้อื่นเพราะคิดว่าสิ่งเหล่านั้นสามารถก่อให้เกิดความสุขได้ แต่ความสุขที่ได้รับจากสิ่งเหล่านั้น จะมีหรือไม่ย่อมขึ้นอยู่กับความพึงพอใจและความภาคภูมิใจในสิ่งที่ตนมีอยู่นั้นเป็นสำคัญ ถ้ามีความพอใจในสิ่งที่ตนมีและสิ่งที่ตนเป็นก็มีความสุข ถ้าขาดความพอใจในสิ่งที่ตนมีหรือสิ่งที่ตนเป็น ก็หาความสุขมิได้ ย่อมต้องดิ้นรนไขว่คว้าหาสิ่งใหม่เรื่อย ๆ ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าตัณหา คือ ความทะยานอยาก มีอยู่ 3 ประการ คือ กามตัณหา ตัณหาในกาม คือ ความต้องการรูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัสเพื่อมาปรนเปรอร่างกายและจิตใจ ภวตัณหา ตัณหาในภพ คือ ความอยากมี อยากเป็น ไม่เบื่อหน่ายในภพชาติที่เต็มไปด้วยความแก่ ความเจ็บ ความตายและความพลัดพราก และ วิภวตัณหา คือ ความไม่อยากมี ไม่อยากเป็น ความเบื่อหน่ายในสิ่งที่ตนมีอยู่เป็นอยู่ แม้แต่ความอยากตายเพื่อหลีกหนีปัญหาที่ประสบอยู่ก็จัดเป็นวิภวตัณหาเหมือนกัน (องฺ.ฉกฺก, เล่ม 22 ข้อ 377 หน้า 494) การฝึกฝนอบรมตนให้เกิดความรู้แจ้งสรรพสิ่งตามความเป็นจริง มีสติรู้เท่าทันอารมณ์และความคิด สามารถรักษาไว้ซึ่งอารมณ์ที่เป็นกุศลและละเว้นจากอารมณ์ที่เป็นอกุศลซึ่งจะสามารถช่วยพัฒนาปัญญา การบำเพ็ญสมาธิ คือ การทำใจให้สงบปราศจากอารมณ์ที่เข้ามารบกวน เป็นบ่อเกิดแห่งปัญญาอย่างดียิ่ง ปัญญาที่เกิดจากสมาธิจึงเป็นปัญญาที่มีความถูกต้อง แม่นยำ เพราะไม่มีอารมณ์อื่นมาก่อกวนให้เกิดความเข้าใจผิด เป็นปัญญาที่นำไปสู่การบรรลุโลกุตรธรรม

ตอนท้ายของการแสดงธรรมเทศนา ชนเป็นอันมากบรรลุอริยผลทั้งหลายมีโสดาปัตติผลเป็นต้น กล่าวคือ ประชาชนที่ฟังธรรมในวันนั้นต่างก็บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ละสังโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน 7 ชาติ ในมุมมองของผู้วิจัย มนุษย์นั้นมีความพิเศษกว่าสัตว์ประเภทอื่น คือ สามารถเพิ่มศักยภาพให้แก่ตัวเองได้ด้วยการฝึกได้มากกว่าสัตว์ชนิดอื่น ในที่นี้คือช้าง

เมื่อมนุษย์ได้รับการฝึกฝน ไม่ว่าทางใดทางหนึ่ง ก็จะยกระดับตัวเองได้ คือ สามารถทำอะไรได้มากกว่าคนอื่น ในเนื้อหาพูดถึงเรื่องทิศที่ไม่เคยไป อันได้แก่ พระนิพพาน เมื่อมองจากมุมมองภายนอกแล้วเป็นสิ่งที่ยากจะเข้าถึง แต่มิใช่ว่าจะเข้าถึงไม่ได้ คนเราสามารถเข้าถึงได้ด้วยการฝึกฝนจิตใจให้แข็งแกร่ง มิใช่ฝึกฝนปัจจัยภายนอก พระองค์ทรงโยงเรื่องคนธรรมดาสามารถไปยังทิศที่ตนเองไม่เคยไปได้ แต่ต้องไปด้วยตนเองผู้ที่ได้รับการฝึกฝนแล้ว นับเป็นการชี้ให้เห็นภาพรวมว่า ทุกสิ่งทุกอย่างจะสำเร็จได้ก็ด้วยตัวเองเป็นสำคัญ ไม่ใช่ปัจจัยอื่นไกล

สรุปความว่า พุทธวิธีการใช้บุคคลเป็นสื่อ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงมนุษย์เป็นผู้ที่ฝึกได้พัฒนาได้ทุกเวลา เพราะกระบวนการฝึกเริ่มจาก ศีล สมาธิ ปัญญา จากขั้นต่ำไปสู่ขึ้นสูง จนบรรลุพระนิพพานได้ ถ้าหากรู้จักที่เปลี่ยนแปลงและลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง

4.5 วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อ

การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อนั้น จากการวิเคราะห์หลักการบรรลุธรรมนั้นคล้าย ๆ กับสื่อชนิดอื่น แต่มีข้อสังเกตในหลาย ๆ เรื่อง โดยเฉพาะในธรรมบท ผู้จะบรรลุธรรมจะมองเห็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ แล้วพิจารณาด้วยตนเองก่อน แต่มิใช่สักแต่ว่าเห็นเท่านั้น ถ้าเป็นอย่างนั้นไซร้ คนทั้งหลายคงจะบรรลุธรรมกันหมด ผู้เห็นปรากฏการณ์นั้นต้องมีภูมิธรรม หรือธรรมดั้งเดิมมาก่อน เมื่อมีสิ่งนี้แล้ว หลังจากได้ยินได้ฟังอุปมาเปรียบเทียบก็สามารถน้อมใจเข้าสู่ธรรมเพื่อการบรรลุธรรมได้ ในมุมมองของผู้วิจัยเป็นเรื่องใกล้ตัวแต่ไม่ทันได้สังเกตุหรือเก็บมาพิจารณา อย่างเช่น ฟ้าร้อง ลมพัด คลื่นซัด เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้นำเรื่องพระลกุณฏกภัททิยเถระมานำเสนอ มีพรรณนาไว้ว่า พระเถระรูปหนึ่งถูกคนอื่นล้อเพราะว่าท่านเป็นคนร่างเล็ก ได้ฟังมาว่า สหธรรมิกทั้งหลายมีสามเณรเป็นต้นผู้ที่ยังเป็นปุถุชน เห็นพระเถระแล้วนึกว่าเป็นสามเณร จึงจับท่านที่ศีรษะบ้าง ที่หูบ้าง ที่จมูกบ้าง พร้อมกับพูดว่า พ่อเณร คุณไม่อยากสึกยังยินดีหนักแน่นในพระพุทธศาสดาหรือ พระเถระไม่โกรธพวกเขาเลย ทั้งไม่ตอบโต้ด้วยวาจาหรือกำลังเลย ในคราวหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายพากันสนทนาในโรงธรรมว่า พวกคุณจงดูเถิด สหธรรมิกทั้งหลายมีสามเณรเป็นต้น เห็นท่านลกุณฏกภัททิยเถระแล้วพากันรังแกท่านอย่างนั้น อย่างนี้ แต่ท่านกลับไม่โกรธ ไม่ตอบโต้พวกเขาเลย พระศาสดาเสด็จมาพอดีจึงตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอคุยอะไรกัน เมื่อได้รับคำตอบว่า พวกข้าพระองค์คุยกันเรื่องนี้ พระเจ้าข้า จึงตรัสตอบไปว่า อย่างนั้นภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาพระขีณาสพ ย่อมไม่โกรธ ไม่ประทุษร้ายเลย เพราะท่านเหล่านั้นไม่หวั่นไหวไม่สะเทือน เช่นกับศิลาแท่งทึบ ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม ตรัสพระคาถานี้ว่า

เสโล ยถา เอกฆโน วาเตน น สมีรติ
เอวํ นินฺทาปสํสาสุ น สมิญฺชนฺติ ปณฺฑิตา.

ภูเขาศิลาแท่งทึบแท่งเดียว ย่อมไม่สะเทือนด้วยลม ฉันใด บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะนินทาและสรรเสริญ ฉันนั้น (ขุ.ธ, เล่ม 4 ข้อ 65 หน้า 39)

ในเวลาจบเทศนา ชนเป็นอันมากบรรลุพระอริยผลทั้งหลาย มีโสดาปัตติผลเป็นต้น ดังนี้แล

จากตัวอย่างเป็นการสอนแบบอุปมาอุปไมย พระบรมศาสดาทรงสอนให้พุทธบริษัท 4 เห็นถึงการมีความอดกลั้น หรือมีธรรมเป็นเครื่องเผาผลาญบาปหรือความชั่วให้สิ้นไป (ขุ.ขุ.อ, เล่ม 1 หน้า 208) กล่าวคือความสำรวมระวังอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และวิริยะ ความเพียร ซึ่งเป็นคุณธรรมมีเดชเผาบาปกรรม ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ให้ร้อนตัวตนไหม้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง เพราะเผาผลาญบาปอกุศล คืออภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ รวมเรียกว่า ตบะ (สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร), 2546, น. 562) การไม่หวั่นไหวสะทกสะท้านเพราะโลกธรรม 8 คือ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา สุขและทุกข์ (ขุ.ขุ.อ, เล่ม 1 หน้า 210) หลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามุ่งเน้นให้เกิดปัญญาคือความรู้แจ้งสรรพสิ่งตามความเป็นจริง และสามารถดับทุกข์ทางใจได้โดยสิ้นเชิง ผู้มีปัญญาหยั่งรู้ความเป็นธรรมดาของสรรพสิ่งซึ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และแตกสลายไป ย่อมไม่หวั่นไหวไปกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ย่อมสามารถประคับประคองจิตและเอาชนะปัญหาและอุปสรรคทั้งปวงได้ บทความวิจัยนี้นำเสนอมุมมอง และแนวทางการประยุกต์ใช้พุทธปัญญาในการจัดการความเครียดและพัฒนาสุขภาพจิต

ตอนท้ายของการแสดงธรรมเทศนา ชนเป็นอันมากบรรลุอริยผลทั้งหลายมีโสดาปัตติผลเป็นต้น กล่าวคือประชาชนที่ฟังธรรมในวันนั้นต่างก็บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ละสังโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน 7 ชาติ ในมุมมองของผู้วิจัยนั้น พระองค์ทรงยกภูเขาหินทึบซึ่งเป็นสิ่งที่มองเห็นประจักษ์แม้แต่ในที่ไกล ซึ่งมีความยิ่งใหญ่ในตัวของมันเองมาเปรียบกับบัณฑิตซึ่งเป็นคนธรรมดาแต่มีจิตใจเด็ดเดี่ยวไม่หวั่นไหวกับคำนินทาและสรรเสริญภูเขา เพราะเขาหินทึบตั้งเด่นตระหง่านผ่านช่วงเวลามาเนิ่นนาน แม้แต่ลมแรงก็ผ่านไม่สามารถทำอะไรได้ ลมมากระทบเพียงแค่นั้น และบัณฑิตเกิดจากคนธรรมดาที่ได้รับการฝึกฝนทางด้านปัญญาจนมีความเชี่ยวชาญ สามารถพิจารณาอารมณ์ที่มากระทบเข้าว่าเป็นเพียงสิ่ง ๆ หนึ่งเท่านั้น ที่ทุกคนต้องพบเจอในโลกไม่เว้นแม้แต่พระพุทธเจ้า เป็นการให้กำลังใจผู้รับฟังทั้งเปรียบให้เห็นภาพว่า ปัจจัยภายนอกทั้งด้านดีทั้งด้านไม่ดีเมื่อมากระทบเข้า เมื่อเราหนักแน่นพอก็สามารถเอาชนะได้

สรุปความว่า พุทธวิธีการใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงความไม่เที่ยงของสรรพสิ่ง ไม่มีอะไรแน่นอน ทุกอย่างมีการเปลี่ยนแปลงหมุนไปสู่จุดแห่งความธรรมชาติของมัน เหมือนดังจิตแท้ที่มีปกติ สว่าง สะอาดและสงบ แต่เมื่อจิตถูกสิ่งอื่นมากระทบก็ย่อมทำให้ขุ่นมัวได้ เมื่อเรามีจิตตั้งมั่นมีสติรู้เท่าทันความเป็นจริง เห็นความเกิด ดับ ของสรรพสิ่งเป็นธรรมดา ก็ย่อมทำให้เป็นผู้คงที่และสามารถปฏิบัติไปตามลำดับจนบรรลุธรรมขั้นสูงได้

4.6 สรุปสาระสำคัญ

1) การบรรลุธรรม หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผลคือระดับโลกุตตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบผลสำเร็จ คือ เข้าถึงจุดมุ่งหมายในระดับต่าง ๆ กันไป

2) วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้พืชเป็นสื่อ เป็นสิ่งที่ง่ายต่อการยกตัวอย่างมาประกอบให้เห็นภาพ เนื่องจากมีอยู่แทบทุกที่ และมนุษย์รู้จักใช้ประโยชน์จากพืชมากมาย ไม่เว้นแม้แต่การนำมาเสนอโดยเพิ่มองค์ประกอบที่น่าสนใจเข้าไป แต่มิใช่ว่ามีแต่พืชเท่านั้นที่นำมาเป็นสื่อแล้วจะทำให้ผู้ฟังเกิดกระบวนการทางปัญญาหรือบรรลุธรรม องค์ประกอบทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นสถานที่ ความพร้อมของผู้ฟัง ความเชี่ยวชาญของผู้ถ่ายทอด หรือแม้กระทั่งสภาพอากาศ ก็มีส่วนสำคัญเช่นกัน

3) วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สัตว์เป็นสื่อ เป็นการยกสัตว์ ในที่นี้หมายถึงสัตว์ดิรัจฉานซึ่งเป็นผู้ร่วมโลกของมนุษย์ แต่อยู่ในสถานะที่รู้กันว่าต่ำกว่ามนุษย์ มาเป็นสื่อกลางของการเรียนรู้ เป็นการยกระดับเพื่อให้เห็นว่าแม้แต่สิ่งที่เราเห็นว่าอยู่ในฐานะที่ต่ำกว่าสามารถให้ประโยชน์แก่เราได้มาก กว่าที่เราคิด ส่วนการบรรลุธรรมขึ้นอยู่กับองค์ประกอบดังที่กล่าวมาแล้วเป็นหลัก

4) วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้บุคคลเป็นสื่อนั้น เป็นการนำเสนอพฤติการณ์ของคน ๆ หนึ่งให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น ส่วนหลักการบรรลุธรรมคล้าย ๆ กับสื่อธรรมชาติชนิดอื่น แต่ข้อแตกต่างจากสื่อธรรมชาติชนิดอื่น ตรงที่บุคคลที่นำมาเป็นสื่อกลางในการสอนนั้น แต่ละคนมีอุปนิสัยต่างกัน ต้องสังเกตจากการกระทำของผู้นั้นแล้วยกประเด็นมาประกอบการสอนให้เห็นภาพต่างจากสื่อที่เป็นพืช สัตว์ คน หรือปรากฏการณ์อื่น ๆ ที่ไม่ต้องพิจารณาอย่างยิ่งยวดก็สามารถยกมาเป็นข้ออุปมาเพื่อใช้ในการสอนได้โดยตรง ผู้วิจัยได้นำเสนอเรื่องนี้ ด้วยเหตุว่าบุคคลหรือคนเราซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับการยกย่องว่ามีชีวิตสูงกว่าสิ่งมีชีวิตในโลก มีโอกาสได้เข้าถึงบางสิ่งซึ่งหลาย ๆ ชีวิตไม่มีโอกาสได้รับ อย่างเช่น การบรรลุธรรม แต่ละคนมีบุคลิก นิสัยใจคอต่างกัน ซึ่งเป็นเรื่องที่สามารถหยิบยกมาเป็นประเด็นได้เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึง มนุษย์เป็นผู้ที่ฝึกพัฒนาได้ทุกเวลา เพราะกระบวนการฝึกเริ่มจาก ศีล สมาธิ ปัญญา จากขั้นต่ำไปสู่ขั้นสูง จนบรรลุพระนิพพานได้ ถ้าหากรู้จักที่เปลี่ยนแปลงและลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง

5) วิเคราะห์การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้ปรากฏการณ์เป็นสื่อนั้น เป็นการใช้ปรากฏการทางธรรมชาติมาขยาย อธิบายความให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะบางสิ่ง เป็นเรื่องใกล้ตัวแต่ไม่ทันได้สังเกตุหรือเก็บมาพิจารณา อย่างเช่น ฟ้าร้อง ลมพัด คลื่นซัด เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ มีการเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และเสื่อมไปเหมือนกับสื่อชนิดอื่น ๆ ส่วนหลักการบรรลุธรรมนั้นคล้าย ๆ กับสื่อชนิดอื่น แต่มีข้อสังเกตในหลาย ๆ เรื่อง โดยเฉพาะในธรรมบท ผู้จะบรรลุธรรมจะมองเห็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ แล้วพิจารณาด้วยตนเองก่อน แต่มิใช่สักแต่ว่าเห็นเท่านั้น ถ้าเป็นอย่างนั้นไซร้

คนทั้งหลายคงจะบรรลุธรรมกันหมด ผู้เห็นปรากฏการณ์นั้นต้องมีภูมิธรรม หรือธรรมดั้งเดิมมาก่อน เมื่อมีสิ่งนี้แล้ว หลังจากได้ยินได้ฟังอุปมาเปรียบเทียบก็สามารถน้อมใจเข้าสู่ธรรมเพื่อการบรรลุธรรม ตั้งแต่ขั้นต่ำ ไปจนถึงขั้นสูง ตามแต่จริตนิสัยของแต่ละคนได้

บทที่ 5
บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่องนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสารโดยตั้งวัตถุประสงค์ไว้ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาความหมายและความสำคัญของสื่อธรรมชาติ 2) เพื่อศึกษาพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ 3) เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมจากพุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติ ซึ่งได้ดำเนินการวิจัย โดยรวบรวมจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับความหมายและความสำคัญของสื่อธรรมชาติ และจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับสื่อธรรมชาติ นำมารวบรวมเรียบเรียงจัดกลุ่มตามเนื้อหาขอบเขตวัตถุประสงค์การวิจัยที่ได้ตั้งไว้ รวมทั้งวิเคราะห์ถึงความเชื่อมโยงระหว่างเนื้อหาต่าง ๆ ให้สอดคล้องเป็นไปในทิศทางเดียวกัน ในการจัดเนื้อหาในแต่ละบทให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์

5.1 บทสรุป

5.1.1 พุทธวิธีในการสอนโดยใช้สื่อธรรมชาติ

จากผลการวิจัยพุทธวิธีในการสอนโดยใช้สื่อธรรมชาติ สามารถสรุปได้ว่า สื่อธรรมชาติที่ปรากฏในหลักธรรมในพระพุทธศาสนามี 84,000 พระธรรมขันธ์ ที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาสงเคราะห์อนุเคราะห์ โดยการใช้ธรรมชาติมาเป็นสื่อ เพราะว่าพระองค์ได้เรียนรู้สิ่งแวดล้อมแล้วทรงใช้เป็นสื่อในการแสดงธรรม แม้พระองค์ขณะที่บำเพ็ญทุกรกิริยาได้ยินเสียงพิณที่มี 3 สาย ทรงพิจารณาถึงสิ่งที่ได้ยินและเปรียบเทียบ ทำให้พระองค์ได้แนวทางเกิดเข้าใจในการปฏิบัติจนตรัสรู้ธรรมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (ศ.เกียรติคุณ แสง จันทร์งามและคณะ, “ศาสนศาสตร์”, 2530, น. 44) สื่อธรรมชาติในพุทธศาสนาได้โน้มน้าวจิตใจผู้ฟังได้เกิดอรรถรสในการฟังธรรมและก่อให้เกิดศรัทธาในพุทธศาสนา โดยผู้วิจัยได้นำเอาข้อความจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา มาอธิบายขยายความแต่ละหัวข้อ ดังต่อไปนี้

1) หลักการและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าทำให้คนเกิดความรู้ถึงขั้นวิชชุญาณและสัมโพธิญาณได้ด้วยการพูดธรรมดา และสามารถให้ผู้ฟังรู้ถึงขั้นอริยสัจ เกิดการเปลี่ยนแปลงจากปุถุชนเป็นอริยบุคคล เริ่มจากตัวผู้สอนตัวผู้เรียน และตัวเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน พระองค์แสดงไปตามลำดับยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ ด้วยความเมตตา ไม่เห็นแก่อามิส และแสดงไปโดยไม่กระทบตนและคนอื่น

2) จุดมุ่งหมายในการสอน พระองค์ทรงสอนให้รู้แจ้งเห็นจริงเฉพาะเท่าที่รู้และจำเป็นเท่านั้น ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลที่ผู้ฟังพิจารณาตามให้เห็นด้วยตนเอง และสอนการปฏิบัติตามให้

ได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตน โดยทำไปตามฉันทะ ใช้ความอยากที่เป็นกุศลจิต ละความอยากอกุศลจิต สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยาก

3) พระพุทธองค์ทรงสอนโดยใช้สื่อธรรมชาติ อุปกรณ์ประกอบการสอนมาตั้งแต่พุทธกาล และอุปกรณ์นั้นไม่ต้องลงทุนทำขึ้นใหม่ เพราะมีอยู่แล้วทั่วทุกหนทุกแห่งอันเป็นของที่มีอยู่ในธรรมชาติแล้ว นอกจากนี้ยังทรงเลือกใช้ในลักษณะของการสื่อธรรมชาติ ได้ความมากที่สุดโดยคำนึงถึงประเภทของผู้เรียนหรือผู้ฟังอันได้แก่ รูป สัญญา และจิตใจเป็นหลัก นับว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่มีวิธีการให้การศึกษาได้อย่างยอดเยี่ยมที่สุด

5.1.2 การบรรลุธรรมจากพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติ

จากการบรรลุธรรมจากพุทธวิธีในการใช้สื่อธรรมชาติสรุปได้ดังนี้

1) การบรรลุธรรม หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผลคือระดับโลกุตตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบผลสำเร็จ คือเข้าถึงจุดมุ่งหมายในระดับต่าง ๆ กันไป

2) พุทธวิธีการใช้สื่อการสอน ซึ่งแตกต่างกันไปตามกาลเทศะ ในการสอนนั้นทรงกำหนดจุดมุ่งหมายแต่ละครั้ง ทรงเตรียมเนื้อหา เรื่องที่จะสอนไปตามลำดับความยากง่ายไปเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์คือเพื่อประโยชน์ของผู้รับสารนั้น ทำให้เกิดความรู้สึกมองเห็นคุณค่าความสำคัญ จนมีความเลื่อมใสศรัทธาที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติด้วย จึงทำให้ในระยะแรกที่ทรงประกาศพระพุทธศาสนานั้น มีบุคคลในทุกชั้นวรรณะเลื่อมใสศรัทธาอุปสมบทตาม และสามารถบรรลุธรรมเป็นจำนวนมาก ดังที่ปรากฏในพุทธประวัติแล้ว ถึงแม้บางคนจะมิได้อุปสมบทก็ตาม แต่ก็ได้น้อมนำหลักพุทธธรรมในการดำเนินชีวิตที่สุขสงบทั้งในระดับบุคคลครอบครัวมาสู่ชุมชนและสังคม จึงทำให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน

3) พุทธวิธีการใช้พืชเป็นสื่อ ดังเรื่องอุบลวรรณนาเถรี ทำให้เราได้ตระหนักถึงโทษของกามอันเป็นสิ่งที่น่าสะพรึงกลัว ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเปรียบไว้ ทั้งนี้ก็เพื่อเตือนสติให้มนุษย์เรา ดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท ไม่หลงมัวเมาในกาม ไม่ตามใจอยากมากจนเกินไป ฉะนั้น เพื่อให้มนุษย์เรามีชีวิตที่สดใส มีจิตใจที่เบิกบาน ไม่ตกไปในอำนาจของกาม วิธีที่ดีที่สุด ก็คือ การฝึกจิต หรืออบรมจิตและดำเนินชีวิตของตนให้อยู่ในศีลธรรมอันดีงาม มีสติรู้ตัวทั่วพร้อมอยู่เสมอ ๆ ไม่เป็นทุกข์เพราะกามอีกต่อไป

4) พุทธวิธีการใช้สัตว์เป็นสื่อ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงความไม่ประมาทตามรักษาจิตคือความเป็นผู้มีสติ เมื่อได้เจริญสติในฐานะเป็นหลักธรรมสำคัญ มีการพิจารณาใคร่ครวญ ประคับประคองการปฏิบัติธรรมไม่ให้ฟุ้งซ่านและนำพาไปสู่ความสำเร็จ ทำให้สามารถข้ามพ้นโอฆะได้ ผู้ที่ปฏิบัติธรรมถึงพร้อมด้วยศีล เป็นผู้มีปัญญา เมื่อมีสมาธิอันเป็นจิตที่ตั้งมั่นสมควรแก่การงานแล้ว ย่อมมีการพิจารณา

ธรรมอันประกอบด้วยสติย่อมสามารถกำจัดกิเลสทั้งปวงได้ ถ้าตราบใดเมื่อสติของเราไม่ตั้งมั่นยังไม่บริบูรณ์ เขาเรียกว่ามันยังไม่เต็มรอบ ไม่เต็มรอบในกระบวนการของการเห็น กระบวนการของการได้ยิน ของการลิ้มรส ของการสัมผัส ของการถูกต้องทางกาย ของธรรมารมณ์ ของการรู้สึกนึกคิดก็ตาม เรายังไม่เต็มรอบ ตราบใด ตราบนั้น ความทุกข์นี้มันก็ต้องเกิดขึ้น เมื่อมีความทุกข์เกิดขึ้นเราจะได้เรียนรู้ว่า ทุกข์นี้เราจะแก้ไขอย่างไร เราจะกำหนดรู้ได้อย่างไร ดูได้อย่างไรให้ทุกข์นั้นมันไม่ใช่เรา มันไม่ใช่เป็นสิ่งที่รู้ได้ง่าย ๆ มันต้องอาศัยความฉลาดมาก กุศลคือความฉลาด รอบรู้ในกองทุกข์นั้นให้ได้นี่แหละเป็นสิ่งที่เราจะต้องบากบั่นพากเพียรพยายามเราจะต้องสร้างสติให้ได้ ดังนั้น ความสำคัญของสติ ปรากฏเห็นได้ชัดเมื่อเรามีสติการกระทำของเราในชีวิตประจำวันของเรามันก็จะผิดพลาดน้อยลง

5) พุทธวิธีการใช้บุคคลเป็นสื่อ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงมนุษย์เป็นผู้ที่ฝึกได้ พัฒนาได้ทุกเวลา เพราะกระบวนการฝึกเริ่มจาก ศีล สมาธิ ปัญญา จากขั้นต่ำไปสู่ขั้นสูง จนบรรลุพระนิพพานได้ ถ้าหากรู้จักที่เปลี่ยนแปลงและลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง

6) พุทธวิธีการใช้สิ่งแวดล้อมเป็นสื่อ เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงไม่ความเที่ยงของสรรพสิ่งไม่มีอะไรแน่นอน ทุกอย่างมีการเปลี่ยนแปลงหมุนไปสู่จุดแห่งความธรรมชาติของมัน เหมือนดังจิตแท้ที่มีปกติ สว่าง สะอาดและสงบ แต่เมื่อถูกสิ่งอื่นมากระทบก็ย่อมทำให้จิตขุ่นมัวได้ เมื่อเรามีจิตตั้งมั่น มีสติรู้เท่าทันความเป็นจริง เห็นความเกิด ดับ ของสรรพสิ่งเป็นธรรมดา ก็ย่อมทำให้เป็นผู้คงที่และสามารถปฏิบัติไปตามลำดับจนบรรลุธรรมขั้นสูงได้

5.2 ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยพุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติกับการบรรลุธรรม ซึ่งมีความสอดคล้องกับการพัฒนาตนเอง ตั้งแต่ระดับเริ่มต้นของการดำเนินชีวิต จนถึงเบื้องปลายของการอยู่เหนือกิเลสทั้งมวล โดยมีนิทานเป็นเครื่องจรรโลงจิตใจและสร้างสุนทรียภาพแก่มวลมนุษย์ ผู้วิจัยจึงขอเสนอแนะไว้ 2 ระดับ ดังนี้

5.2.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. กระทรวงศึกษาธิการ มหาวิทยาลัย และคณะสงฆ์ ควรมีนโยบายในการส่งเสริมจัดทำหลักสูตรพระพุทธศาสนาโดยมีการประยุกต์พุทธวิธีการสอนเป็นหลักสูตรประจำโรงเรียนเพื่อให้นักเรียนได้ดำเนินชีวิตตามหลักของพระพุทธศาสนา

2. หน่วยงานราชการท้องถิ่น ควรมีนโยบายในการจัดกิจกรรมให้ประชาชนได้มาฟังนิทาน คลายเครียดเสริมสร้างกำลังใจที่เข้มแข็ง ไม่ว้าเหว่ โดยให้วิทยาพุทธวิธีการใช้สื่อธรรมชาติ มาประกอบเป็นสื่อกลาง

3. ผู้นำชุมชนไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่บ้าน กำนัน ตลอดจนถึงพระภิกษุ ควรมียุทธศาสตร์การส่งเสริมลานธรรมภายในชุมชน โดยการจัดปาฐกกถาสนทนาธรรมโต้วาทีเกี่ยวกับความดีความชั่วเพื่อสร้างเสริมพัฒนาการด้านสติปัญญาตามกรอบของพุทธธรรม ตามแนวทางพุทธวิธี

4. คณะสงฆ์ องค์การบริหารส่วนท้องถิ่น เจ้าหน้าที่ระดับท้องที่ ควรมีนโยบายในการปลูกฝังให้ประชาชนห่างไกลจากยาเสพติด โดยมีการแสดงละครเวทีสื่อธรรมะตามสายภายในชุมชน

5. ภาครัฐไม่ว่าจะเป็นกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงวัฒนธรรม กระทรวงสาธารณสุข ตลอดจนถึงกระทรวงพัฒนาสังคมและทรัพยากรมนุษย์ ควรมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายในการส่งเสริมให้ประชาชนห่างไกลจากยาเสพติดและอบายมุข ไม่ว่าจะเป็นการพนันทุกชนิด สถานที่บันเทิงเริงรมย์ โดยมีการกำหนดวันเวลาเปิด-ปิดและควบคุมในการจัดสถานที่ หรือบริเวณให้เหมาะสมกับสังคมและวิถีชีวิตของชุมชนนั้น ๆ

5.2.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ มีหลายประเด็นที่น่าสนใจ อันจะเป็นประโยชน์แก่ตนเอง โดยเฉพาะบรรพชิตผู้เป็นพระธรรมกถึกซึ่งมีหน้าที่โดยตรงในการอบรมประชาชน ชุมชน ตลอดจนถึงประเทศชาติ ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

1. ควรวิจัยรูปแบบในการแสดงธรรมประกอบกับข้อมูลทางวิชาการ โดยเพิ่มองค์ความรู้ใหม่ให้เข้ากับสภาพสังคมปัจจุบันสำหรับพระธรรมกถึกผู้แสดงธรรม

2. ควรวิจัยกลยุทธ์ในการเล่านิทานตามที่ปรากฏในพุทธวิธีการสอน

3. ควรวิจัยเชิงวิเคราะห์แนวคิดของพระอริยบุคคลในการบรรลุธรรมโดยมีนิทานประกอบเพิ่มอรรถรสทางการฟัง

4. ควรวิจัยยุทธศาสตร์ในการปลูกฝังแค่นิยมอันดีงามแก่เด็กและเยาวชนโดยมีพุทธวิธีการสอนแบบอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเป็นแม่บท

5. ควรวิจัยแบบบูรณาการในการพัฒนามวลมนุษย์โดยใช้สื่อธรรมชาติเป็นตัวนำ

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย.* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

1) หนังสือ

กมล ฉายาวัฒนะ. (2549). *บริหารคนและงานตามหลักการของพระพุทธเจ้า.* กรุงเทพฯ : ชบาพับลิชชิ่งเวิร์ด.

คณะกรรมการจัดทำแผนพัฒนาจิต สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย. (2528). *มิติใหม่ของการพัฒนาจิต.* กรุงเทพฯ : ประเทืองวิทย์.

คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. *มงคลทีปนีแปล เล่ม 3.*

ดวงเดือน จันทร์เจริญ. (2541). *ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์.* กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ธรรมประทีป. (2533). *ชีวิตกับการแก้ปัญหา.* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหมิตร.

ประเวศ วะสี. (2545). *วิถีมนุษย์ในศตวรรษที่ 21 สู่ภพภูมิใหม่แห่งการพัฒนา (พิมพ์ครั้งที่ 3).* กรุงเทพฯ : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.

ปิ่น มุทุกันต์. (2555). *มงคลชีวิต.* กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. (2537). *ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต* (พิมพ์ครั้งที่ 14). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปญฺโญ). (2548). *ผัสสะสิ่งที่ต้องรู้จักและควบคุม.* สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิสวนโมกขพลาราม.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2537). *ไตรลักษณ์.* กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม.

_____. (2546**).** *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.* กรุงเทพฯ **:** มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2525). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.* กรุงเทพฯ : คณะระดมธรรม.

_____. (2556). *พุทธวิธีในการสอน (พิมพ์ครั้งที่ 18).* กรุงเทพฯ : พิมพ์สวย.

_____. (2541). *พุทธวิธีในการสอน (พิมพ์ครั้งที่ 5).* กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม.

พระปราโมทย์ ปาโมชฺโช. (2558). *การเดินทางสู่ความดับสนิทแห่งทุกข์.* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เม็ดทราย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2553). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (พิมพ์ครั้งที่ 14).* กรุงเทพฯ : ธนธัชการพิมพ์.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ (พิมพ์ครั้งที่ 11).* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2551). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (พิมพ์ครั้งที่ 14).* กรุงเทพฯ : เอส.อาร์ พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์.

พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2531). *เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า.* กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม.

ปิ่น มุทุกันต์. (2555). *มงคลชีวิต.* กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.

วศิน อินทสระ. (2546). *ความทุกข์และการดับทุกข์ (พิมพ์ครั้งที่ 2).* กรุงเทพฯ : เรือนธรรม.

สนฺติกโรภิกขุ. (ม.ป.ป). *พระพุทธศาสนาในประเทศอังกฤษจากอานันทเมตเตยะถึงท่านสุเมโธภิกขุ.* ม.ป.ท.

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร). (2546). *มงคลยอดชีวิต ฉบับสมบูรณ์.* กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.

แสง จันทร์งาม. (2526). *วิธีสอนของพระพุทธเจ้า.* กรุงเทพฯ : บรรณาคาร.

หลวงพ่อธี วิจิตฺตธมฺโม. (2550). *ทางเดินสู่พระนิพพาน.* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สามลดา.

2) หนังสือแปล

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ). (2551). *ธัมมจักกัปปวัตนสูตร (พระคันธสาราภิวงศ์, แปล) พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.9, Ph.D.) ตรวจชำระ.* กรุงเทพฯ : ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์.

พระพุทธโฆสเถระ. (2554). คัมภีร์วิสุทธิมรรค (สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร, แปล) (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพฯ : ธนาเพรส.

3) ดุษฎีนิพนธ์ วิทยานิพนธ์และ/หรือสารนิพนธ์

ณัฐปรียา วิจิตรฐะพันธุ์. (2561). *นิวรณ์กับกระบวนการบรรลุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพุทธศาสนาและปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

ดารารัตน์ อุทัยพยัคฆ์. (2548). *การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนแบบพุทธวิธีเพื่อเสริมสร้างพฤติกรรมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของเด็กปฐมวัย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษาดุษฎีบัณฑิต, สาขาการศึกษาปฐมวัย, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

ธนัชกร กีรติเสถียร. (2550). *ศึกษาการใช้วาจาสร้างสรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท.* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาทวี มหาปญฺโญ. (2545). *การศึกษาวิเคราะห์พุทธวิธีการสอนในธัมมปทัฏฐกถา.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพุทธศาสนาและปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหากุฏราชวิทยาลัย.

พระมหานิพนธ์ ฐิตวีรคุโณ. (2548). *สมาธิตามหลักพุทธศาสนากับความฉลาดทางอารมณ์ของเยาวชนกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พระมหาบุญเลิศ ธมฺมทสฺสี. (2543). *ศึกษาวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระราชวิทยาคม (หลวงพ่อคูณ ปริสุทฺโธ).* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาประเสริฐ อคฺคเตโช (มุขพริ้ม). (2560). *แนวทางการประยุกต์หลักสันติธรรมเพื่อเสริมสร้างความสันติสุขของเยาวชนในโรงเรียน, กรณีศึกษาโรงเรียนราชมนตรี (ปลื้ม-เชื่อมนุกูล).* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหารุ่งเพชร ชวนปญฺโญ (พัดทาป). (2548*). ศึกษารูปแบบวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช).* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาศรัญญู ปญฺญาธโร (นุชมิตร). (2546). *การศึกษาหลักการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสุธรรมยานเถร (ครูบาอินทจักรรักษา).* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาสมพร อาภากโร. (2548*). การศึกษาอุปมาอุปไมยในคำสอนของพระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทฺโท).* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาสัญญา ปญฺญาวิจิตฺโต (โปร่งใจ). (2543). *ศึกษารูปแบบและวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพระครูวิศาลธรรมโกศล (สุพจน์ กญฺจนิโก), หลวงตาแพรเยื้อไม้.* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาอำนวย อานนฺโท (จันทร์เปล่ง). (2552*). การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท.* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. หน้า ก.

พระสมุห์พรเลิศ วิสุทฺธสีโล. (2556). *การศึกษามรรคมีองค์ 8 เพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท.* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วิระดา แก่นกระโทก. (2555). *ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพในพระพุทธศาสนาเถรวาท.* วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขา พระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

อัมพร จันทร์ตัน. (2536*). การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติธุดงค์กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

4) บทความในวารสาร

พลกฤษณ์ วสีวิวัฒน์. (2559). *นิทานชาดกสอนคติธรรมสำหรับเด็ก : การสร้างสรรค์และบทบาทในสังคมไทยปัจจุบัน.* วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช, 12 (2), 113.

พัชรินทร์ อนันต์ศิริวัฒน์. (2556). *การวิเคราะห์แนวคิดในนิทานอนุตตรธรรม.* วารสารอารยธรรมศึกษาโขง-สาละวิน, 4 (1), 19.

5) เอกสารสนเทศอิเล็กทรอนิกส์

อนันต์ จันทร์กวี. (2563). *การใช้พืชเป็นสื่อ.* สืบค้นเมื่อ 12 กรกฎาคม 2563, จาก http:llise.tu.ac.th/data/ ba000284.doc.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - สกุล : พระมหาฤทธิรงค์ กิตฺติรงฺโค (เสนาน้อย)

วัน เดือน ปีเกิด : วันจันทร์ ที่ 18 กันยายน 2538

ชาติภูมิ : 78/5 หมู่ 5 บ้านป่าบง ตำบลผางาม อำเภอเวียงชัย จังหวัดเชียงราย

ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดบุพพาราม 143 ถนนท่าแพ ตำบลช้างคลาน อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

E-mail ; sananoi_@hotmail.com

การศึกษา : นักธรรมเอก

: เปรียญธรรม 9 ประโยค

หน้าที่การงานปัจจุบัน : ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ณ วัดบุพพาราม อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

อาจารย์สอนพิเศษวิชาภาษาบาลี ณ วัดสันติธรรม อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่